

(๔) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน ในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูนตอนกลางมีกรณีศึกษาพื้นที่รูปธรรมที่ชุมชนได้มีระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ๓ รูปแบบ ประกอบไปด้วย การจัดการป่าชุมชน(กุดเป่ง), การจัดการชลประทานชุมชน(หนองแค-สวนสวรรค์) และการจัดการแหล่งดินดีหม้อส่วนรวม(บ้านโก,บ้านโพนทราย) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑) ป่าชุมชนกุดเป่ง ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด

ป่าชุมชนกุดเป่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือป่าทามริมฝั่งแม่น้ำมูนมีพื้นที่ประมาณ ๓,๐๐๐ ไร่ เป็นเขตติดต่อกันระหว่างอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์,อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดศรีสะเกษและอำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด ชาวบ้านเรียกชื่อว่า กุดเป่ง เนื่องจากมีกุดธรรมชาติขนาดใหญ่อยู่กลางพื้นที่ป่าทามและระบายน้ำลงแม่น้ำมูน เดิมป่าทามกุดเป่งเป็นที่ทำเลพักสัตว์ช่วงฤดูน้ำหลากของชาวบ้านใน ๔ หมู่บ้านคือ บ้านเหล่าข้าว ท่างาม ดอนจิก ดอนสำราญ โดยขึ้นทะเบียนเป็นที่พักสัตว์ของอำเภอสวรรคภูมิเมื่อปี ๒๕๑๙ จำนวน ๑,๕๐๐ ไร่ มีชาวบ้านเหล่าข้าว ๔ ครอบครัวทำมาหากินอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว แต่ชุมชนทั้ง ๔ หมู่บ้านก็ยังเข้าไปใช้ประโยชน์ได้

ต่อมาในยุคส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ ทำให้พื้นที่ป่าทามสองฝั่งของแม่น้ำมูนถูกบุกเบิกเพื่อปลูกปอมากขึ้น เหลือเพียงป่ากุดเป่งแห่งเดียวที่ยังอุดมสมบูรณ์ ประกอบกับคนหมู่บ้านอื่นเข้ามาใช้ประโยชน์แบบล้างผลาญกว่าคนในท้องถิ่น ผู้นำชุมชนและชาวบ้านทั้ง ๔ หมู่บ้านจึงมีแนวคิดการอนุรักษ์พื้นที่ดังกล่าว ต่อมาจึงได้ร้องขอให้ชาวบ้านเหล่าข้าว ๔ ครอบครัว ที่มีที่ทำกินอยู่ในพื้นที่ป่าได้เสียสละพื้นที่ดังกล่าวให้เป็นพื้นที่อนุรักษ์สำหรับ ๔ หมู่บ้าน มีการจัดตั้งเป็น “ป่าอนุรักษ์ของ ๔ หมู่บ้าน” ตั้งแต่ปี ๒๕๓๒ เป็นต้นมา ชุมชนทั้ง ๔ หมู่บ้านได้มีการจัดตั้งกติกาในการใช้ประโยชน์ของชุมชน เช่น ห้ามตัดไม้ยางพาราด้วยรถไถเพื่อทำไร่ทำนาโดยเด็ดขาด, ห้ามตัดไม้เผาถ่านทำฟืนโดยเด็ดขาดยกเว้นไม้ตาย และห้ามล่าสัตว์ป่า เช่น ไก่ป่าหรือกระต่าย เป็นต้น

นอกจากนี้ยังได้แต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนมาแล้ว ๒ ชุด ชุดแรกคือ ผู้ใหญ่บ้าน,ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านและกรรมการหมู่บ้าน ๔ หมู่บ้านพร้อมทั้งเชิญตัวแทนครอบครัวที่ยินยอมออกมาจากป่าทามกุดเป่งมาเป็นกรรมการร่วมด้วย ชุดที่สองเป็นแกนนำชาวบ้านรุ่นใหม่และตัวแทนสมาชิกอบต.เป็นกรรมการ มีการแบ่งเขตเป็นพื้นที่อนุรักษ์จำนวน ๑,๙๐๐ ไร่ และเขตพื้นที่ใช้สอย ๑,๑๐๐ ไร่ ชุมชนทั้ง ๔ หมู่บ้านได้เคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้กับการสัมปทานทรายของนายทุนมาแล้ว ๒ ครั้งเมื่อปี ๒๕๓๕และ๒๕๔๗ และการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิกรณีเขื่อนราษีไศลมาตั้งแต่ปี ๒๕๓๖ จนถึงปัจจุบัน ป่าทามชุมชนกุดเป่งจึงเป็นพื้นที่ส่วนรวมของชาวบ้าน ๔ หมู่บ้านที่เข้าไปใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น เก็บผัก เก็บเห็ด ฟืน

ปลา เลี้ยงสัตว์ หาไม้ใช้สอย แหล่งสมุนไพร เป็นต้น

ขณะนี้ป่าทามชุมชนกุดเป่งได้มีการพัฒนาให้เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้การจัดการป่าทามโดยชุมชนโดยการสนับสนุนหน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชนคือ มูลนิธิเพื่อการประสานความร่วมมือเพื่อพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้(กริด)และโครงการทามมูล จ.สุรินทร์ และส่วนราชการคือ กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม เข้ามาสนับสนุนและเสริมสร้างศักยภาพของคณะกรรมการป่า เช่น จัดศึกษาดูงาน ฝึกอบรม ประเมินทรัพยากร จัดทำแผนที่ เป็นต้น ทำให้ป่าทามชุมชนกุดเป่งเป็นแหล่งเรียนรู้ที่มีผู้คน นักวิชาการ องค์กรชาวบ้าน สถาบันการศึกษาทั้งในและต่างประเทศเข้ามาเรียนรู้กระบวนการจัดการป่าทามชุมชนของชาวบ้านอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี ๒๕๔๔ -ปัจจุบัน และนำไปสู่การพัฒนาด้านการศึกษาวิจัยโดยชาวบ้านซึ่งมีสำนักงานสนับสนุนการวิจัยท้องถิ่นเข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านได้ทำวิจัยในพื้นที่ในประเด็นเรื่อง องค์ความรู้การจัดการป่าทามชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางและโครงการผักพื้นบ้านอาหารพื้นเมือง ซึ่งเป็นกระบวนการวิจัยโดยชาวบ้าน ปัจจุบันป่าทามชุมชนกุดเป่งเป็นฐานทรัพยากรธรรมชาติชุมชนได้มีระบบการจัดการมาเป็นระยะเวลากว่า ๑๗ ปีแล้ว บทเรียนสำคัญของการจัดการป่าทามชุมชนกุดเป่งคือ การสร้างการมีส่วนร่วมขององค์กรภายนอกให้เข้ามาหนุนเสริมและทำให้องค์กรเกิดศักยภาพและสร้างการยอมรับได้ทั้งในท้องถิ่นและสังคมได้

๒) ชลประทานชุมชนบ้านหนองแค – สวนสวรรค์ ต.หนอง

แค อ.ราชสีห์ จ.ศรีสะเกษ ชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์ ตั้งห่างจากอำเภอรามสีห์เพียง ๑ ก.ม. เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกันคือ บ้านหนองแค เมื่อประชากรในหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ชาวบ้านจึงได้ย้ายออกมาตั้งหมู่บ้านอยู่ติดกับพื้นที่ป่าทาม และตั้งชื่อบ้านใหม่ว่า บ้านสวนสวรรค์, ชื่อหมู่บ้านเป็นชื่อต้นไม้ที่อยู่ริมหนองน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ คือ ต้นแคดำ ชาวบ้านจึงตั้งชื่อว่า บ้านหนองแค ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านมีฐานทรัพยากรเดียวกันคือ พื้นที่ป่าบุ่งป่าทามริมแม่น้ำมูนขนาดใหญ่อยู่ติดกับหมู่บ้านทางทิศตะวันออกที่มีความกว้าง ๓-๔ ก.ม. และ ป่าพิธีกรรม ๒ แห่ง,แหล่งน้ำธรรมชาติ ๒๙ แห่ง ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านมีอาชีพทำนา ๒ พื้นที่คือ นาโคกและนาทาม เลี้ยงสัตว์ มีประเพณีและวัฒนธรรมเช่นเดียวกับคนอีสานทั่วไปคือ ฮีต ๑๒ คอง ๑๔

การริเริ่มทำนาปรังของชาวบ้าน เป็นการเรียนรู้มาจากการทำนาในพื้นที่ทามของชาวบ้านที่เคยมีการทำนา ๓ ครั้งในรอบปี คือ นาข้าวไร่ นาปี นาแขง นาปี(นาหนอง) เมื่อปี ๒๕๑๒ ชาวบ้านหนองแคและบ้านร่องอโคก จำนวน ๓ คน ได้ทดลองทำนาปรังโดยใช้คันไถวิดน้ำจากกุดและหนอง ระบายตามคลองที่ช่วยกันขุดเข้านาแต่ไม่ค่อยได้ผล เพราะต้องเผชิญกับปัญหานก หนู แมลง จึงหยุดไประยะหนึ่ง ต่อมาเมื่อปี ๒๕๒๑ เกิดอุทกภัยน้ำท่วมหนักทำให้ชาวบ้านหนองแค-สวนสวรรค์และร่องอโคกเกิดภาวะขาดแคลนข้าวอย่าง

รุนแรง ทางราชการจึงได้เข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านทำนาปรังในช่วงฤดูแล้งเพื่อชดเชยภัยน้ำท่วมแก่ชาวบ้าน ด้วยการส่งเสริมการสูบน้ำให้ชาวบ้านทำนาและทำให้ชาวบ้านเกิดการรวมกลุ่มเพื่อทำนาปรังขึ้นมา โดยชาวบ้านจะเริ่มทำนาช่วงเดือนมกราคม – พฤษภาคม ทำต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ระบบการจัดการน้ำของชุมชน ชาวบ้านมีการจัดตั้งกลุ่มตามฐานสภาพพื้นที่ที่กลุ่มคนมีที่นาติดกันและคัดเลือกคณะกรรมการกลุ่มโดยมีโครงสร้างการบริหารงานเช่นเดียวกับการจัดตั้งองค์กรชาวบ้านทั่วไป การคัดเลือกผู้นำส่วนใหญ่เป็น “ระบบยกให้เป็น” เพราะเป็นผู้พาชาวบ้านริเริ่มทำมาแต่ก่อน ในบ้านหนองแค-สวนสวรรค์มีกลุ่มทำนาปรังทั้งหมด ๘ กลุ่ม เช่น กลุ่มท่าวังแคน กลุ่มหนองแค กลุ่มท่าหินลาด แต่ละกลุ่มมีสมาชิกประมาณ ๒๐ - ๓๐ คน ส่วนบ้านร่องโศกมีทั้งหมด ๙ กลุ่ม

การจัดการภายในกลุ่ม สมาชิกกลุ่มจะมีการระดมเงินจำนวน ๕๐ บาท/ไร่ เพื่อเป็นค่าซ่อมบำรุงคลองสายหลัก ส่วนคลองซอยในนา ก็จะเป็นการลงแขกของชาวบ้านที่มีนาติดกันช่วยกันทำเอง แต่ละกลุ่มจะออกแรงหรือออกเงินจ้างรถไถเพื่อทำคลองดินส่งน้ำเลียบไปตามเนิน เพื่อทดน้ำที่สูบให้ไหลไปตามคลองหลัก ทดน้ำส่งไปคลองซอยระบายเข้าสู่ที่นาของสมาชิกแต่ละกลุ่ม ต้นทุนในการจัดทำคลองซอยในนาของชาวบ้านแต่ละคนตกคนละ ๕๐๐ - ๑,๐๐๐ บาท(ขึ้นอยู่กับจำนวนพื้นที่) โดยการสูบน้ำจะต้องทำทำน้ำที่ห่างกันออกไปในแต่ละช่วงของความยาวตามแนวขอบของลำน้ำและตามแหล่งน้ำธรรมชาติในพื้นที่ทาม เช่น กุดอีเฒ่า หนองแค เป็นต้น ส่วนพื้นที่การใช้เครื่องสูบน้ำ ๑ เครื่องจะต้องมีพื้นที่ที่จะใช้น้ำไม่ต่ำกว่า ๖๐๐ ไร่ เครื่องสูบน้ำขนาดท่อ ๘ นิ้วครึ่ง ๑ เครื่อง ทำน้ำ ๑ ทำ ประโยชน์การใช้สอยประมาณ ๒๐-๓๐ หลังคาเรือน แล้วแต่จำนวนมากน้อยของที่นาชาวบ้าน นอกจากนี้ชาวบ้านยังต้องออกเงินเองเพื่อเป็นค่าน้ำมันสทบการสนับสนุนจากรัฐ เช่น ปี๒๕๔๘ อบต.หนองแคได้สนับสนุนงบประมาณเป็นค่าน้ำมันสูบน้ำให้ชาวบ้านในบ้านหนองแค จำนวน ๑๕๐,๐๐๐ บาท เฉลี่ยได้น้ำมันครอบครัวละ ๒๕ ลิตร แต่ไม่เพียงพอชาวบ้านจึงต้องจัดหาน้ำมันสทบให้เพียงพอในฤดูการผลิต

กระบวนการการประสานกับภายนอก ในแต่ละปีคณะกรรมการของแต่ละกลุ่มจะต้องทำหนังสือไปติดต่อประสานงานกับหน่วยงานของภาครัฐ คือ กรมชลประทาน, องค์การบริหารส่วนจังหวัดศรีสะเกษ ในปัจจุบันได้ออนความรับผิดชอบมาให้อบต.หนองแคแทน เพื่อแจ้งขอเครื่องสูบน้ำและน้ำมันสำหรับการทำนาในแต่ละปีให้เพียงพอต่อความต้องการของสมาชิกในกลุ่ม สิ่งที่รัฐสนับสนุนชาวบ้านในการทำนาทุกปีคือ เครื่องสูบน้ำ น้ำมัน และช่างเทคนิคจากกรมชลประทานสำหรับการดูแลรักษาและติดตั้งเครื่องสูบน้ำ

ด้านพันธุ์ข้าวที่ใช้ในอดีตเป็นพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเช่น ป้องแ้ว น้ำผึ้ง ดอลาว ปัจจุบันเกษตรอำเภอได้ส่งเสริมให้ปลูกพันธุ์ปทุมธานีและกข.๑๕ เป็นต้น ต้นทุนการทำนาปรังของชาวบ้านประมาณ ๘๑๒ บาทต่อไร่ ผลผลิตข้าวนาปรังที่ชาวบ้านไ้ละ ๑๕ กระสอบปู้ย มีน้ำหนัก ๓๘ ก.ก ราคาข้าวกิโลกรัมละ ๖ บาท สามารถขายได้ไร่ละ ๓,๔๒๐ บาทต่อไร่ เฉลี่ยกำไรไร่ละ ๒,๖๐๘ บาท

ชาวบ้านได้ใช้ความรู้ในด้านต่าง ๆ เพื่อจัดระบบการจัดการน้ำ ของในพื้นที่ของตน เช่น ความรู้เกี่ยวกับการพยากรณ์น้ำ ทำนายฝนจากการสังเกตธรรมชาติ รอบ ๆ ตัว เช่น ดอกมะขาม, ต้นไผ่, ดอกมะม่วง, ดอกผักกระโดนน้ำ, มดดำ เป็นต้น ความรู้ด้าน ระบบการไหลหลากของน้ำทั้งในสายน้ำหลักและแหล่งน้ำธรรมชาติในป่าทาม, ความรู้เรื่องดิน ทามผสมผสานกับความรู้เรื่องพันธุกรรมซึ่งสัมพันธ์กับความรู้ด้านการทำนาทามที่มีหลาย รูปแบบเป็นการผลิตเพื่อยังชีพและเศรษฐกิจของครอบครัว เป็นองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการ ปฏิบัติ ทดลองทำหลายปีถ่ายทอดมาเป็นรุ่นต่อรุ่นของชาวบ้าน เมื่อเกิดการปฏิสัมพันธ์กับ ภายนอกชาวบ้านก็เกิดการเรียนรู้กันเองภายในชุมชน เพื่อรวมกลุ่มในการประสานกับรัฐ ให้ เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการของชาวบ้านมากขึ้น ความรู้ที่เกิดจากการประสานกับภายนอก คือ การรวม“กลุ่ม” เพื่อประสานและสร้างอำนาจต่อรองกับหน่วยงานราชการท้องถิ่นให้เกิดการ สนับสนุนอุปกรณ์ งบประมาณและผู้ชำนาญการเข้ามาช่วยเหลือชาวบ้านในทุก ๆ ปี

คุณค่าที่เกิดขึ้นจากระบบการจัดการน้ำของชุมชน คือ เกิด คุณค่าด้านเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ เป็นการทดแทนหน้าฝนที่ชาวบ้านไม่สามารถทำนา ได้ คุณค่าด้านภูมิปัญญาในการจัดการน้ำและการใช้ประโยชน์ของชุมชน เป็นการถ่ายทอดจาก ประสบการณ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือนและสมาชิกในชุมชน ที่สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ ระบบ ดินน้ำฟ้า อากาศและเทคโนโลยีสมัยใหม่, ด้านสังคม ชาวบ้านเกิดการพบปะแลกเปลี่ยน ปะทะ สังสรรค์กับคนในพื้นที่เพื่อวางแผนการทำงานร่วมกันจากการรวมกลุ่มเชิงพื้นที่, ด้าน ทรัพยากรธรรมชาติ การดัดแปลงธรรมชาติที่ไม่ทำลายธรรมชาติแต่ยึดตามสภาพพื้นที่เดิม ผสมผสานกับความรู้ดั้งเดิมของชุมชน, ด้านสิทธิชุมชนในการจัดการน้ำและการเปลี่ยนแปลง เป็นระบบการจัดการที่ต่อยอดสิทธิชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรโดย ชุมชนอยู่บน “สิทธิการครอบครองของรัฐ”

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านประสบปัญหา คือ เขื่อนราษีไศลที่อยู่เหนือขึ้นประมาณ ๔ กิโลเมตร ทำให้ชาวบ้านไม่สามารถคำนวณระบบการไหลหลากของน้ำ ได้เช่นเดิม และเขื่อนหัวนาที่อยู่ห่างจากเขื่อนราษีไศลไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๘๐ ก.ม. เนื่องจากเขื่อนไม่สามารถบอกระดับการกักเก็บน้ำได้ชัดเจนทำให้ชาวบ้านเกิดความกังวลใจ และเข้าร่วมกับเครือข่ายอัครแม่ขุนเมืองศรีสะเกษเพื่อผลักดันให้มีการตรวจสอบทรัพย์สินและ

การศึกษาผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน

๓) การจัดการแหล่งดินดีหม้อของชาวบ้านโก ต.สัมปอ อ.

ราชิไศล – บ้านโพนทราย อ.กัณทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ บ้านโก ตั้งอยู่ที่ตำบลสัมปอ อ.ราชิไศล จ.ศรีสะเกษ บรรพบุรุษดั้งเดิมเป็นชาวโคราชที่อพยพหนีภัยการเกณฑ์แรงงาน การขูดรีดค่าภาษีรัฐอุปการะเดินทางมาตามลุ่มน้ำมูลตั้งแต่ปี ๒๔๐๙ โดยพกพาทักษะและเครื่องมือการผลิตหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผามาด้วย มาพบแหล่งดินริมฝั่งแม่น้ำมูลที่บ้านโกจึงได้ลงปักฐานสร้างบ้าน ดีหม้อแลกข้าว แลกพริกหาเลี้ยงชีพและมีประชากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อย มีชาติพันธุ์เป็นชาวไทย-โคราชและไม่นิยมจับจองที่ดินเพื่อทำนาเพราะมีความคิดที่ว่า “ดีหม้อแลกอะไรก็ได้” จึงใช้วิธีการดีหม้อเพื่อแลกข้าวกินแทนการทำนา มีเพียงการจับจองที่ตั้งบ้านเรือนเท่านั้น ต่อมาชาวบ้านจากบ้านโกได้ออกเดินทางเพื่อนำหม้อไปขาย ไปแลกข้าวตามเมืองต่าง ชาวบ้านบางคนได้นำหม้อล่องตามลำน้ำมูล ขนใส่เกวียนไปขายและไปพบบ้านโพนทราย อำเภอกันทรารมย์มีแหล่งดินทามที่สามารถดีหม้อได้ และมีคนชาติพันธุ์ลาวมาตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อน จึงได้อพยพมาขออยู่ร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาว โดยได้นำวิชาการดีหม้อมาเผยแพร่และฝึกสอนให้คนในบ้านโพนทรายเดิมได้หัดดีหม้อและมีอาชีพเสริมเพิ่มขึ้น ทั้งสองหมู่บ้านจึงเป็นหมู่บ้านที่มีอาชีพหัตถกรรมหม้อดินเป็นอาชีพหลักเพียง ๒ หมู่บ้านที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนกลางแห่งนี้

การจัดการแหล่งดินดีหม้อของทั้งสองหมู่บ้าน สภาพที่ตั้งของทั้งสองหมู่บ้านอยู่ในเขตพื้นที่ติดกับป่าทามแม่น้ำมูล มีแหล่งน้ำธรรมชาติมากมาย ทำให้ทั้งสองหมู่บ้านมีแหล่งดินทามที่อุดมสมบูรณ์สามารถใช้ดีหม้อได้ เช่น บ้านโกมีแหล่งดินดีหม้อประมาณ ๕ แห่ง พื้นที่ ๔๗ ไร่ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติและห้อมน้ำ(ที่ราบลุ่ม) เช่น หนองจับหนองปลาโด เป็นต้น เป็นที่ส่วนรวมของหมู่บ้าน ส่วนที่บ้านโพนทรายมีพื้นที่แหล่งดินดีหม้อเป็นพื้นที่ส่วนรวมประมาณ ๓๐ ไร่ คือ หนองผักแป้น และตามที่ดินบุคคลอีก ๑๐ ไร่ เมื่อปี ๒๕๑๑ แหล่งดินในพื้นที่ส่วนรวมของชาวบ้านถูกน้ำท่วมขังถาวรจากการสร้างฝายทดน้ำ ๓ แห่งในพื้นที่ ทำให้ชาวบ้านมีแหล่งดินไม่พอในการดีหม้อ ชาวบ้านจึงได้ระดมเงินกันภายในหมู่บ้านจำนวน ๘,๐๐๐ บาท ขอซื้อที่ดินจากคนในหมู่บ้านเพื่อจัดสรรให้เป็นที่ดินส่วนรวมของชุมชน ต่อมาฝายทดน้ำเกิดขาดทำให้แหล่งดินของชาวบ้านกลับคืนมา ชาวบ้านโพนทรายจึงได้ทำบุญหลุมดินทั้งหมู่บ้านเพื่อขอบคุณแม่ธรณีและแม่คงคาพร้อมกับรับขวัญแหล่งดินใหม่ โดยได้เชิญนายอำเภอมาเป็นสักขีพยาน

การขุดดินทามนั้น ชาวบ้านจะเข้าไปขุดดินมาเก็บไว้ดีหม้อช่วงฤดูฝน ส่วนใหญ่จะเป็นหน้าที่ของผู้ชายในครอบครัว วิธีการขุดหลุมดินคือ ชาวบ้านจะย้ายที่ขุดหลุมดินที่เป็นดินเหนียวไปเรื่อยๆ หลุมดินเก่าหมดก็ย้ายไปขุดหลุมใหม่ โดยพักหลุมเก่าไว้ ๓-๕ ปี เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก น้ำจะพัดพาดินตะกอนมาทับถมไว้ จนชาวบ้านพูดว่า “ดินทามมัน

งอกใหม่ “ไม่มีวันหมด”

ส่วนด้านการใช้เชื้อเพลิงในการเผาหม้อชาวบ้านต้องหาฟืนและฟางเพื่อใช้ในการเผาหม้อที่เสร็จแล้ว หน้าหลักเป็นของผู้ชาย ฟืนที่ชาวบ้านใช้เป็นส่วนของกิ่ง ก้าน ของต้นไม้ไม่ใหญ่มาก ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะไปหาฟืนจากหัวไร่ปลายนาของตนเอง , ป่าทามริมฝั่งแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นที่ส่วนรวมของหมู่บ้าน เช่น ป่าโนนน้ำอ้อมของบ้านโพนทราย ป่าทามริมฝั่งน้ำมูลของบ้านโก การหาฟืนของคนตีหม้อสามารถหาได้ตามความต้องการแต่ต้องอยู่บนกติกาของการใช้ประโยชน์จากป่าเช่นเดียวกับคนในหมู่บ้าน เช่น ห้ามตัดไม้เป็น ห้ามตัดไม้ใหญ่ ปัจจุบันชาวบ้านโกต้องซื้อฟืนจากชาวบ้านด้วยตัวเอง รถละ ๑๕๐ บาท

การตีหม้อ ส่วนใหญ่จะเป็นบทบาทของผู้หญิง เพราะมีความอดทนสูง ใจเย็น เพราะเป็นงานที่ละเอียดอ่อน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดมาจากพ่อแม่ตั้งแต่เด็ก ฝึกทำจนชำนาญและถ่ายทอดให้รุ่นต่อรุ่นต่อไป รูปแบบการตีหม้อของชาวบ้านมีหลายลักษณะ เช่น โองใส่ น้ำ หม้อหุงข้าว หม้อแกง หม้อสาวหลอก(สาวไหม) ชาวบ้านจะเริ่มตีหม้อช่วงเดือนพฤศจิกายน – เมษายนของทุกปี ต้นทุนในการผลิต เช่น ฟืน แกลบ ฟางข้าว ประมาณ ๘, ๖๔๐ บาท(๖ เดือนต่อปี) รายได้ที่เกิดขึ้นจากการตีหม้อนั้นปีละประมาณ ๔๘,๐๐๐ - ๖๐,๐๐๐ บาทต่อครอบครัว(๖เดือน)นอกจากนี้ที่ไม่ได้คิดเป็นตัวเงินที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนของชาวบ้านเช่น ข้าว พริก กระเทียม เป็นต้น การตีหม้อของชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านจึงเป็นการผลิตซ้ำทางภูมิปัญญาและต่อยอดอัตลักษณ์ของคนชาติพันธุ์ไท-โคราชที่เป็นช่างฝีมือทางด้านหัตถกรรมนั่นเอง

ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้อาชีพตีหม้อของชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านสามารถดำรงอยู่ได้คือ ระบบการไหลหลากของน้ำที่ท่วมป่าทามทุก ๆ ปี หากมีการกักเก็บน้ำด้วยเขื่อนหรือฝายก็จะทำให้ชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านสูญเสียอาชีพและภูมิปัญญาที่สั่งสมมาเป็นร้อย ๆ ปีก็จะสูญหายไปด้วย ปัจจุบันชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านได้เข้าร่วมกับเครือข่ายอัครแม่มูลเมืองศรีสะเกษเพื่อต่อสู้เคลื่อนไหวกรณีเขื่อนห้วยนา

ภาพประกอบที่ ๙ วิธีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง

ปลาจากแม่น้ำมูน

ทอดเสือฝอยจากป่าทาม

นาทาม ตำบลหนองแค อำเภอรามัญ จังหวัดศรีสะเกษ

ชาวบ้านหาของป่า มาขายตลาดอำเภอรามัญ จังหวัดศรีสะเกษ

ปลาจากแม่น้ำมูน

บ้านหม้อบ้านโพธิ์ทราย ต.หนองบัว อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ

๖.๓ พื้นที่วิจัย : ชุมชนลุ่มน้ำชี

๖.๓.๑ ระบบนิเวศลุ่มน้ำชี แม่น้ำชี ภาษาถิ่นเรียกว่า “น้ำชี” เพราะเรียกตามลักษณะของสายน้ำที่ไหลมาจากป่าภูเขียว โดยคำว่า “ชี” ก็คือการเจาะการซ่อนไขให้ทะลุ ต่อมาทางราชการก็เรียกเพี้ยนเป็นคำว่า ชี หรือ “แม่น้ำชี” แม่น้ำชีเกิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี บรรจบกับแม่น้ำมูลระหว่างอำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี กับอำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ มีความยาวประมาณ ๗๖๕ กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่ยาวที่สุดในภาคอีสาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด ๔๙,๔๗๗ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐,๙๒๓,๑๒๕ ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ ๓๐% ของพื้นที่ภาค มีจังหวัดที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ ๑๒ จังหวัด ที่มีลุ่มน้ำชีครอบคลุมทั้งจังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดกาฬสินธุ์ ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น หนองบัวลำภู มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร ครอบคลุมพื้นที่เพียงบางส่วนคือ นครราชสีมา เลย อุตรดิตถ์และศรีสะเกษ อุบลราชธานี

พื้นที่ลุ่มน้ำชีมีความหลากหลายของระบบนิเวศ มีลักษณะภูมิสัณฐาน ที่เป็นที่ราบสูง ที่ราบลุ่มระหว่างทิวเขา ที่ราบลุ่มน้ำและที่ราบบึงทามปากน้ำ ลักษณะที่เป็นภูเขาและทิวเขา มีป่าหลายประเภท ทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าทาม ป่าดงดิบมีในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ ได้แก่ ภูอิเฒ่า ภูเขียว ภูแลนคา ส่วนที่ราบบึงทามคือ ทามปากน้ำปาว ทามปากน้ำยัง เป็นต้น และทั่วไปพื้นที่เป็นที่ราบลูกคลื่น พื้นที่บางส่วนเป็นทุ่งนาสลับกับป่าไม้ บางแห่งมีลักษณะเป็นแอ่งรูปรีทำให้สัณฐานแม่น้ำคดโค้งเกิดเป็นกุดต่างๆ มากมายนับร้อยแห่ง เช่น กุดเค็ง กุดเซียม กุดอีช่วย กุดหมากเก็บ เป็นต้น

ลักษณะภูมิสัณฐานเด่นๆ คือ บึงและทาม (Flood Plain) เป็นภูมิสัณฐานของที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ฤดูฝนเกิดน้ำท่วมหลากล้นท่วมฝั่งแม่น้ำออกไปเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านเรียก “น้ำแก่ง” ความอุดมสมบูรณ์ของป่าทามเกิดจากระบบธรรมชาติที่มีวิวัฒนาการมายาวนาน ในพื้นที่บึงทามประกอบไปด้วยพืชพรรณ สัตว์ป่าและสัตว์น้ำที่มีความหลากหลายเข้ามาอาศัยพึ่งพิงและเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชน

ความสำคัญของป่าทามในระบบนิเวศโดยรวม ป่าทามช่วยรักษาความสมดุลระหว่างน้ำผิวดินและน้ำใต้ดิน ช่วยเก็บกักน้ำฝนและผืนน้ำท่าในช่วงฤดูน้ำท่วม ช่วยเก็บกักตะกอนและธาตุอาหารที่พัดพามากับน้ำ ปรับปรุงคุณภาพน้ำ ช่วยยึดเกาะชายตลิ่งไม่ให้พังทลายและสำคัญต่อวงจรชีวิตของพืชและสัตว์

ความสำคัญของป่าทามต่อวิถีชุมชน เป็นองค์ประกอบของวิถีชีวิตในชุมชนมาตั้งแต่อดีต จนก่อเกิดเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นแหล่งน้ำจืดที่คนและสัตว์เข้าไปใช้ประโยชน์ เช่น การ

ทำเกษตร เลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยแหล่งแพร่พันธุ์และอนุบาลสัตว์น้ำนานาชนิด ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในป่าทามสามารถทำลายปลารวมชาติทั้งวงจร เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย ที่หากินของสัตว์ป่าอีกหลายชนิดไม่ว่าจะเป็นสัตว์บก สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ ปีกและแมลงต่างๆ เป็นแหล่งทำการเกษตรของชาวบ้าน เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติของ มนุษย์ เป็นแหล่งให้เชื้อเพลิงคือฟืน เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งวัตถุดิบทำเครื่องใช้ต่างๆ และอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น คอกสัตว์ เครื่องมือจับปลา และเครื่องมือต่าง ๆ เป็นแหล่ง สมุนไพร เป็นแหล่งนันทนาการและท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์

๖.๓.๒ ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์ แม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดของประเทศ และเป็นแหล่งน้ำอันเป็นคุณลักษณะที่ดึงดูดให้ผู้คนต่างเข้ามาอยู่อาศัย แหล่งน้ำชียังให้ความ อุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่ลุ่มน้ำ นี่คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้กลุ่มคนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งรกราก ตั้งหลัก ปักฐานจากรุ่นสู่รุ่น ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน มีชนชาติต่างๆ เช่น ชาวลาว ชาวข่า ชาวจีน เป็นต้น ผลัดเปลี่ยนเข้ามาตั้งรกรากในลุ่มน้ำชีไม่ขาดสาย นับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็มีเมือง โบราณปรากฏร่องรอยสิ่งก่อสร้างและเครื่องมือเครื่องใช้มากมาย

การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชี ในรอบ ๑๔๗ ปีจาก พ.ศ. ๒๒๖๑ (สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ แห่งกรุงศรีอยุธยา) ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๘) มีการตั้งชุมชนระดับเมือง ซึ่งถือเป็นเมือง หลักๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีอยู่ ๙ เมือง เรียงตามลำดับ ดังนี้ เมืองสุวรรณภูมิ (พ.ศ. ๒๒๖๑) ร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๓๑๘) เมืองชนบท (พ.ศ. ๒๓๓๔) เมืองกาฬสินธุ์ (พ.ศ. ๒๓๓๖) เมืองขอนแก่น (พ.ศ. ๒๓๔๐) เมืองพุทไธสง (พ.ศ. ๒๓๔๒) ยโสธร (พ.ศ. ๒๓๕๗) เมืองชัยภูมิ (พ.ศ. ๒๓๖๒) เมืองมหาสารคาม (พ.ศ. ๒๔๐๘) ทั้ง ๙ เมืองนี้ ๗ เมืองตั้งใกล้แม่น้ำชี หรือสาขาของแม่น้ำชี เมืองที่ตั้งห่างจากแม่น้ำชี (๒๐ กิโลเมตร) มีเมืองเดียวคือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองต่างๆ เหล่านี้ ก่อตั้งโดยกลุ่มคนชาติพันธุ์-วัฒนธรรมลาว ทั้งจากเวียงจันทน์และจำปาสักเข้ามาครองพื้นที่และมีการขยายเมืองออกไปตามลำดับ จากนั้นก็มีการขยายบ้านขยายเมืองจนเต็มพื้นที่ ภายใต้ความ เปลี่ยนแปลงทางการเมืองของอาณาจักรสยามสู่ความเป็นภูมิภาคหนึ่งของประเทศไทยในปัจจุบัน

๖.๓.๓ ปฏิบัติการสิทธิของชุมชนลุ่มน้ำชี ๓ กรณีศึกษา

๖.๓.๓.๑ บ้านหนองตู: การจัดการน้ำของชุมชน กรณีศึกษาฝ่ายหินทิง

บ้านหนองตู หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บริเวณลุ่มน้ำชีตอนบน ตั้งอยู่ที่ตำบลระ หานนา อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น ชื่อหมู่บ้านว่า บ้านหนองตู ตามสภาพหนองน้ำที่มี

ต้นตู่ ประกอบด้วย ๒๓๓ หลังคาเรือน ประชากรจำนวน ๑,๓๐๐ คน บริเวณที่ตั้งบ้านหนองตู่ในปัจจุบัน เป็นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง สภาพแวดล้อมของพื้นที่เหมาะที่จะเป็นทำเลที่อยู่อาศัย บริเวณรอบ ๆ เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าว มีแหล่งน้ำที่ใช้สำหรับบริโภคและทำการเกษตรอย่างเพียงพอ ตั้งแต่ ห้วยหินลาด ซึ่งไหลลงมาจาก โศกบะใหญ่ ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านแล้วไหลลง ลำน้ำชี ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้าน ๔๐๐ เมตร มี หนองตู่ หนองหิน และถัดออกไป ๑ กิโลเมตร มี บึงละหานนา แหล่งน้ำขนาด ๘,๐๐๐ ไร่ ซึ่งเป็นแหล่งน้ำองค์ประกอบหนึ่งของลำน้ำชี ที่บริเวณ หนองตู่ ชาวบ้านได้สร้าง ศาลปู่ตา สัญลักษณ์ของการนับถือผีบรรพบุรุษขึ้น หมู่บ้านตั้งขึ้นเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ ๒๔๔๒

นับว่าบ้านหนองตู่ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม อุดมไปด้วยแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งแหล่งน้ำ ที่ดินทำนาและป่าไม้ เป็นฐานของการดำเนินชีวิตอย่างพอเพียง ชุมชนตั้งอยู่อย่างมั่นคง ต่อเนื่อง เกิดวิถีดนตรีชุมชนที่เหนียวแน่น ทั้งระบบเครือญาติ การรวมกลุ่ม การเชื่อและยึดถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศีลธรรมทางศาสนา จารีตประเพณี การสร้างแบบแผนในการจัดการทรัพยากรด้วยภูมิปัญญาพื้นบ้าน เช่นการทดน้ำด้วย ขาแค-คลองไส้ไก่ จากลำห้วยเขานา การร่วมกันของหลายหมู่บ้านในการอนุรักษ์และจัดตั้งป่าชุมชนที่ป่า ภูถ้ำ-ภูกระแต

มีโครงการพัฒนาของภาครัฐและเอกชนมากมายมาดำเนินการในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับบ้านหนองตู่และบ้านอื่นในบริเวณเดียวกัน เกิดความเปลี่ยนแปลงที่ทับทเรียนสำคัญแก่ชาวบ้าน เช่น โครงการขุดลอกบึงละหานเพื่อเพิ่มพื้นที่เก็บกักน้ำ เมื่อปี ๒๕๔๑ ได้นำเพื่อการชลประทาน ๒,๐๐๐ ไร่ แต่ส่งผลให้น้ำท่วมที่ดินทำกินของบ้านโนนทองหลาง ๔,๐๐๐ ไร่ เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้ได้น้ำกับคนเดือดร้อน นอกนั้นยังทำให้ระบบน้ำไม่ถ่ายเท วัชพืชระบาดและน้ำเน่าเสียและปัญหาการแพร่กระจายของดินและน้ำเค็ม ยังมีโครงการจัดการน้ำอีกหลายโครงการที่เป็นการสูญเปล่าและส่งผลกระทบ เช่น การการสร้างคลองส่งน้ำเป็นคลองปูนสูบน้ำจากลำน้ำชีเข้าสู่ไร่นา ๓ สายแต่ใช้การไม่ได้ เพราะคลองพัง ชาวบ้านไม่มีปัญหาซ่อมเอง

โครงการที่เกิดผลกระทบกับชาวหนองตู่มาก คือ การสร้าง "ฝายยางแก่งสนามนาง" กันลำน้ำชีทางต้นน้ำ ห่างจากบ้านหนองตู่ ๑๐ กิโลเมตร ก่อสร้างเมื่อปี ๒๕๔๑ เมื่อเก็บกักน้ำทำให้น้ำชีตอนล่างแห้งแล้ง ชาวบ้านที่โครงการอ้างว่าจะได้ใช้น้ำกลับไม่ได้ใช้ ทั้งแผนการสูบน้ำมาใส่บึงละหานนั้นก็ทำไม่ได้เพราะต้องใช้ค่าสูบน้ำแพง ผู้ที่ได้ใช้น้ำแท้จริงแล้วคือโรงงานน้ำตาลของกลุ่มวังขนาย ที่มาในนาม "โครงการแก่นราชภูมิ" ที่กว้านซื้อที่ดินในพื้นที่บึงทามริมฝั่งน้ำชีประมาณ ๓๐,๐๐๐ ไร่เพื่อปลูกอ้อย ทั้งบางครั้งก็มีการปล่อยน้ำเสียลงสู่ลำน้ำชีตอนล่างอีกด้วย การกว้านซื้อที่ดินของโรงงานน้ำตาลแล้วมีการไถเกรดปรับพื้นที่เพื่อปลูกอ้อย

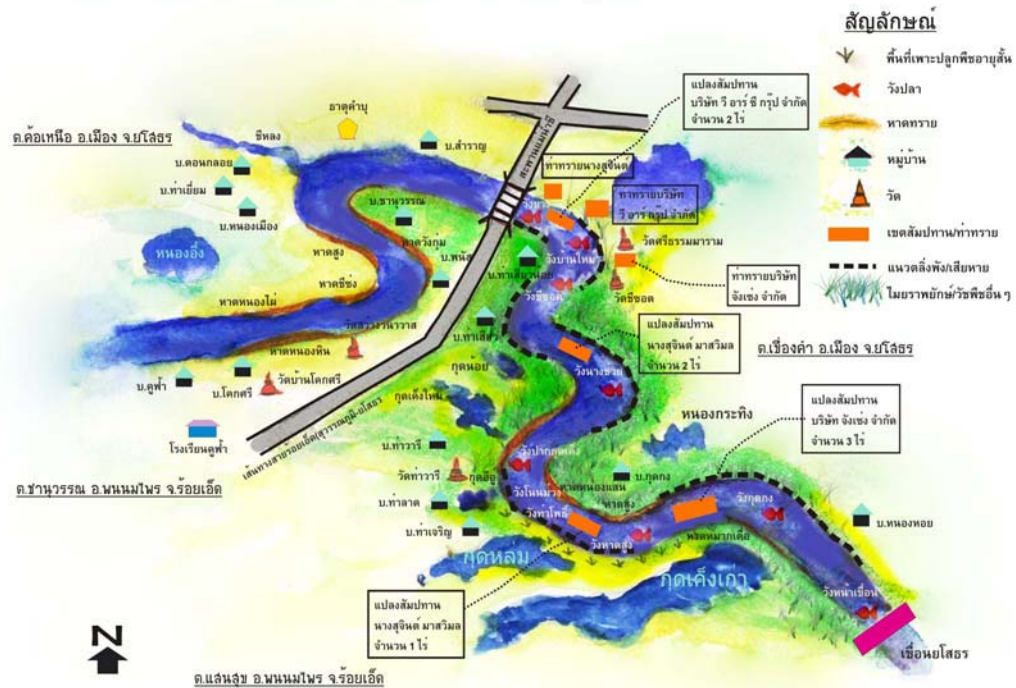
ยังผลถึงการกีดกันการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ทามซึ่งชาวบ้านเคยใช้มาก่อน หนองน้ำที่ชาวบ้านเคยใช้ร่วมกันมาก่อนกลายเป็นหนองน้ำอยู่ในที่ดินของบริษัท ผลกระทบที่สำคัญก็คือสารตกค้างจากปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืชจากแปลงปลูกอ้อยตกค้างปนเปื้อนลงสู่ลำน้ำชี

ชาวชุมชนหนองตูได้จัดกระบวนการเรียนรู้โดยการตั้ง"ทีมวิจัยไทบ้าน" ศึกษาชุมชนและฐานทรัพยากร ศึกษาทบทวนประวัติศาสตร์ชุมชนและการพัฒนาที่ผ่านมา สรุปร่วมกันว่าชาวบ้านหนองตูกำลังถูกละเมิดสิทธิ **ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชนมี ๕ ลักษณะคือ (๑)การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม (๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน (๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสารสิทธิการมีส่วนร่วมในการพัฒนา**

ชุมชนได้ปฏิบัติการใช้สิทธิในการตรวจสอบโครงการของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและระบบนิเวศน์ และใช้สิทธิพลเมืองที่พึงได้รับการสนับสนุนการพัฒนาจากรัฐผ่านกระบวนการศึกษาชุมชน ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การร่วมเวทีเครือข่ายคัดค้านการออกกฎหมายทรัพยากรน้ำ และ หรือ การเรียกร้องให้แก่ปัญหาความแห้งแล้ง – น้ำท่วม จากกรณีโครงการโขง ชี มูล อีกด้านหนึ่งก็จัดตั้งกลุ่มเกษตรอินทรีย์เพื่อริเริ่มในการฟื้นฟูเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม การขยายเครือข่ายการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนอื่นๆ ในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนต้น

การเคลื่อนไหวครั้งสำคัญของชาวบ้านหนองตู คือ การใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำ ด้วยการสร้าง "ฝ่ายหินทิ้ง" โดยเกิดจากกลุ่มวิจัยได้รวบรวมข้อมูลปัญหา และศึกษาทางเลือกในการจัดการน้ำที่เหมาะสม โดยการศึกษาดูงาน ปรึกษาแลกเปลี่ยน และการประสานงานกับองค์กรต่างๆ ในแผนงานการสร้างฝ่ายหินทิ้ง ชาวบ้านหนองตูได้ใช้ประเพณีพื้นบ้าน คือการทอดผ้าป่าฝ่ายหินทิ้ง ด้วยการชูคุณค่าแห่งการทำบุญร่วมกัน ทำนอง "อานิสงส์ของการขุดน้ำบ่อก่อศาลา" จึงได้เกิดความร่วมมืออย่างกว้างขวางจากคนภายในและองค์กรภายนอก ทั้งฝ่ายรัฐและเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรเอกชน นักพัฒนาองค์กรเอกชน นักวิชาการ และได้งบประมาณสนับสนุนด้านวัสดุจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด การสร้างฝ่ายหินทิ้งเป็นการจัดการน้ำที่สอดคล้องกับสภาพภูมินิเวศน์ท้องถิ่น ไม่มีผลกระทบ และที่สำคัญคือการมีส่วนร่วมทุกขั้นตอนจากทุกฝ่าย นับเป็นบทเรียนสำคัญของ "สิทธิชุมชน" และต้นทุนในการแก้ปัญหาในอนาคตของชาวหนองตูและผู้สนใจร่วมเรียนรู้

แผนที่แสดงระบบนิเวศน์แม่น้ำชีในปัจจุบัน

ภาพประกอบที่ ๑๒ แสดงแผนที่ระบบนิเวศน์น้ำชีตอนปลาย

๖.๓.๓.๒ ชุมชนท่าลาด: ปฏิบัติการสิทธิชุมชนปกป้องลุ่มน้ำชี บทเรียน
การจัดการป่าชุมชนดงเค็ง และกรณีสัมปทานคุดทราย

บ้านท่าลาดตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำชี ในเขตพื้นที่ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ตรงข้ามอำเภอเมืองยโสธร อยู่ห่างจากเมืองร้อยเอ็ด ประมาณ ๘๒ กิโลเมตร แต่อยู่ห่างจากตัวจังหวัดยโสธรเพียงประมาณ ๙ กิโลเมตรเท่านั้น บ้านท่าลาดเป็นหมู่บ้านขนาดกลาง ประมาณ ๒๐๗ ครัวเรือน ตั้งหมู่บ้านเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๔๐ โดยคนรุ่นแรกมาปักหลักตั้งทำไร่รับจ้างขุดฝั่มและหากินอยู่กับแม่น้ำ แล้วมีชาวบ้านจากเขตอื่นอพยพเข้ามาสมทบ เนื่องจากเขตนี้หากินง่าย น้ำท่าอุดมสมบูรณ์ ลักษณะของกลุ่มน้ำชีในแถบนี้มีระบบนิเวศน์ย่อย เช่น บึงทาม กุด พื้นที่หาดทราย และพื้นที่ริมตลิ่ง ป่าโคก เช่นป่าดงเค็ง เป็นต้น มีความอุดมสมบูรณ์ที่เอื้อต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน เป็นแหล่งทรัพยากรหลักของชุมชนใน

การดำเนินชีวิตประจำวัน แต่ก็ยังเป็นเขตที่น้ำมักจะหลากท่วมจนเกิดความเสียหายเช่นกัน ชาวท่าลาดปรับตัวเข้ากับธรรมชาติโดยการยกเรือนสูง และพัฒนาอาชีพของตนบนฐานทรัพยากรที่มีอยู่ คือการทำนาทาม การจับสัตว์น้ำ การปลูกพืชผักในหน้าแล้งบนริมตลิ่งแม่น้ำ การเลี้ยงสัตว์ การหาของป่าจากป่าดงเค็ง

ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนของชุมชนบ้านท่าลาด เริ่มจากกรณีความขัดแย้งกรณีการใช้ประโยชน์จากป่าดงเค็ง ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าโคก พื้นที่ ๒,๘๕๗ ไร่ ซึ่งชาวบ้านจาก ๙ หมู่บ้านใน ๒ ตำบล เคยใช้ประโยชน์เป็นแหล่งอาหาร เชื้อเพลิง ไม้ใช้สอย สมุนไพร เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่ปลูกผักและแหล่งพักสัตว์ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยบริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เสนอต่อสภาตำบลกุดน้ำใส และตำบลแสนสุข เพื่อขอใช้พื้นที่ป่าดงเค็งปลูกไม้ยาง สบู่ดำ และข้าวโพดฝักอ่อน โดยบริษัทจะไถปรับพื้นที่ให้เหมาะสมต่อการปลูก ซึ่งจะทำให้ป่าธรรมชาติถูกตัดทิ้งหมด แต่ชาวบ้านได้คัดค้านเรื่องจึงยุติลงปี พ.ศ. ๒๕๒๘ บริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เข้ามาเสนอขอใช้พื้นที่ปลูกมะม่วงหิมพานต์ โดยมีเจ้าหน้าที่รัฐมาแนะนำให้สนับสนุนโครงการดังกล่าว แต่ชาวบ้านไม่ยินยอม กระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ กรมป่าไม้ โดยสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้เข้ามาปลูกไม้ยูคาลิปตัส เนื้อที่ ๓๐๐ ไร่ ภายใต้โครงการพัฒนาป่าไม้ทุ่งกุลาร้องไห้ ชาวบ้านได้รับการชี้แจงจากเจ้าหน้าที่ว่า จะปลูกต้นไม้พื้นบ้านเพื่อช่วยฟื้นฟูป่าดงเค็ง และจะเป็นประโยชน์ต่อการบำรุงรักษาป่าให้มีความอุดมสมบูรณ์ทำให้ชาวบ้านเห็นด้วย จากนั้นได้ขอความเห็นชอบจากสภาตำบลทั้ง ๒ แห่ง แล้วก็เริ่มปลูกตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ จนถึงเดือนกันยายน ๒๕๓๕ ได้มีการสร้างเรือนเพาะชำกล้าไม้ขึ้นในพื้นที่ และได้มีการเพาะพันธุ์ต้นกล้ายูคาลิปตัสเป็นจำนวนมาก ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ สำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้ดำเนินการปลูกยูคาลิปตัสเพิ่มอีก ๑,๗๐๐ ไร่ และ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ปลูกเพิ่มอีก ๗๐๐ ไร่ ก่อนที่จะปลูกเจ้าหน้าที่สวนป่าได้ทำการไถป่าธรรมชาติออกจนโล่งเตียน แล้วจึงนำต้นยูคาลิปตัสมาปลูกแทน ผลกระทบรุนแรงต่อชุมชนรอบป่า คือ ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าดงเค็งได้ อีกทั้งสภาพธรรมชาติที่เคยอุดมสมบูรณ์ถูกทำลายลงด้วยการไถกวาดหน้าดินในขั้นตอนการเตรียมแปลงปลูกไม้ยูคาลิปตัส แหล่งน้ำแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีในป่าดงเค็ง ๖ แห่ง เป็นแหล่งสำหรับกลุ่มชาวบ้านที่เข้าไปเลี้ยงวัว และหาปลา แห่งขอเดสเกือบหมดชาวบ้านไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้เหมือนเดิม เจ้าหน้าที่สวนป่ายังออกกระเบียบห้ามนำสัตว์เลี้ยงเข้าไปในบริเวณปลูกสร้างสวนโดยเด็ดขาด

ชาวบ้านได้รวมตัวกันร้องเรียนต่อทางราชการ เมื่อไม่ได้รับการตอบสนองจึงชุมนุมคัดค้านในกลางปี ๒๕๓๖ เรียกร้องให้รื้อถอนยูคาลิปตัสและยกเลิกโครงการ แต่ไม่ได้รับตอบสนองจากทางราชการ ในเดือนกันยายนปีเดียวกันชาวบ้าน ๒,๐๐๐ คนจึงลงมือ

เข้าเรือถยนต์ยาลิปตัสเสียเอง เป็นที่มาของการจับกุมผู้นำ ๖ คนในเวลาต่อมา แต่ก็มีผลให้ในปี ๒๕๓๗ มีการเรือถยนต์ยาลิปตัสจากป่าดงเค็ง ชาวบ้านเรียกร่องต่อเนื่องมาถึงปี ๒๕๔๐ (ร่วมกับ สมัชชาคนจน) รัฐบาลตัดสินใจสนับสนุนงบประมาณ ๘.๕ ล้านบาทเพื่อฟื้นฟูป่าดงเค็ง แต่ถึงปัจจุบัน งบประมาณส่วนนี้ก็ยังไม่สามารถใช้ได้เพราะมีอุปสรรคเกี่ยวกับระเบียบราชการ การต่อสู้ครั้งนี้ ได้เกิดแบบแผนการจัดการป่าโดยองค์กรชุมชนขึ้น ตั้งป่าดงเค็งเป็นป่าชุมชน มีการตั้งระเบียบในการจัดการป่า มีการตั้งกองทุนสัจดีของผู้นำ และการพัฒนาด้านอื่นๆ ของชุมชนรอบป่าดงเค็ง เช่น การเกษตรทางเลือก การพัฒนากลุ่มพัฒนาตนเองด้านต่างๆ

การละเมิดสิทธิที่สำคัญอีกกรณีหนึ่งคือกรณีการดูดทรายในลำน้ำชี ซึ่งมีผลเกี่ยวเนื่องกับการทำธุรกิจดูดทรายจากเหมืองยโสธรที่กำลังขยายตัว ประกอบกับโครงการโขง ชี มูล ได้สร้าง “เขื่อนยโสธร” กั้นลำน้ำชีและมีการเก็บกักน้ำไว้ สะดวกต่อการใช้เรือดูดทรายในลำน้ำ แล้วขนส่งทรายจากท่าดูดไปยังจุดประกอบการทรายของบริษัท ก่อให้เกิดผลกระทบต่าง ๆ ตามมา เช่น ทำให้ตลิ่งพัง ดินทรุด น้ำขุ่นข้น รบกวนการหาปลาของชาวประมง ทำลายระบบนิเวศน้ลุ่มน้ำ กล่าวคือ ท้องน้ำมีความลึกตลอดลุ่ม ปลาขาดแหล่งอยู่อาศัย เพราะลุ่มน้ำตลอดแนวถูกจับจองด้วยเครื่องยนต์ดูดทราย และ เรือขนส่ง เสียงดังรบกวนตลอดเวลา คนหาปลาต้องขาดรายได้

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของการละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยบ้านท่าลาด เป็นการละเมิด “สิทธิการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ” ของชุมชนเกษตรในเขตลุ่มน้ำ ทั้งด้านการใช้ประโยชน์และการจัดการป่า ที่ดินและแหล่งน้ำ อันมีทรัพยากรที่หลากหลายและอุดมสมบูรณ์ เป็นฐานการดำรงชีวิต สร้างระบบเศรษฐกิจชุมชนที่พึ่งตนเอง และเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเกิดระบบสิทธิของชุมชนที่มีความสมดุลและลงตัวมาอย่างยาวนาน

ชาวบ้านท่าลาดและบ้านอื่นที่ได้รับผลกระทบได้ปรึกษาแลกเปลี่ยนปัญหา การประสานเชื่อมโยงกับสายญาติในพื้นที่ใกล้เคียงเพื่อร่วมกันแก้ปัญหา ประสานกับข้าราชการกรมชลประทานและนักการเมือง หาพันธมิตรภายนอกเช่น เครือข่ายลุ่มน้ำภาคอีสาน การเผยแพร่ปัญหาผ่านสื่อเช่น โทรทัศน์ จากนั้นก็ร้องเรียนหน่วยราชการในจังหวัดยโสธร แต่มีปัญหาดังกล่าวอ้างว่าไม่ได้เป็นพื้นที่เขตปกครองของตน เพราะชาวบ้านผู้เดือดร้อนอยู่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด ชาวชุมชนบ้านท่าลาดจึงพยายามประสานความร่วมมือกับชาวบ้านผู้เดือดร้อนในพื้นที่จังหวัดยโสธรหลายหมู่บ้าน และมีการร่วมร้องเรียนปัญหาพร้อมกับจัดการชุมนุมผู้เดือดร้อน ๓๐๐ คนในกลางปี ๒๕๔๖ มีผลให้มีการตั้งคณะทำงานขึ้นมาตรวจสอบข้อเท็จจริง แต่ทางราชการช่วงชิงบทบาทในการตรวจสอบและสรุปผลว่า ผลกระทบที่ชาวบ้าน

เรียกร้องไม่ได้เกิดจากการดูถูกราย ไม่พบว่ามีชาวบ้านทำประมงเป็นอาชีพหลักและไม่พบคนทำการเกษตรริมตลิ่งลำน้ำชี ซึ่งหมายถึงไม่มีผู้เดือดร้อน

จากนั้นชาวบ้านจึงได้ร้องเรียนต่อองค์กรอิสระ คือ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติและคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม วุฒิสภา จึงมีการนำทุกฝ่ายลงสำรวจพื้นที่และเกิดเวทีการประชุมร่วมกับผู้มีส่วนได้เสียหนึ่งครั้งที่ศาลากลางจังหวัดยโสธร ครั้งนี้ได้ให้บทเรียนแก่ชาวบ้านผู้เดือดร้อนอย่างสำคัญ คือชาวบ้านผู้เดือดร้อนไม่สามารถนำเสนอข้อมูลผลกระทบหรือข้อมูลแวดล้อมที่น่าเชื่อถือต่อที่ประชุมได้ หลังจากการสรุปบทเรียนครั้งนี้ ได้เกิดความตระหนักว่าต้องมีการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรและผลกระทบที่เกิดขึ้นกันอย่างเป็นระบบ และต่อจากนั้น มีกระบวนการข่มขู่คุกคามผู้นำและชาวบ้าน ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องให้แก้ปัญหาผลกระทบจากการดูถูกรายในลำน้ำชีของชาวท่าลาดและเครือข่ายในท้องถิ่นจึงค่อยๆ เจียบลงไป รอการก่อตัวกันใหม่

บทสรุปสำหรับ"ปฏิบัติการสิทธิชุมชน" บทนี้ คือ ขณะที่การจัดตั้งภายในของชาวบ้านยังไม่เข้มแข็ง เหนียวแน่นและเป็นเอกภาพพอ แต่มีการเคลื่อนไหวออกไปอย่างแหลมคม ทั้งการแพร่กระจายข่าวทางสื่อส่วนกลางและการชุมนุม ทำให้คู่กรณีตั้งรับรุกคืบ บ่อนเซาะทำลายได้ง่าย โดยเฉพาะความไม่พร้อมด้านข้อมูลของฝ่ายชาวบ้าน ทำให้ไม่สามารถสร้างความเข้าใจแก่ฝ่ายต่างๆ ในการเจรจาและตัดสินใจได้ ทั้งๆ ที่การประสานพันธมิตรภายนอกและองค์กรอิสระสามารถเปิดพื้นที่การเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหาได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการเปิดเวทีเจรจาอย่างเท่าเทียม ได้เรียนรู้ว่าเงื่อนไขความสำเร็จคือความพร้อมภายใน ทั้งยังเรียนรู้ว่าถ้าคู่กรณีเป็นนายทุนการใช้สิทธิชุมชนต้องคำนึงถึงความเสี่ยงต่อการคุกคามมากกว่าคู่กรณีเป็นหน่วยงานรัฐ ผลที่เกิดขึ้นคือไม่สามารถระงับการสัมปทานดูถูกรายได้ ชุมชนต้องนำบทเรียนยกระดับการแก้ปัญหาในขั้นต่อไป ทั้งนี้ ชุมชนยังต้องเอาชนะศึกภายในอีกหลายประการ เช่น ปัญหาเศรษฐกิจและคดียของผู้นำจากคดีป่าดงเค็ง ความขัดแย้งแตกแยกภายในที่เกิดจากการเลือกตั้ง อบต. เป็นต้น

๖.๓.๓.๓ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี: แก้ปัญหาน้ำท่วม

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เป็นการรวมตัวของชาวบ้านที่ประสบปัญหาน้ำท่วมที่ดินทำกินซึ่งเกิดจากการสร้างเขื่อนหลายตัวในลุ่มน้ำชี เช่น เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนลำปาว และเขื่อนในโครงการ โขง ชี มูล หลายตัวที่สร้างกันลุ่มน้ำชี ได้แก่ เขื่อนชนบท เขื่อนวังยาง เขื่อนคุยเชือก เขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย

ภาวะน้ำท่วมเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีมาแต่โบราณ ความแนบ

แน่นกับธรรมชาติและการเรียนรู้จนเกิดภูมิปัญญา “จับชีพจรน้ำ” ทำให้ชุมชนลุ่มน้ำชีมีทัศนคติต่อภาวะน้ำท่วมเป็นบวก น้ำท่วมมิได้เป็น “อุทกภัย” มิใช่ภัยอันตราย หากแต่เป็นฤดูกาลตามปกติ เป็นระบบปกติของพื้นที่ลุ่มน้ำ น้ำท่วม-น้ำหลากจึงหมายถึงความสมบูรณ์ที่ธรรมชาติบรรณาการแก่มนุษย์ ถือว่าได้น้ำมา “สระหัวข้าว” กล่าวคือ น้ำที่หลากท่วมจะช่วยชะล้างและพัดพาเอาสิ่งสกปรกในพื้นที่ให้ละลายหายไป ขณะเดียวกัน น้ำท่วมก็นำปุ๋ยธรรมชาติมาสู่พื้นที่เกษตร ทำให้ข้าวและพืชพรรณอื่นๆ เจริญงอกงาม ในอดีต การบำท่วมของน้ำจะค่อยๆ เอ่อขึ้นตามแหล่งน้ำธรรมชาติ แล้วค่อยๆ หลากไปยังพื้นที่เกษตรกรรม และท่วมอยู่ไม่เกิน ๑ สัปดาห์ก็จะลด

แต่ปัจจุบัน น้ำจะท่วมขังกินเวลากว่า ๑ - ๓ เดือน หรือท่วมตั้งแต่หน้าฝนจนถึงช่วงลอยกระทง จากข้อมูลปี ๒๕๔๗ พบว่าพื้นที่ได้รับความเสียหายตั้งแต่จังหวัดขอนแก่นถึงจังหวัดยโสธรประมาณ ๗๓๑,๐๙๓.๗๕ ไร่ (ข้อมูลประเมินจากเกษตรจังหวัด ณ วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๔๗) จำแนกเป็นรายจังหวัดได้ดังนี้ พื้นที่ร้อยเอ็ด ๓๕๔,๖๙๐ ไร่ ขอนแก่น ๑๘,๖๐๙ ไร่ มหาสารคาม ๑๓,๗๐๐ ไร่ กาฬสินธุ์ ๑๓๗,๔๔๓.๗๕ ไร่ ยโสธร ๒๐๖,๖๕๑ ไร่

จากการลงสำรวจพื้นที่และการสัมภาษณ์พบว่า ชาวบ้านในพื้นที่ประสบภัยน้ำท่วมเริ่มเปลี่ยนทัศนคติต่อน้ำท่วมที่เคยมีมาแต่อดีตตั้งแต่ปี ๒๕๒๐-๒๑ ซึ่งในช่วงที่การก่อสร้าง “เขื่อนพองหนีบ” (เขื่อนอุบลรัตน์) เพิ่งแล้วเสร็จ ช่วงนั้นมีฝนตกหนักและกรมชลประทานยังไม่เข้าใจระบบน้ำ ทำให้เกิดความผิดพลาดในการคำนวณ ได้ปล่อยน้ำออกจากเขื่อนจนท่วมพื้นที่ของชาวบ้าน ต่อมา ทางเขื่อนเริ่มปรับตัวได้ ทำให้สถานการณ์ดีขึ้น

และเมื่อปี ๒๕๔๒ การก่อสร้างโครงการ-โขง-ชี-มูล ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีแล้วเสร็จ แล้วเหตุการณ์น้ำท่วมอย่างรุนแรงก็ตามมา ในปี ๒๕๔๓ ชาวบ้านเริ่มตั้งข้อสังเกตว่าทำไมน้ำจึงท่วมขังนานผิดปกติ ขณะที่ผลผลิตทางการเกษตรของชาวบ้านเสียหายโดยสิ้นเชิง ชาวบ้านเริ่มมีหนี้สิน แต่ยังไม่มีการปฏิบัติใดๆ ปีต่อมา (๒๕๔๔) เหตุการณ์น้ำท่วมยังคงเกิดขึ้นกับชุมชนลุ่มน้ำชี และท่วมขังเป็นเวลานานไม่ต่างจากปีที่แล้ว ขณะที่หนี้สินของชาวบ้านเพิ่มสูงขึ้นและเกิดผลกระทบหลายด้านตามมา ชาวบ้านเริ่มตั้งสมมติฐานว่า เขื่อนน่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดน้ำท่วม แต่ชาวบ้านยังไม่ได้เคลื่อนไหวใดๆ

ปีที่ ๓ (๒๕๔๕) น้ำท่วมยังคงเกิดขึ้นเหมือนปีที่ผ่านมา ชาวบ้านประสบภาวะหนี้สินท่วมท้น ชาวบ้านเริ่มมั่นใจในสมมติฐานที่ตั้งกันขึ้น ขณะเดียวกันก็ไม่สามารถแบกภาระหนี้สินที่เพิ่มขึ้นทุกปีได้ จึงพากันลงพื้นที่ เข้าสำรวจฝ่ายเพื่อศึกษาข้อเท็จจริง แล้วชาวบ้านก็เชื่อว่า “น้ำท่วมเกิดจากการสร้างฝายขวางกั้นลำน้ำชีอย่างแน่นนอน” เริ่มมี

ปฏิบัติการ โดยรวมตัวกันเรียกร้องให้ภาครัฐแก้ไขปัญหาน้ำท่วม เช่น การรวมตัวกันของชาวบ้านหลายพื้นที่จากจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ชุมชุมเรียกร้องให้หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องตรวจสอบและแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น และรวมตัวกันเป็น "สหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม" และมีชาวบ้านพื้นที่อื่นอีกหลายกลุ่มรวมตัวกันในช่วงเดียวกัน

ต่อมาปี ๒๕๔๗ มีการรวมตัวกันของกลุ่มชาวบ้านจากฐานชุมชน ๑๕ พื้นที่ใน ๗ จังหวัด โดยการสนับสนุนของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน และองค์กรพัฒนาเอกชนหลายองค์กร เป็น "กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี" ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ.๒๕๔๘ จึงได้มีการรวมตัวกันตั้งเป็น "เครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี" ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

(๑) เพื่อเป็นกลไกในการประสานความร่วมมือในการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำชี (๒) เพื่อผลักดันสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี (๓) เพื่อร่วมกันจัดทำข้อเสนอในการแก้ปัญหาลุ่มน้ำชี ตั้งแต่ระดับพื้นที่จนถึงระดับนโยบาย

ในการเคลื่อนไหวเพื่อให้มีการแก้ปัญหาน้ำท่วม เครือข่ายได้ใช้วิธีจัดเวทีเรียนรู้ขึ้นในพื้นที่ต่างๆ มีการร้องเรียนต่อหน่วยงานรัฐ การร้องเรียนต่อองค์กรอิสระให้ลงมาช่วยจัดเวทีเจรจากับหน่วยงานราชการ เช่น ได้มีการเจรจากับหน่วยงานราชการ ผู้ว่าราชการจังหวัด กรมชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร คณะทำงานแก้ปัญหาน้ำท่วมลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผลที่บรรลุคือ ทางราชการยอมรับปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนที่เกิดขึ้น มีการจัดตั้งคณะทำงานโดยให้ชาวบ้านร่วมเป็นคณะทำงานในแต่ละจังหวัดเพื่อพิจารณาแก้ปัญหาโดยการปิด - เปิดเขื่อนให้เหมาะสมต่อไป

เครือข่ายยังมีบทบาทในการรณรงค์สาธารณะเพื่อการอนุรักษ์ฟื้นฟูลุ่มน้ำและสนับสนุนชุมชนในการรวมกลุ่มแก้ไขปัญหาในพื้นที่ เช่น การจัดงานเดินทางไกลเพื่อสายน้ำ **ธรรมชาติยาดราเพื่อแม่น้ำชี** ระหว่างวันที่ ๑๓-๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘ ได้มีการเผยแพร่ข้อมูลสู่สาธารณะได้เกิดผลสะท้อนทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบาย และเกิดกิจกรรมต่อเนื่องในการฟื้นฟูทรัพยากรในพื้นที่ต่างๆ

การรวมตัวกันเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำ(ภาคประชาชน) ในพื้นที่ลุ่มน้ำชี ถือเป็นนวัตกรรมเคลื่อนไหวหนึ่งที่ยังตั้งอยู่บนข้อจำกัดมากมาย ขาดบุคลากรที่จะทำหน้าที่ประสานงานอย่างทั่วถึง ขาดงบประมาณ ที่สำคัญคือในพื้นที่เคลื่อนไหวที่กว้างขวางในลุ่มน้ำขนาดใหญ่ เครือข่ายที่เกิดขึ้นเป็นไปได้อย่างหลวม ๆ เงื่อนไขสำคัญที่ภารกิจนี้จะไปได้และเกิดประโยชน์ได้จริงก็คือการสนับสนุนโดยองค์กรรัฐหรือองค์กรอิสระที่มีวิสัยทัศน์ยาวไกลให้มีการทำงานได้อย่างต่อเนื่อง

บทที่ ๗

วิเคราะห์กระบวนการและเงื่อนไข การละเมิดสิทธิชุมชน

จากการศึกษาพบว่าชุมชนอีสานได้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน แต่ละชุมชนมีการจัดตั้งทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน ระบบเศรษฐกิจ สังคม การปกครองตนเอง มีการคิดค้นและสืบทอดจารีตประเพณีมาอย่างต่อเนื่อง สิทธิชุมชนเกิดขึ้นบนพื้นฐานเหล่านี้ มีองค์ความรู้และระบบคุณค่า ระเบียบกฎเกณฑ์ มีกลไกและเครื่องมือในการธำรงรักษาและผลิตซ้ำของตนเอง ในการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ มีระบบกรรมสิทธิ์เชิงซ้อนที่ยืดหยุ่น สามารถอำนวยความสะดวกให้แก่สมาชิกชุมชนได้เป็นอย่างดี มีภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรเพื่อตอบสนองการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนเพื่อเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง

แต่ในยุคการพัฒนาที่รัฐมุ่งใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยมเสรี ซึ่งต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติและแรงงาน จึงเกิดกระบวนการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างภาคอุตสาหกรรมและเมืองกับภาคชนบทขึ้น ในนามของรัฐซึ่งรวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจการใช้ทรัพยากรอยู่ในมือได้ออกกฎหมายและนโยบายเพื่อตอบสนองทิศทางการพัฒนาดังกล่าวนำมาซึ่งการละเมิดสิทธิชุมชนอยู่ทั่วไปดังความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัย

ในบทนี้จะอธิบายถึง

- (๑) ลักษณะและกระบวนการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น
- (๒) เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน

๗.๑ ลักษณะและกระบวนการละเมิดสิทธิชุมชน

๗.๑.๑ การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

ชุมชนอีสานแต่เดิมทั้งชุมชนลุ่มน้ำและชุมชนบ้านป่าเป็นชุมชนที่มีการจัดตั้งมายาวนาน บนฐานทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์ มีระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีกิจกรรมการผลิต

หลากหลายตามฤดูกาล เป็นระบบเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองเป็นด้านหลัก วิธีของชุมชนได้สร้างระบบความรู้ ระบบความเชื่อ และจารีตประเพณีในการจัดการทรัพยากร การทำมาหากินและการจัดการภายในของชุมชน มีกฎระเบียบภายในหรือระบบสิทธิของชุมชนอันมีลักษณะเฉพาะของตนเอง เงื่อนไขสำคัญของสิทธิชุมชนดังกล่าวก็คือ การคงอยู่ของฐานทรัพยากรหรือระบบนิเวศอันมีความหลากหลายทางกายภาพและชีวภาพเป็นฐานของระบบเศรษฐกิจดังกล่าว และเป็นเงื่อนไขของการคงอยู่ของระบบอื่น ๆ ของชุมชน สิทธิของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวเป็น "สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์" จากทรัพยากร เป็นระบบสิทธิที่มีความซับซ้อนอันเกิดจากการเรียนรู้ ดัดแปลงสร้างสรรค์มาเป็นเวลายาวนาน จนกลายเป็นกฎจารีตประเพณี เป็นระบบสิทธิที่คำนึงถึงการกระจายประโยชน์เพื่อการอยู่รอดร่วมกันของคนในชุมชน เกิดกติกาในการควบคุมมิให้ใช้ประโยชน์อย่างล้าผลาญ และระบบสิทธินี้ดำรงอยู่หรือปรับเปลี่ยนไปตามเจตนารมณ์ร่วมของชุมชนที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน

แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการและเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์ในการใช้ทรัพยากร เช่น ระบบนิเวศน์บึงทามของลุ่มน้ำถูกเปลี่ยนเป็นอ่างเก็บน้ำ มีการใช้เรือดูดทรายในลำน้ำ มีการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ทับที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน หรือมีการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสแทนป่าธรรมชาติ การใช้ประโยชน์อันหลากหลายแต่เดิมก็เป็นที่ไปไม่ได้อีกต่อไป เหล่านี้เกิดผลกระทบต่อชาวบ้านที่อาศัยฐานทรัพยากรนั้นในการดำรงชีวิต ซึ่งบนฐานทรัพยากรเดิมเขามีองค์ความรู้ในการทำมาหากิน เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหัน ชาวบ้านก็ไม่สามารถมีองค์ความรู้ใหม่ที่จะควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ดั้งเดิม เช่นนี้ กล่าวได้ว่าวงจรชีวิตมนุษย์และวิถีวัฒนธรรมของชุมชนก็ถูก "ตัดตอน" ไปพร้อมกัน

ระบบกรรมสิทธิ์แบบเชิงซ้อนที่ยืดหยุ่นของชุมชนก็กลายเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐตามกฎหมายซึ่งมีความแข็งตัว สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ก็ถูกกีดกันจำกัดลงไป ชาวบ้านไม่สามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ และไม่มีการกระจายประโยชน์แบบดั้งเดิมอีกต่อไป เช่น น้ำในอ่างเก็บน้ำถ้าจะใช้ก็ต้องซื้อ เป็นต้น

กรณีการสร้างเขื่อนทั้งในลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชีขึ้นมากั้นกักน้ำเพื่อการเกษตรในฤดูแล้งโดยการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าขึ้นไปใช้ในพื้นที่นาดอนที่สูงนั้น เท่ากับเป็นการตัดสินใจแทนชาวบ้านว่าต้องมีการทำนาปรังในฤดูแล้ง โดยไม่คำนึงว่าบทเรียนในการทำนาปรังในทุ่งนาสูงสองฝั่งลำน้ำนั้นล้มเหลวมาก่อน เพราะสาเหตุน้ำเค็มและการลงทุนสูงไม่คุ้มค่า ดังนั้น ถือว่าเป็นการคิดแทนและยึดเยื้อวิธีการทำมาหากินที่ไม่สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่นให้กับชาวบ้าน เป็นการ "ละเมิดสิทธิในการเลือกวิถีการเกษตร" ของชาวบ้านนั่นเอง

"สิทธิชุมชน" ในการทำมาหากินอย่างพอเพียงตามวิถีดั้งเดิมบนฐานทรัพยากรจึงถูกละเมิดด้วยกระบวนการดังกล่าว

๗.๑.๒ การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณีของชุมชน

สิทธิการครอบครองที่ดินทำกินของชาวชุมชนเกิดขึ้นพร้อมกับการก่อตั้งชุมชน บุคคลผู้มีสิทธิ์จับจองที่ดินทำกินต้องเป็นสมาชิกชุมชนเสมอ และสิทธิ์นั้นจะดำเนินต่อไปก็ด้วยการใช้ประโยชน์ในพื้นที่นั้นอย่างต่อเนื่อง สมาชิกอื่นของชุมชนก็มีความเข้าใจและยอมรับสิทธิ์นั้น ๆ สิทธิส่วนบุคคลนี้ไม่มีความเด็ดขาดในตัวเอง สมาชิกอื่นของชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมได้ในพื้นที่เดียวกัน ในชุมชนลุ่มน้ำมูน-ชี สิทธิครอบครองยังสามารถสืบทอดเป็นมรดกถึงลูกหลานมาสองสามชั่วอายุคน และยังมีลักษณะเฉพาะ คือ การถือครองโดยกลุ่มเครือญาติ เช่น ในรวงต้อนสำหรับหาปลา เป็นต้น นี่ถือเป็นสิทธิ์ครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณีของชุมชนที่ยึดถือปฏิบัติมาเป็นเวลานาน โดยส่วนใหญ่ไม่เคยมีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ของทางราชการรับรอง (นอกจากเป็นของคณรวยบางรายเท่านั้น)

ในทางกฎหมาย ที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ของบุคคลย่อมเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ดังนั้นเมื่อรัฐต้องใช้ที่ดินในการจัดทำโครงการหรือการจัดการทรัพยากรตามนโยบายของรัฐ จึงไม่ต้องมีความรับผิดชอบใดๆ ต่อผลประโยชน์ที่ชาวชุมชนมีอยู่ในที่นั้น มักมีการส่งมอบสิทธิครอบครองกันเองระหว่างหน่วยงานรัฐที่ครอบครองเดิมกับเจ้าของโครงการใหม่ กรณีโครงการโขง ชี มูล ทุกพื้นที่ เช่นที่ ราชสีสไล โครงการไม่มีแผนการขุดเซยหรือทดแทนใดๆ แก่ชาวบ้านที่ครอบครองที่ดินในพื้นที่บึงทามเกือบแสนไร่ที่ใช้เป็นอ่างเก็บน้ำ โดยโครงการถือว่าเป็นที่สาธารณะประโยชน์ซึ่งโครงการขออนุมัติแล้วจากสภาตำบล นี่เป็นที่มาของความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนอย่างรุนแรง

๗.๑.๓ การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

ตามแบบแผนการตั้งถิ่นฐานในจารีตประเพณีของชุมชนอีสานทั่วไป จะต้องมีพื้นที่หรือทรัพย์สินส่วนรวมเพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกัน เป็น “สิทธิร่วม” หรือ “สิทธิชุมชน” เช่น พื้นที่ป่าปู่ตา ป่าช้า แหล่งน้ำชุมชน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ที่พักสัตว์ในฤดูน้ำท่วม วัด ศาลากลางบ้าน โรงเรียน หรือต่อมามีถนน บ่อน้ำ ฦางข้าว เตินท์ โต๊ะ ฯลฯ ซึ่งเป็นของส่วนรวม เหล่านี้สะท้อนให้เห็นการยึดถือร่วมในคุณค่าของการอยู่รอด ความมั่นคงร่วมกัน การแบ่งปันบนฐานคุณธรรมทางศาสนาและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์

จากกรณีศึกษาตามงานวิจัยนี้ พื้นที่ส่วนรวม เช่น ที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งดิน บันทึบส่วนรวม การทำชลประทานชุมชนในพื้นที่ทามหลายบริเวณ การทำป่าชุมชนและแหล่งน้ำของชุมชนในหลายชุมชนล้วนมีระบบกฎกติกา ข้อตกลงของชุมชนกำกับการใช้ร่วมกันอยู่ แม้ไม่ใช่กฎที่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีข้อห้ามที่ชัดเจนและมีกลไกที่จะแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เห็นได้ว่าการมีมาตรการของชุมชนในการจัดการดูแลทรัพยากร เป็นความตระหนักร่วมของชุมชนที่จะใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาดและยั่งยืน พร้อมกับสำนึกถึงคุณค่าของการอยู่ร่วมกันอย่างแบ่งปันและเอื้ออาทร

แต่เมื่อพื้นที่เหล่านี้ถูกเปลี่ยนเป็น “อ่างเก็บน้ำ” หรือการใช้ประโยชน์อื่น ก็กลายเป็นสิทธิครอบครองของรัฐ อำนาจการตัดสินใจ สิทธิในการจัดการดูแลและใช้ประโยชน์มิได้เป็นของชุมชนอีกต่อไป จะมีแผนการจัดการทรัพยากรอย่างใดอย่างหนึ่งก็ขึ้นอยู่กับอำนาจรัฐส่วนกลางที่จะอนุมัติหรือเห็นชอบหรือไม่ เช่น การกำหนดระดับการเก็บกักน้ำของเขื่อนก็ต้องเป็นอำนาจตามมติคณะรัฐมนตรี การดูแลห้ามปรามการใช้เครื่องมือประมงที่ไม่เหมาะสมก็เป็นหน้าที่ของกรมประมง ความเห็นชอบที่จะอนุมัติการดูดทรายหรือการแก้ผลกระทบจากการดูดทรายก็เป็นอำนาจของกรมเจ้าท่าและคณะกรรมการระดับจังหวัด หรือการจัดการป่าทามที่หลงเหลืออยู่ในเขตอ่างเก็บน้ำก็ต้องเกี่ยวกับอำนาจรัฐเจ้าของโครงการเขื่อนทั้งสิ้น

๗.๑.๔ การละเมิดสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีด้วยความสงบสุขของชุมชน

การมาถึงของนโยบายและโครงการพัฒนา เป็นสิทธิตามกฎหมายของรัฐในพื้นที่วิจัย ล้วนนำความขัดแย้งมาสู่พื้นที่นั้นๆ อย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ ความขัดแย้งระหว่างผู้เดือดร้อนกับผู้ได้ประโยชน์หรือความขัดแย้งระหว่างชาวชุมชนกันเอง ความขัดแย้งระหว่างชาวชุมชนชนบทกับเมืองที่มีทัศนคติและจุดยืนที่ต่างกัน เฉพาะที่ราชบุรีก็เกิดความขัดแย้งขึ้นทุกระดับนับได้ ๑๐ คู่ขัดแย้ง ขั้วเดียวกันอยู่อย่างไม่เลิกราจนชาวชุมชนหาความสุขไม่ได้ ชาวชุมชนที่ลุกขึ้นมารวมตัวใช้สิทธิถูกรัฐตราหน้าว่าเป็นพวกขัดขวางความเจริญ ไม่พัฒนาและเป็นคนกลุ่มน้อยที่พาลเกร เมื่อชาวบ้านสู้จนสำเร็จไปยกหนึ่งก็ยิ่งถูกนักการเมืองใช้เหตุการณ์นี้เป็นประเด็นทางการเมือง โดยกล่าวหาว่าชาวบ้านทุจริต โกงเงินหลวง ได้ลาภอันมิควรได้มีการฟ้องร้องจนผู้นำมีคดีติดตัวหลายคน ชาวบ้านจึงออกมาชุมนุมอีกหลายครั้งเพียงเพื่อตอบโต้ข่าวและเพื่อยืนยันใน “ศักดิ์ศรี” ของตนและสิทธิอันชอบธรรมของชุมชนในทรัพยากรที่เสียหายไปกับการสร้างเขื่อน

กรณีการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นกับชุมชนบ้านป่าเช่นบ้านโนนปากก่อและชุมชนบ้านป่าอื่นๆ หลายพันหมู่บ้านในภาคอีสานที่ตามกฎหมายของรัฐเรียกพวกเขาว่า “ผู้บุกรุก” นั้น ถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิชุมชนขั้นสูงสุด คือนอกจากละเมิดสิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร การประกอบอาชีพ และสิทธิต่างๆ ที่ต่อเนื่องจากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นแล้ว ยังเป็นการละเมิดสิทธิการตั้งถิ่นฐาน เท่ากับว่าตามกฎหมายแห่งรัฐแล้วชุมชนแห่งนี้ไม่มีตัวตนอยู่เลย เด็กๆ ก็กลายเป็นผู้ทำผิดกฎหมายตั้งแต่ลืมตาออกมาดูโลก

๗.๑.๕ การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสารและสิทธิการมีส่วนร่วม

หลักในการพิจารณาประเด็นนี้ใช้หลักการตามข้อบัญญัติรัฐธรรมนูญ (๒๕๕๐) มาตรา ๔๖, ๕๖, ๕๘, ๕๙ และมาตรา ๗๖ ซึ่งมีสาระเกี่ยวกับสิทธิการมีส่วนร่วมของประชาชนในการตัดสินใจกำหนดนโยบาย โครงการพัฒนา และการทราบข้อมูลข่าวสารจากทางราชการ

การดำเนินนโยบายของรัฐ เช่น โครงการโขง ชี มูล ทั้งในลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชี เป็นไปท่ามกลางการไม่เปิดเผยข้อมูลต่อสาธารณะและชุมชนในพื้นที่ เหตุผลด้านหนึ่ง คือ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาการเคลื่อนไหวของชาวบ้านซึ่งขณะนั้นมีปัญหาที่เขื่อนปากมูล ทั้งโครงการโขง ชี มูล ต้องระงับการเกิดข้อพิพาทในการใช้น้ำจากแม่น้ำโขงตามข้อตกลงกับประเทศเพื่อนบ้าน

แต่เหตุผลด้านหนึ่งก็คือ เขื่อนทั้งหลายของโครงการโขง ชี มูล สร้างไปโดยยังไม่มีข้อมูลที่แน่ชัด เพียงแต่มีการศึกษาความเป็นไปได้ทางด้านเทคนิค (Desktop Study) เท่านั้น และมีการตัดสินใจอนุมัติโดยคณะรัฐมนตรีคราวประชุม ครม.สัญจรที่ จ.ขอนแก่น เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ แล้วเริ่มก่อสร้างเลยด้วยยอดงบประมาณอนุมัติวงเงิน ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท ระหว่างปี ๒๕๓๕ – ๒๕๓๗ จึงมีการว่าจ้างบริษัทเนชั่นแนล เอ็นจิเนียริ่ง คอนซัลแตนท์ จำกัดและคณะ จัดทำรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการโขง ชี มูล ซึ่งขณะนั้นเขื่อนต่าง ๆ ในโครงการหลายเขื่อนสร้างเสร็จไปแล้ว เฉพาะที่เขื่อนราษีไศลมีการก่อสร้างเสร็จแล้ว เก็บกักน้ำในเดือนตุลาคม ๒๕๓๖ แล้ว จึงมีการจัดจ้างบริษัท รีซอสส์เอนจิเนียริ่ง คอนซัลแตนท์ จำกัดเพื่อศึกษา “ความเหมาะสมเพื่อนำเสนอแผนเพื่อเลือกของระบบชลประทานของโครงการและการวางระบบคลองส่งน้ำ” ศึกษาเสร็จเมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๕๓๗ (บริษัท รีซอสส์ เอนจิเนียริ่ง คอนซัลแตนท์ , ๒๕๓๗)

ดังนั้นข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับพื้นที่อ่างเก็บน้ำ พื้นที่ชลประทาน แผนงานงบประมาณของโครงการล้วนไม่ชัดเจนทั้งสิ้น

ในที่นี้อาจสรุปได้ว่าการปกปิดข่าวสารข้อมูลของโครงการโขง ชี มูล นั้น เกิดแต่ความไร้ธรรมาภิบาลในหน่วยงานเองเป็นสำคัญ และการดำเนินการในลักษณะเช่นนี้ จึงเป็นการละเมิดสิทธิการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของชุมชนโดยตรง

ส่วนด้านการมีส่วนร่วมมิได้มีกระบวนการใดๆ ที่จะเปิดรับฟังความคิดเห็นหรือการสอบถามข้อมูล ข้อเสนอจากชุมชน

นอกจากนี้แล้ว สิทธิในการรวมกลุ่มและสิทธิในการชุมนุมอย่างสงบของชาวบ้านก็ถูกละเมิดเสมอในลักษณะที่มีการกีดกัน ขู่ปราม การฟ้องร้องกดดันให้มิดิติตตัว

เราสามารถอธิบายได้ว่าสิทธิชุมชนที่ถูกละเมิดจากกระบวนการนี้มีทั้งสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิทธิในอาชีพ สิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งเป็นสิทธิทางเศรษฐกิจ การละเมิดสิทธิการตั้งถิ่นฐาน สิทธิในจารีตประเพณีของท้องถิ่นและสิทธิที่จะดำรงความเป็นชุมชนที่คนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขอันเป็นสิทธิทางวัฒนธรรม ต่อเนื่องถึงการละเมิดสิทธิ

ทางด้านการรับรู้ข่าวสารของทางราชการ สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการรวมกลุ่มและการชุมนุม อันเป็นสิทธิทางการเมือง

๗.๒ เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน

เงื่อนไขที่เป็นรากเหง้าของสังคมไทยที่เอื้ออำนวยให้มีการละเมิดสิทธิชุมชนนั้น มีทั้งเงื่อนไขทางกฎหมาย นโยบายรัฐ เงื่อนไขทางสังคม และเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน กล่าวคือ

๗.๒.๑ เงื่อนไขทางกฎหมาย ในระยะ ๑๐๐ กว่าปีที่รัฐไทยเริ่มสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกินโดยจัดให้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เพื่อตอบสนองการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเพราะที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญ สำหรับการผลิตเพื่อการค้าพัฒนาการของระบบกฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวแก่สิทธิที่ดินทำกินตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๓๙ ที่เริ่มมีกฎหมายรับรองสิทธิส่วนบุคคลในที่ดิน จัดตั้งกรมที่ดินขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ เกิดระบบการสำรวจรังวัดและการออกเอกสารสิทธิ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ปี พ.ศ. ๒๔๗๓ พระราชบัญญัติโฉนดที่ดิน พ.ศ. ๒๔๗๙ พระราชบัญญัติที่ดินเพื่อการครองชีพ พ.ศ. ๒๔๘๕ และประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. ๒๔๙๗ พร้อมกับการพัฒนาเติบโตของระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลก็คือระบอบกรรมสิทธิ์ของรัฐ และที่ดินทุกตารางนิ้วในประเทศไทยก็ถูกจำแนกอย่างชัดเจนในประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. ๒๔๙๗ นั่นเอง ว่าที่ดินที่มีได้ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของบุคคลหนึ่งบุคคลใดให้ถือเป็นของรัฐ และเครื่องแสดงว่าที่ดินตกเป็นสิทธิของบุคคลก็คือ ที่ดินที่มีเอกสารสิทธิที่ออกให้โดยรัฐเท่านั้น

ฉะนั้น ที่ดินทำกินที่ประชาชนครอบครองอยู่อย่างชอบธรรมในจารีตประเพณีของชุมชนหรือที่ดินที่ชุมชนร่วมกันครอบครองเป็น “สิทธิชุมชน” สองสิ่งนี้ไม่มีสิทธิตามกฎหมาย บนเงื่อนไขเช่นนี้เอง โครงการพัฒนาของรัฐเช่นโครงการโขง ชี มูล จึงถือสิทธิ์ว่าที่ดินที่ใช้ในการก่อสร้างและอ่างเก็บน้ำแม้ประชาชนจะถือครองอยู่ตามแบบแผนจารีตประเพณีของชุมชนนั้นเป็นที่ดินทรัพย์สินของรัฐ มีพิธีกรรมสำคัญก็คือการโอนมอบที่ดินกันระหว่างหน่วยงานรัฐเพื่อใช้ในการจัดทำโครงการ แล้วถือเป็นความชอบธรรมด้วยกฎหมายที่จะครอบครองพื้นที่สำหรับทำโครงการนั้น

ขณะที่ “ที่ดินในเขตป่า” หรือที่ถูกเรียกว่า “ป่าไม้” รัฐได้สร้างข้อบัญญัติเพื่อการหวงห้ามไว้ใน “พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองป่า พ.ศ. ๒๔๘๑” เป็นครั้งแรก ปี ๒๔๘๔ กรมป่าไม้ได้ตรา “พระราชบัญญัติป่าไม้” ซึ่งเป็นประมวลกฎหมายว่าด้วยการป่าไม้ โดยยกเลิกกฎเกณฑ์ฉบับเก่าทั้งหมด และได้ให้นิยามคำว่า “ป่า” คือ “ที่ดินที่มีได้มีบุคคลใดได้กรรมสิทธิ์” ต่อมาก็มี

กฎหมาย “พระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ.๒๕๐๓”, “พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔” และ“พระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ” ในปี พ.ศ.๒๕๐๗ กล่าวได้ว่าการบังคับใช้กฎหมายเหล่านี้ และข้อระเบียบทางการปฏิบัติที่ตามมาเป็นการประกาศสิทธิรัฐซึ่งมีพื้นที่มากมายที่ประชาชนได้ครอบครองและทำประโยชน์มาแต่เดิม เมื่อมีกฎหมายเหล่านี้ประชาชนชาวชุมชนท้องถิ่นเหล่านั้นก็กลายเป็นผู้กระทำผิดกฎหมายไปทันที

กรณีบ้านโนนปากอซึ่งถูกประกาศทับด้วยเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ตาม พ.ร.บ.สงวนและคุ้มครองพันธุ์สัตว์ป่า ๒๕๐๓ ทำให้ชาวบ้านตกอยู่ในฐานะ “ผิดกฎหมาย” แม้แต่เด็กที่ลืมตาดูโลกวันแรกก็มีความผิด ทำให้ถูกจำกัดสิทธิด้านอื่น ๆ ทั้งสิทธิในการพัฒนา สิทธิทางวัฒนธรรม และสิทธิทางการเมือง ขยายไปสู่การละเมิดสิทธิด้านอื่น ๆ ตามมาอีกมากมายดังกล่าวมาแล้ว

เงื่อนไขทางกฎหมายที่กำหนดอำนาจการจัดการทรัพยากรธรรมชาติรวมศูนย์ผูกขาดอยู่ที่รัฐ ไร้ความเป็นธรรมต่อชุมชนท้องถิ่นที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรมาอย่างยาวนาน แม้ปัจจุบันรัฐธรรมนูญจะมีเนื้อหาให้มีความก้าวหน้ามากขึ้นโดยเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วม โดยการบัญญัติไว้หลายมาตรา แต่กฎหมายป่าไม้หลายฉบับก็ยังไม่ถูกแก้ไขให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญ เงื่อนไขทางกฎหมายจึงยังเป็นเหตุสำคัญที่มีผลต่อการละเมิดสิทธิชุมชนอยู่ต่อไป

๗.๒.๒ เงื่อนไขจากนโยบายแห่งรัฐ รัฐไม่ยอมรับความเป็นจริงที่คนกับป่าสามารถอาศัยอยู่ร่วมกันได้ เป็นความเป็นจริงที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันที่ประชากรถึง ๑๐ ล้านคนอาศัยอยู่ในเขตป่า ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นจากนโยบายการส่งเสริมของรัฐในอดีตให้มีการสัมปทานทำไม้ตามด้วยมีการบุกเบิกพื้นที่เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อสร้างการเติบโตให้แก่เศรษฐกิจของชาตินโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์โดยให้ชุมชนในเขตป่าเป็นแนวกันชน การสร้างเขื่อนสร้างถนน และจากนโยบายการขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์และป่าเศรษฐกิจ ตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติตั้งแต่ปี ๒๕๒๘ เป็นต้นมา ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนและระหว่างภาคธุรกิจเอกชนกับประชาชนในพื้นที่ กรมป่าไม้และภาคธุรกิจเอกชนได้ปลูกสร้างสวนป่าในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม ซึ่งทับซ้อนลงบนพื้นที่ทำกิน พื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่สิทธิร่วมของชุมชน จนเกิดความขัดแย้งขึ้นอย่างรุนแรงต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน และในปัจจุบันมีนโยบายส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัส ยางพารา และนโยบายการแปลงสินทรัพย์เป็นทุนก็มีส่วนในการทำลายป่าและสร้างปัญหาการทำลายระบบนิเวศท้องถิ่นอย่างหนักหน่วง

นโยบายเหล่านี้ นำพาคนอีสานให้เคลื่อนย้ายขยายตัวเข้าไปอยู่ในเขตป่าเกือบเต็มพื้นที่ และ “ร่วมมือกับรัฐ” ในการสร้างสรรค์เศรษฐกิจ รัฐนำพืชชนิดไหนมาส่งเสริม ชาวอีสานก็ตอบสนอง ทำด้วยได้หมด แต่เมื่อรัฐจะเปลี่ยนทิศทางและนโยบายการจัดการทรัพยากรจากเปิดป่ามาเป็นปิดป่า อนุรักษ์และฟื้นฟู ซึ่งกระทำด้วยมาตรการที่แข็งตัว ไม่คำนึงถึงสิทธิดั้งเดิมของชุมชน ไม่คำนึงถึงเหตุอันมาจากนโยบายรัฐในอดีตที่ส่งเสริมให้ประชาชนบุกเบิกพื้นที่ทำกินเพื่อ

สร้างสรรค์เศรษฐกิจของประเทศ ชาวชุมชนอีสานในเขตป่าจึงกลับกลายเป็นจำเลยที่โดนข้อหาบุกรุกและโดนกระทำด้วยการละเมิดสิทธิมนุษยชนประการ โดยรัฐไม่เคยคิดค้นที่จะเปลี่ยนวิธีการส่งเสริมการทำกินของชาวบ้านให้สอดคล้องกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูหรือการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทั้งที่มีองค์ความรู้ท้องถิ่นอยู่มากมายที่จะนำมาเป็นทางเลือกในการพัฒนา เช่น การจัดการป่าชุมชน การทำวนเกษตร การเกษตรแบบผสมผสาน รัฐกลับใช้วิชาการจัดการป่าแบบตะวันตกที่มุ่งแยกคนออกจากป่า รัฐกลับใช้วิธีหักหาญและอำมหิต ไล่พวกเขาออกจากที่อยู่อาศัยและที่ทำกินโดยไร้ความเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

ด้านนโยบายการจัดการน้ำ ชุมชนอีสานซึ่งมีภูมิประเทศเป็นที่ราบลอนคลื่น ตั้งแต่อดีตชาวอีสานมีภูมิปัญญาในการจัดการน้ำเพื่อการบริโภคและเพื่อการเกษตรอยู่มากมาย เช่น การสร้างบาราย คูน้ำคันดินรอบชุมชน การสร้างคันนา เหมืองนา ระเบิดวิดน้ำและการทดน้ำด้วยฝายทำนบ เป็นต้น ทั้งนี้ทั้งนั้น วิธีการทำมาหากินที่ชาวอีสานเลือกทำยังมีอาชีพอื่นอีกมากมายที่ไม่ต้องพึ่งพาการชลประทาน แต่นโยบายรัฐไทยที่มุ่งพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมอุตสาหกรรมอย่างหัวปักหัวปำก็ไม่ได้ให้ความสำคัญถึงประเด็นที่ว่าชุมชนอีสานจะอยู่รอดบนฐานศักยภาพของตนเองอย่างไร นโยบายรัฐคิดขึ้นบนสมมุติฐานที่ว่าชาวอีสานยากจนและล้าหลัง และต้องพัฒนาตามแนวทางที่รัฐส่วนกลางคิดวางแผนให้เท่านั้น

รัฐไทยได้มีนโยบายที่จะจัดการน้ำโดยโครงการสร้างเขื่อนตามทิศทางการขึ้นน้ำของประเทศตะวันตกที่เข้ามาในนามของความร่วมมือในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ใช้องค์ความรู้สมัยใหม่ที่มองทรัพยากรอย่างแยกส่วนและเทคโนโลยีขนาดใหญ่ ทั้งนี้ เพื่อตอบสนองการเติบโตทางเศรษฐกิจภาคทุนนิยมอุตสาหกรรม เขื่อนต่างๆ ที่สร้างขึ้นแม้จะมีประโยชน์อยู่บ้าง แต่เป็นเหตุสำคัญของการทำลายป่าและตัดตอนระบบนิเวศทางธรรมชาติ พร้อมกับการทำลายวิถีชีวิตชุมชนดั้งเดิม นโยบายการสร้างเขื่อน รวมกระทั่งแผนการผันน้ำข้ามลุ่มน้ำที่ปรากฏในแผนโครงการโขง ชี มูล และอีกหลายโครงการที่จะมีขึ้นในอนาคต เช่น โครงการผันน้ำจากประเทศลาวเข้ามาใช้ในประเทศไทย ซึ่งธนาคารโลกกำลังสนับสนุนให้มีการศึกษาอยู่ในขณะนี้ นโยบายเหล่านี้กำลังเป็นเหตุสำคัญให้มีผลกระทบที่จะก่อความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนในภาคอีสานรุนแรงขึ้นในอนาคต

๗.๒.๓ เจื่อนไขจากกระบวนการครอบงำทางความรู้และอุดมการณ์ เป็นกระบวนการของกลไกรัฐในการสร้างให้ประชาชนคิดและเชื่อในมโนทัศน์แห่งการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ด้วยศาสตร์แห่งการพัฒนา คือ เศรษฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ วิทยาศาสตร์ เป็นต้น หล่อหลอมผ่านระบบการศึกษา สื่อมวลชนและกลไกรัฐ ตอกย้ำให้เกิดมายาคติขึ้นทั่วสังคม โดยเฉพาะเกี่ยวกับความแห้งแล้ง ยากจน ล้าหลังของชุมชนอีสาน

นี่เป็นเงื่อนไขที่สร้างความชอบธรรมให้แก่นโยบายเช่นโครงการโขง ชี มูล แม้การดำเนินการของโครงการจะขาดธรรมาภิบาลเป็นอย่างยิ่งกรณีโครงการโขง ชี มูล และโครงการ

จัดการน้ำอื่นๆ ในภาคอีสาน รัฐและสื่อได้สร้างชุดความคิด ความเชื่อ เกี่ยวกับ “ความแห้งแล้ง” ของภาคอีสานขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง และถูกนักการเมืองทุกยุค ทุกค่ายนำมาเป็นประเด็นในการหาเสียงเสมอมา

ในจินตนาการของผู้บริหารประเทศนั้น มุ่งจะผลักดันให้พื้นที่เกษตรกรรมของภาคอีสานเป็นแบบพื้นที่ชลประทานในลุ่มน้ำเจ้าพระยา มีดินดำ น้ำชุ่ม โดยมีได้คำนึงถึงข้อจำกัดด้านภูมิศาสตร์ ธรณีวิทยาของภาคอีสานที่เป็นพื้นที่ดินทรายไม่สามารถอุ้มน้ำ และ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่มีปัญหาความเค็มไม่สามารถพัฒนาระบบชลประทานได้ ดังนั้นทางเลือกการพัฒนาของภาคอีสานจึงถูกชี้นำด้วยทิศทางการพัฒนากระแสหลักไปสู่ภาคทุนนิยมอุตสาหกรรมแทนที่จะแสวงหาทางเลือกบนฐานศักยภาพจริงของพื้นที่ พื้นที่บึงทามนั้นในสารบบทางนโยบายของรัฐและวงวิชาการนับเป็นพื้นที่เกษตรแบบล้าหลังเพราะมีตัวเลขการหมุนเวียนของเงินตราต่ำ (ทั้งที่งานวิจัยนี้พบว่า เป็นเขตที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงสุดในภาคอีสานและเป็นเขตที่ชุมชนมีเศรษฐกิจเลี้ยงตัวเองได้อย่างมั่นคงกว่าเขตอื่นๆ) โครงการโขง ชี มูล มองและโฆษณากับสังคมว่าพื้นที่บึงทามเป็น “ที่เสี่ยง” ทำกินไม่ค่อยได้ผล การสร้างเขื่อนจะทำให้มีน้ำทำนาปีละ ๒ ครั้ง (โดยไม่รู้ว่าในพื้นที่บึงทามชาวนาใช้ทำนาอยู่ก่อนปีละ ๔ ครั้ง คือ นาหนอง นาแซง การปลูกข้าวไร่ และทำนาปี) ด้วยกระบวนการสร้างความหมายที่แยบยลและต่อเนื่อง คนทั่วไปก็เชื่อว่าพื้นที่บึงทามเขตนี้เป็นดินแดนชายขอบด้อยพัฒนาไปจริง ๆ

การเกิดขึ้นและความเป็นไปของโครงการโขง ชี มูล และโครงการพัฒนาแหล่งน้ำอื่นๆ ดำเนินไปบนฐานความคิด ความเชื่อ ของทิศทางการพัฒนาแบบทุนนิยม ที่ครอบงำสังคมไทยอย่างแน่นหนา เป็นฐานของความชอบธรรมอันแข็งแกร่ง ด้วยศาสตร์แห่งการพัฒนาที่รัฐไทยถ่ายทอดมาจากสังคมตะวันตก เช่น **วนศาสตร์** ที่มองมูลค่าของ “ป่า” ที่เนื้อไม้ ท่อนซุง จำแนกซื้อป่าตามชนิดของไม้เศรษฐกิจ เช่น ป่าสน ป่าสัก ป่าเบญจพรรณ ป่ากระยาเลย ป่าเต็งรัง เป็นต้น ต่างกับวิถีคิดของชุมชนอีสานที่เรียกป่าตามภูมิฐานที่ป่านั้น ๆ เกิดขึ้น เช่น ป่าภู ป่าโคก ป่าบุงป่าทาม และเรียกตามวัฒนธรรม เช่น ป่าช้า ป่าปู่ตา ป่าวัด เป็นต้น ด้วยวิชาวานศาสตร์จึงมองไม่เห็นคุณค่าของป่าทามในฐานะระบบนิเวศที่สำคัญ และคุณค่าอันหลากหลายที่ชุมชนได้พึ่งพิงพึ่งพา ขณะที่ **วิชาวิศวกรรมศาสตร์** ก็ผูกขาดความจริงความรู้ที่จะควบคุมธรรมชาติด้วยการสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำ คำนวณปริมาณน้ำเป็นลูกบาศก์เมตร รู้จักการไหลของกระแส น้ำด้วยหน่วยลูกบาศก์เมตรต่อวินาที **วิชาเศรษฐศาสตร์** ที่กำหนดคุณค่าของทรัพยากรทุกอย่างอยู่ที่ความเป็นสินค้าและความสามารถคำนวณทุกอย่างเป็นเงินตรา ศาสตร์เหล่านี้เป็นเครื่องมือสำคัญที่กำหนดคุณค่าและทิศทางการพัฒนาสังคมไทยมาตลอดยุคแห่งการพัฒนาในรอบ ๕๐ ปีที่ผ่านมา และรัฐไทยทุกยุคสมัยใช้สำหรับตัดสินใจนโยบายสาธารณะในการจัดการทรัพยากรทุกประเภทตลอดมา

ขณะที่ชุมชนบ้านปากก็จะถูกทำให้เข้าใจ “ชาวบ้านคือผู้ทำลายป่า” “ชาวบ้านทำไร่เลื่อนลอย” “มีคนที่ไหนที่นั่นโล่งเตียน” เป็นต้น ทิศนะเหล่านี้ถูกนำเสนอและผลิตซ้ำผ่านทางระบบการศึกษาและสื่อทุกชนิดในสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง เป็นวาทกรรมที่กล่าวหาชุมชน ชาวบ้านให้เป็นผู้ร้าย โดยที่ไม่ได้เข้าใจถึงสาเหตุและบริบทของปัญหาที่มีพัฒนาการมาเป็นช่วง ๆ อันทำให้คนทั่วไปในสังคมที่ไม่ได้ศึกษาอย่างลึกซึ้ง มองอย่างตื้นตื้น ซึ่งความจริงอีกด้านหนึ่งชาวบ้านที่รักษาป่า หรือชุมชนที่มีภูมิปัญญาในการอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืนก็มี หรือป่าหลายแห่งที่ชาวบ้านช่วยกันต่อสู้กับนายทุนที่บุกรุกป่าหรือได้รับสัมปทานจากรัฐ เพื่อปกป้องผืนป่าไว้ก็มีอีกมาก

การครอบงำทางความรู้และอุดมการณ์ดังกล่าวได้รับการผลิตซ้ำตอกย้ำอยู่ตลอดเวลาหล่อหลอมผ่านระบบการศึกษาซึ่งจัดโดยรัฐ กระบวนการโฆษณาผ่านสื่อมวลชน การควบคุมกำกับตามลำดับขั้นของโครงการสร้างการปกครองทุกระดับ

เงื่อนไขและกระบวนการเช่นนี้ ได้สร้างมายาคติขึ้นมาทั่วทั้งสังคม ระบบนิเวศที่มีคุณค่าสำคัญถูกประเมินว่าไร้คุณค่า ชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงถูกประเมินว่าล้าหลังด้อยพัฒนา ภูมิปัญญาในการทำมาหากินและการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่กลายเป็นสิ่งไร้ค่า “ผู้บุกรุกเบิกสร้างสรรค์” กลายเป็น “ผู้บุกรุกทำลาย” วัฒนธรรมจารีตประเพณีและระบบสิทธิของชุมชนกลับกลายเป็นเรื่องที่ไม่มีความจริง นี่คือการเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การละเมิดสิทธิชุมชนเกิดขึ้นอย่างง่ายดาย

๗.๒.๔ เงื่อนไขของวัฒนธรรมอำนาจรัฐและประวัติศาสตร์-วัฒนธรรมชุมชน
ประวัติศาสตร์ของชุมชนอีสาน เป็นประวัติศาสตร์ของกลุ่มชนที่ถูกกดขี่ภายใต้การกวาดต้อนควบคุมขูดรีดแรงงานและส่วยจากเมืองและราชธานี อพยพถอยร่นหลบหนีความวุ่นวายแสวงหาที่ที่ปลอดภัยและมั่นคง อย่างไรก็ตาม ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์หล่อหลอมให้คนอีสานมีบุคลิกภาพรักสงบ สงบเสงี่ยม หลีกเลียงความขัดแย้ง หลบเร้นความวุ่นวายและสยบยอมต่ออำนาจรัฐ ดังคำพังเพย “ดินช้างเหยียบปากนก” รัฐหรือเจ้านายนั้นมีอำนาจอิทธิพลล้นเหลือตั้งดินอันทรงพลังของช้าง สัมเสียงหรืออำนาจของประชาชนเล็กเรียวตั้งปากนกอยู่ภายใต้อุ้งตีนช้าง

ขณะเดียวกันวัฒนธรรมชุมชนที่อยู่บนรากฐานความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติและ ความเชื่อในบาปบุญทางพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน เหล่านี้เป็นสิ่งปลูกฝังให้เกิดแบบแผนการอยู่ร่วมกันของผู้คนในชุมชนอย่างเอื้อเพื่อเกื้อกูล มีความกลมกลืนสันโดษ พึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีกลไกการจัดการทางสังคมของตนเอง หรือกล่าวโดยภาพรวมก็คือชุมชนมีระบบเศรษฐกิจสังคมและระบบการปกครองตนเองอยู่ แต่ในขณะที่ชุมชนอยู่ภายใต้การกระทำของรัฐและท่ามกลางการรุกเข้ามามีอิทธิพลของระบบตลาดซึ่งเข้ามาอย่างรวดเร็วและรุนแรงในยุคการพัฒนาหลังศักยภาพภายในของชุมชนกลับมีไม่เพียงพอที่จะตั้งรับ

อีกด้านหนึ่ง พิจารณาได้ว่าบรรดาคำสอนเกี่ยวกับหน้าที่แบบ ฮิตลิสสองคองสิบสี่ ซึ่งปรากฏเด่นชัดอยู่ในระบบสิทธิชุมชนอีสานนั้นถูกผลิตโดยปัญญาชนที่อิงราชสำนัก ย่อมมีวัตถุประสงค์อยู่ในตัวเองว่าเป็นคำสอนเพื่อสร้างความสงบสันติของชุมชนในบริบทหนึ่งที่น่านอน และคนที่ได้ประโยชน์มากกว่าใครในคำสอนเกี่ยวกับหน้าที่ดังกล่าวก็คือชนชั้นผู้ปกครองนั่นเอง แบบแผนระบบสิทธิที่การสอนหน้าที่เป็นหลักจึงมีจุดอ่อนในตัวเอง คือ ส่งผลให้ชาวชุมชนอีสานมีวิธีคิดแบบยอมจำนนต่อผู้มีอำนาจเหนือและสยบยอมต่ออำนาจรัฐ เมื่อรัฐสมัยใหม่ที่กดขี่สร้างคำสอนชุดใหม่ขึ้นมาก็สามารถสร้างการยอมรับโดยปราศจากการตรวจสอบ

การถูกกำราบปราบปรามอย่างรุนแรงโดยรัฐในอดีตเช่นกรณีกบฏผีบุญและกรณีอื่นๆ สำนึกของชาวอีสานจึงเป็นสำนึกของผู้พ่ายแพ้ต่ออำนาจรัฐตลอดมา ยิ่งในการก่อสร้างเขื่อนหรือโครงการจัดการพื้นที่ซึ่งเป็น “โครงการพระราชดำริ” ยิ่งเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์มีอำนาจให้แก่โครงการ ชาวบ้านมักเกิดความยำเกรงไม่กล้ามีปากเสียงเคลื่อนไหวใด ๆ

อีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือ อำนาจรัฐได้แผ่ขยายโครงสร้างและร่มเงาเข้าครอบคลุมทุกอณูของชุมชน ชากวัฒนธรรมแบบเจ้านายสมัยศักดินา วัฒนธรรมการ “กินเมือง” ยังแฝงอยู่ในสำนึกของชุมชนและสังคมไทยอย่างเหนียวแน่น ผู้ที่มีโอกาสได้เป็นข้าราชการจะใช้อำนาจเพื่อแสวงประโยชน์ เปลี่ยนฐานะของตนเองเป็นอีกชนชั้นหนึ่ง ผู้ที่ได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน กำหนดจะแสดงตนเป็นกลไกรัฐที่มีอำนาจเหนือประชาชน และต้องทำงานตอบสนองผู้มีอำนาจเหนือขึ้นไปและถูกกลไกรัฐที่มีอำนาจเหนือและจากส่วนกลางใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินนโยบาย เป็นกลไกการควบคุมพฤติกรรมของประชาชนให้สยบยอมอยู่ใต้อำนาจและตอบสนองนโยบายรัฐอย่างเคร่งครัด

เงื่อนไขของวัฒนธรรมอำนาจที่ฝ่ายรัฐมีอำนาจและกลไกในการใช้อำนาจอันแข็งแกร่ง ขณะที่ฝ่ายชุมชนอยู่ภายใต้สำนึกของความเกรงกลัวอำนาจรัฐเช่นนี้ เป็นเงื่อนไขให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนขึ้นได้เสมอๆ

บทที่ ๘

วิเคราะห์กระบวนการเคลื่อนไหว สิทธิชุมชนอีสาน

ชาวชุมชนอีสานในอดีต เมื่อถูกละเมิดสิทธิจากการกระทำจากรัฐศักดินาและระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็หาทางออกโดยการหลบหนี เช่น หนีเข้าป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมุลนายและสังกัดเมือง กระทั่งการยอมตนลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่ง คือ การชกชิงสู้กำลังกันเป็นโจรเป็นกบฏ สมัยปัจจุบันชาวชุมชนอีสานที่ถูกละเมิดสิทธิมีการปรับปรนทางวัฒนธรรมและเพื่อการอยู่รอดทางด้านเศรษฐกิจ อาจมีการปรับวิถีการผลิตโดยการเปลี่ยนอาชีพ การทำงานมากขึ้นและใช้เวลามากขึ้น การออกจากชุมชนไปแสวงหาอาชีพรับจ้างภายนอก วิธีเหล่านี้เป็นวิธีที่ยอมจำนน หลีกหนี หลีกเลี่ยงความขัดแย้งและเป็นการประนีประนอม เป็นไปตามวิถีของสมาชิกชุมชนแต่ละรายหรือเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งวิธีนี้มีแต่ทำให้วิถีชีวิตชุมชนถูกบ่อนเซาะทำลายลง ท่ามกลางการคุกคามจากภายนอกและการละเมิดสิทธิชุมชนที่รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ

ในบทนี้ จะพิจารณาถึงกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการของชาวชุมชนอีสานในการต่อสู้เพื่อยืนยันสิทธิชุมชนด้วยวิธีการที่ “ไม่ยอมจำนน” และการสร้างความเคลื่อนไหวด้วยยุทธวิธีที่หลากหลายเพื่อตอบโต้ ต่อสู้ ต่อรอง และเพื่อสร้างดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างชุมชนกับรัฐ ทนและสั่งคมใหญ่ในสถานการณ์ปัจจุบัน ซึ่งขอบเขตของปัญหาความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนมีเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันทุกระดับ ดังนั้นการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนจึงเกิดขึ้นในปริบทที่กว้างขวาง ชุมชนต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้และแสวงหาองค์ความรู้ใหม่ ๆ เพื่อคิดค้นทางเลือกที่เหมาะสมในการสร้างความเข้มแข็งภายใน และต้องปฏิสัมพันธ์กับผู้เกี่ยวข้องที่หลากหลายกว้างขวางออกไปเพื่อแก้ปัญหา

ชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนเองอย่างไรในการใช้สิทธิ์ ตามโจทย์ที่เราตั้งไว้ว่า “ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชนในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร?”

ในที่นี้ เราได้แบ่งหัวข้อในการพิจารณาและอภิปรายปฏิบัติการสิทธิชุมชนอีสานออกเป็น ๒ ด้าน คือ

(๑) การเคลื่อนไหวภายนอก เป็นการเคลื่อนไหวต่อสู้ต่อรองในการแก้ปัญหา ซึ่งมองด้วยแนวคิดสิทธิชุมชน ก็คือ การเคลื่อนไหวเพื่อจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอกนั่นเอง

(๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ การจัดตั้งกลุ่ม/องค์กร/เครือข่าย การสร้างเศรษฐกิจชุมชน การปรับกติกา และกลไกการจัดการชุมชน และการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน ทั้งนี้เพื่อสร้างขีดความสามารถหรือสมรรถนะของชุมชนในการใช้สิทธิ์

๘.๑ การเคลื่อนไหวภายนอก

ชาวชุมชนอีสานเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้ต่อรองกับรัฐและระดมการสนับสนุนจากสังคมในการแก้ปัญหาของชุมชนโดยใช้ยุทธวิธีที่จะสามารถสร้างกระบวนการแก้ปัญหาในระดับต่าง ๆ ตามสถานการณ์อย่างหลากหลาย

กรอบแนวคิดที่เหมาะสมซึ่งเราใช้ในการวิเคราะห์ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในหัวข้อนี้ คือ แนวคิดสันติวิธี และ แนวคิดของสำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร (Resource mobilization theory) ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์และผสมผสานในการอธิบายกระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสานในงานวิจัยนี้

สันติวิธี คือ วิธีแก้ไขความขัดแย้ง หรือการตอบโต้ในสถานการณ์หนึ่ง ๆ โดยไม่ใช้ความรุนแรงต่อคู่กรณีโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นการประทุษร้ายต่อร่างกายและชีวิต (ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์, ๒๕๓๓) สันติวิธีนั้นเป็นการ “กระทำ” และการ “เผชิญหน้า” กับปัญหาความขัดแย้งมิใช่การหลีกเลี่ยง หลีกหนีหรือยอมจำนน แต่ไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา หลักสำคัญ ๓ ประการของสันติวิธี คือ ๑.อหิงสกรรม หรือการไม่เบียดเบียนมุ่งร้าย ๒.ความใฝ่สัจจะ ตั้งมั่นอยู่บนสัจจะ ต่อสู้ด้วยความจริง และ ๓.กล้ายอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนหยัดในสัจจะของตน กระบวนการในการแก้ไขปัญหาดำเนินการตามหลักสันติวิธี จำแนกได้เป็น การไกล่เกลี่ยเจรจา, การใช้กระบวนการทางสถาบัน, การปฏิบัติการเคลื่อนไหวสังคมโดยยุทธวิธีไร้ความรุนแรง, และด้วยงานสร้างสรรค์ทางเลือกหรืองานพัฒนา

ส่วน **สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร** ได้เจาะจงอธิบายถึงกระบวนการ “การสร้างอำนาจ” ของ “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อยู่นอกวงขอบของระบบการเมืองปกติ เป็นผู้

ขาดสิทธิทางการเมืองและไม่สามารถใช้ช่องทางหรือกลไกทางการเมืองที่มีอยู่ในการผลักดันการแก้ไขปัญหของตนได้ กลุ่มผู้ไร้อำนาจจึงต้องสร้างช่องทางของตนเองในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบาย โดยการคิดค้นนวัตกรรมหรือยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อสังคม สร้างมติมหาชนผ่านสื่อมวลชน สร้างพันธมิตรทางการเมือง ดึงคนชั้นกลางให้เข้ามาร่วมกดดันรัฐบาล เพื่อนำสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาตามเป้าหมายและข้อเรียกร้องของกลุ่ม

ขบวนการทางสังคมของผู้ไร้อำนาจจึงมีการคิดค้นยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวขึ้นอย่างหลากหลาย ซึ่งมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การ “ข้ามผ่าน” ช่องทางการเมืองปกติ สร้างสิ่งท้าทายและดึงดูดความสนใจเชิงลบต่อระบบปกติเพื่อตนเองจะสามารถเข้าไปต่อรองทางอำนาจได้ เข้าไป “ขัดขวางทำลาย” ระบบปกติของสังคม เป็นการแสดงออกทาง “สัญลักษณ์” มากกว่าจะมุ่งให้เกิดความรุนแรง แต่ความรุนแรงก็อาจเกิดขึ้นได้ถ้าขบวนการถูกผลักไปอยู่ในบริบทที่ไม่มีทางเลือก เช่น โดนปราบปรามจากรัฐ เรียกการแสดงออกทางการเมืองตามแนวทางนี้กันว่า “การเคลื่อนไหวประท้วง” จำแนกออกเป็น ๓ แบบใหญ่ ๆ คือ ๑. ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ(เพื่อสร้างช่องทางใหม่-ผู้วิจัย) ๒. ยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง และ ๓. ยุทธวิธีตามช่องทางระบบการเมืองปกติ (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, ๒๕๔๖)

ปฏิบัติการสิทธิของชุมชนอีสานในพื้นที่วิจัยนี้เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อ “สร้างอำนาจ” ของ “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” อย่างแท้จริง พวกเขาเป็นประชาชนชายขอบของการพัฒนาผู้ขาดสิทธิเสียงทางการเมือง แม้ในรัฐธรรมนูญจะบัญญัติให้พลเมืองมีสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคเท่าเทียม และให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิอำนาจมากพอสมควร แต่ในความจริงอำนาจตัดสินใจในการวางแผนพัฒนา การจัดการทรัพยากรของประเทศยังรวมศูนย์อยู่ที่อำนาจรัฐส่วนกลางอย่างเหนียวแน่น แผนและโครงการพัฒนาที่มาถึงชุมชนท้องถิ่นกลับเป็นการนำผลกระทบมาให้ แย่งชิงสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรไปจากมือพวกเขา พร้อมการกระทำที่ละเมิดสิทธิชุมชนนานาประการ

เมื่อชาวชุมชนเกิดการเรียนรู้ใหม่อย่างรู้เท่าทัน พวกเขาได้รวมกลุ่มจัดตั้งตัวเองเคลื่อนไหว เสนอหน้าและต่อสู้ต่อรองกับคู่กรณีด้วยยุทธวิธีที่หลากหลาย โดยตั้งอยู่บนปัญหาความเดือดร้อนจริงที่เกิดขึ้น กระทำโดยไม่ใช้ความรุนแรงและด้วยความอดทน มุ่งทำให้ความเป็นจริงที่เกิดขึ้นปรากฏต่อสังคม โน้มน้าวให้สังคมเข้าใจเห็นใจและสนับสนุนการต่อสู้ เพื่อสร้างอำนาจต่อรองต่อคู่กรณีและ สร้าง “ช่องทาง” ในการแก้ปัญหาที่มีประสิทธิภาพ เช่นการเจรจาอย่างเสมอหน้าและเปิดเผย การตั้งคณะกรรมการ คณะทำงานแก้ไขปัญหาที่ชาวชุมชนมีส่วนร่วมและมีที่ปรึกษาเช่น นักวิชาการ นักพัฒนา นักกฎหมาย ซึ่งช่องทางเหล่านี้มักจะไม่เคยมีอยู่หรือเกิดขึ้นในระบบการเมืองแบบปกติ

ปฏิบัติการสิทธิชุมชนอีสานจึงเป็นปฏิบัติการของผู้ไร้อำนาจ เพื่อสร้างอำนาจด้วยความจริง(สัจจะ) ความดีงาม(ความไม่มุงร้ายเบียดเบียน) และด้วยการพิสูจน์ทางจิตใจ(ความอดทน

และการยอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนยันสัจจะ) เพื่อโน้มน้าวให้สังคมเข้าใจ และสนับสนุนการต่อสู้และให้คู่กรณีเข้าใจ ยอมรับในปัญหาที่เกิดขึ้น น้อมรับและแก้ไขด้วยความเต็มใจ ซึ่งเราจะเห็นได้จากการเลือกใช้ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวอย่างหลากหลาย ดังจะกล่าวถึงต่อไป

ชาวชุมชนอีสานใช้ยุทธวิธีในการเคลื่อนไหวต่อสู้สังคมภายนอกและรัฐอย่างไร?

เราอาจพิจารณาแยกแยะขั้นตอนและยุทธวิธีที่ชาวชุมชนอีสานใช้ในการปฏิบัติการสิทธิชุมชนตามหลักสันติวิธี เป็น ๒ ลักษณะ ในที่นี้จะนำเสนอตามด้วยบทวิเคราะห์ตามลำดับ คือ

- (๑) ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ และ
- (๒) ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธีเพื่อสร้างช่องทางทางการเมืองใหม่
- (๓) วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน

๘.๑.๑ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ คือการร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการและนักการเมือง ซึ่งทุกพื้นที่ที่เกิดการละเมิดสิทธิชาวบ้านจะเริ่มต้นโดยใช้วิธีนี้ แต่ก็จะได้บทเรียนซ้ำแล้วซ้ำเล่าว่าปัญหาที่เกิดขึ้นต่อพวกเขาซึ่งเกิดจากการกระทำขององค์กรรัฐ ๆ จะปกป้องกันเองและมักจะเกิดการเตะถ่วงหน่วงเหนี่ยวการแก้ปัญหาเสมอ ด้วยปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนมีรากเหง้าที่มีเงื่อนไขมาจากกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมและนโยบายรัฐเป็นเหตุสำคัญอยู่แล้ว การร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการหรือการใช้สิทธิตามช่องการเมืองปกติจึงมักจะล้มเหลว

เมื่อพิจารณาถึงกลไก “นักการเมือง” ทั้งฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายค้าน ในกรณีปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกรณีการสร้างเขื่อนหรือการประกาศเขตอนุรักษ์ทับพื้นที่สิทธิชุมชน หรือแม้กระทั่งกรณีผลกระทบจากการอุตสาหกรรมในลำน้ำพบว่า พวกเขามักจะเป็นผู้ยืนอยู่กับฝ่ายผู้ละเมิดสิทธิชุมชนเสียเป็นส่วนใหญ่ และในบางกรณี เช่นกรณีราชโศก นักการเมืองเป็นผู้เข้ามามีบทบาทขยายให้ความขัดแย้งบานปลายเข้าไปใหญ่ โดยใช้ประเด็นที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านไปเป็นเครื่องมือในเกมหักโค่นทางการเมืองระหว่างฝ่ายรัฐบาลกับฝ่ายค้าน

แต่ถ้านับ “องค์กรอิสระ” เช่น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติหรือคณะกรรมการการแห่งวุฒิสภาบางคณะเป็นระบบการเมืองปกติ ก็นับว่าองค์กรเหล่านี้ได้ทำหน้าที่อำนวยความสะดวกแก่ชุมชนได้ระดับหนึ่ง โดยเปิดเงื่อนไขให้เกิดการเจรจาไกล่เกลี่ยกันแบบเสมอหน้า แต่ไม่สามารถดำเนินการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้ลุล่วงได้อย่างเสร็จสิ้นกระบวนการ เพราะองค์กรมีอำนาจหน้าที่เพียงจำกัด

แม้ปฏิบัติการสิทธิชุมชนตามช่องการเมืองปกติมักจะประสบกับความล้มเหลวในเชิงการบรรลุเป้าหมาย แต่พบว่าสิ่งที่ได้ก็คือการเรียนรู้ด้วยตัวเองและด้วยประสบการณ์จริงของชาวบ้านเกี่ยวกับ “การไม่ทำงาน” ของระบบราชการที่จะแก้ปัญหาให้พวกเขา สร้างความตระหนักขึ้นมาว่าถ้าจะแก้ปัญหาของตนให้ได้จริงๆ ก็ต้องพากันสร้างช่องทางอื่นหรือหา

มาตรการที่จะกระตุ้นให้ระบบราชการทำงานให้ได้ อีกด้านหนึ่งที่จะเกิดขึ้นจากปฏิบัติการระดับนี้ คือ การสะสมความกล้าหาญให้แก่ชาวบ้านที่เคยถูกตรึงด้วยความกลัว กลัวเจ้านาย กลัวทำไม่สำเร็จ และกลัวคนอื่นได้ดี ที่คนอีสานเรียกว่า “สามย่าน”(ความกลัวสามอย่าง)

สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร จัดจำแนกกิจกรรมการเคลื่อนไหว เช่น การชุมนุม การเดินขบวนรณรงค์ การนัดหยุดงาน เหล่านี้ไว้เป็นยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ เพราะถือเป็นสิทธิที่กฎหมายรับรองอยู่แล้ว แต่สำหรับวัฒนธรรมทางการเมืองของสังคมไทย แม้จะมีกฎหมายรับรอง แต่การเคลื่อนไหวด้วยยุทธวิธีเหล่านี้เป็นเรื่องที่ “ไม่ปกติ” ทั้งในสายตาของรัฐและทัศนคติของสังคมส่วนรวม วิธีเคลื่อนไหวดังกล่าว จึงควรถูกจัดไว้ในชุดยุทธวิธีท้าทายระบบการเมืองปกติ หรืออาจอิงตามแนวสันติวิธี เรียกว่า ปฏิบัติการสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง

๘.๑.๒ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธีเพื่อสร้างช่องทางทางการเมืองใหม่ เป็นการเคลื่อนไหวที่ข้ามผ่านช่องการเมืองปกติที่ชาวชุมชนผ่านการเรียนรู้มาแล้วว่ามักใช้ไม่ได้ผล จึงสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้าง “ช่องทางใหม่” ในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบาย โดยการคัดค้านนวัตกรรมหรือยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อสังคม สร้างมติมหาชนผ่านสื่อมวลชน สร้างพันธมิตรทางการเมือง ดึงคนชั้นกลางให้เข้ามาร่วมกดดันรัฐบาล เพื่อนำสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาตามเป้าหมายและข้อเรียกร้องของกลุ่ม ชาวชุมชนอีสานที่ถูกละเมิดสิทธิได้เลือกใช้ยุทธวิธีที่หลากหลายโดยตามเงื่อนไขสถานการณ์และระดับของการแก้ปัญหา ยุทธวิธีเคลื่อนไหวที่นำเสนอต่อไปนี้เป็น การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยสิทธิชุมชนอีสาน ในที่นี้จะกล่าวถึงรูปแบบการเคลื่อนไหวแต่ละรูปแบบ วัตถุประสงค์ของการเคลื่อนไหวนั้นๆ และบทเรียนสำคัญที่ชาวบ้านได้รับ

๘.๑.๒.๑ การสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร การใช้สื่อเพื่อแจ้งข่าวแก่สังคมเพื่อให้ประเด็นปัญหาของตนเป็นประเด็นสาธารณะ สร้างความเข้าใจเห็นใจจากคนทั่วไป ให้สังคมเป็นพยานในเรื่องที่เกิดขึ้น ระดมความสนับสนุนจากสังคม ความร่วมมือและความช่วยเหลือจากพันธมิตร ในการสื่อสารต่อสังคมโดยปกติชาวบ้านจะไม่สามารถเข้าถึงสื่อมวลชน แต่ก็อาจขอความช่วยเหลือจากพันธมิตร เช่น นักวิชาการ และปัญญาชนท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานราชการที่ก้าวหน้า หรือบุคคลที่มีชื่อเสียงและบารมีในสังคม อาจมีการเชิญสื่อมวลชนลงพื้นที่ การส่งข่าวด้วยตนเอง กระนั้น เรื่องราวของชาวบ้านก็ไม่ใคร่จะ “เป็นข่าว” ถ้าเรื่องนั้นไม่มีการเคลื่อนไหวที่แหลมคม จึงจะเห็นบ่อยๆว่า การเคลื่อนไหวในรูปแบบต่างๆ ที่จะกล่าวต่อไปล้วนเป็นการคิดค้นสร้างสรรค์ยุทธวิธีซึ่งมีจุดประสงค์สำคัญหนึ่งอยู่ที่ความเป็นข่าวเพื่อสร้างความเข้าใจเห็นใจจากสาธารณะเช่นกัน

๘.๑.๒.๒ การชุมนุมประท้วง เกิดขึ้นในทุกพื้นที่ที่วิจัย เป็นการรวมตัวประท้วง โดยมีข้อเสนอการแก้ปัญหาและเงื่อนไขในการชุมนุมอย่างชัดเจน เช่น เพื่อการเจรจากับผู้รับผิดชอบหรือผู้มีอำนาจในการแก้ปัญหา อาจเกิดขึ้นในพื้นที่ สำนักงานของหน่วยงานที่รับผิดชอบต่อนโยบายนั้น สำนักปกครองระดับอำเภอ จังหวัด หรือส่วนกลางเช่น กรมกองกระทรวง ทำเนียบรัฐบาล หน่วยงานปกครองในพื้นที่มักทำตัวเป็นไปรษณีย์ รับปาก ฝากเบอร์ชั่วคราว เพื่อให้การชุมนุมยุติลงไป และมักจะมีรอบชุมนุมเพื่อทวงสัญญาเสมอ เมื่อหน่วยงานไม่สามารถแก้ปัญหาได้ตามสัญญาหรือที่สมควรแก่เวลามักสร้างความไม่พอใจ เร่งให้มีการใช้มาตรการที่แหลมคมขึ้นของผู้เรียกร้อง เช่นการชุมนุมแบบยึดเยื้องข้ามวันข้ามคืน การชุมนุมที่ยาวนานที่สุดคือการชุมนุมปิดล้อมทำเนียบรัฐบาล ๙๙ วันของสมัชชาคนจน (๒๕๔๐) การชุมนุมเป็นเหตุการณ์ที่เกิดกลางแจ้งเป็นที่จับจ้องของสังคมและมีจุดประสงค์ในการสื่อสารอยู่ในตัว ผู้ใช้สันติวิธีต้องบริหารให้เกิดความสงบเรียบร้อย อดทน และนำเสนอความจริงและข้อเรียกร้องและเงื่อนไขการชุมนุมออกไปอย่างแจ่มแจ้ง มีเหตุมีผลและรู้ประมาณ

ดังได้กล่าวแล้วว่า การชุมนุมเป็นสิทธิตามช่องทางปกติของระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยที่กฎหมายรับรอง แต่เมื่อมีการชุมนุม โดยเฉพาะการชุมนุมของกลุ่มคนยากคนจนในสังคมไทยกลายเป็นเรื่องไม่ปกติ เต็มไปด้วยความหวาดระแวงในสายตาของรัฐและคนทั่วไปในสังคม คำเรียกการชุมนุมว่า “ม็อบ” จนกลายเป็น “ภาษาไทย” คำหนึ่งที่เป็นที่เข้าใจของคนทั่วไปแล้วนั้นเป็นสิ่งสะท้อนได้ดี สำหรับชาวบ้านผู้เดือดร้อนเอง ก่อนมีประสบการณ์การใช้สิทธิโดยการชุมนุม มักถูกรอบงำด้วยความกลัว แต่เมื่อใช้วิธีการนี้แล้วเขาเริ่มเรียนรู้ไปท่ามกลางการปฏิบัติว่า การชุมนุมเป็นการใช้สิทธิที่สร้างสิทธิอำนาจให้กับคนจนได้เป็นอย่างดี เพราะการชุมนุมทำให้เขาค่อยๆ สลายความกลัวออกไป สร้างความเชื่อมั่นในตนเองขึ้นมา ปัญหาที่เขาเผชิญอยู่ได้ปรากฏตัวต่อสังคมและหน่วยงานรัฐอย่างเป็นระบบ เขาได้ทราบโดยตัวเขาเองเกี่ยวกับเบื้องหน้าเบื้องหลังทางนโยบายและกฎหมายที่เป็นเหตุให้เขาเดือดร้อน

ผู้ที่มีประสบการณ์ในการชุมนุมได้เรียนรู้และตระหนักเป็นอย่างดีว่า “การชุมนุมเป็นอาวุธที่สำคัญของคนจนคนด้อยโอกาส” การชุมนุมเป็นความจำเป็นเมื่อการร้องเรียนตามระบบปกติใช้ไม่ได้ผล การชุมนุมเกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาคำขอเรียกร้องของปัจเจกชน และการเจรจาดำเนินไปด้วยผลอย่างเท่าเทียมเสมอหน้าไม่เคยเกิดขึ้นได้ถ้าคนจนคนด้อยโอกาสไม่ชุมนุมเคลื่อนไหว

อย่างไรก็ดี การชุมนุมเป็นยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่ลงทุนสูง โดยเฉพาะในเงื่อนไขที่อำนาจการตัดสินใจของรัฐรวมศูนย์อยู่ที่ส่วนกลาง มีคำพูดของชาวบ้านว่า “จะกินน้ำผึ้งต้องไปให้ถึงรังผึ้ง อย่ามัวสู้อยู่กับต่อแตนแมลงหวี่แมลงวัน” หมายถึงต้นเหตุของปัญหาที่อยู่เบื้องหลังต้องไปสู้กันให้ถึงที่ และการเดินทางไปชุมนุมต้องลงทุนสูง ถ้ามีการชุมนุมแบบยึดเยื้องก็ต้องจ่ายแพง แต่การจัดการชุมนุมของชาวชุมชนอีสานนั้นมีการอยู่กันอย่างเรียบง่าย

และมีระบบการจัดการภายในอย่างมีระเบียบวินัยที่เข้มงวดโดยอาศัยวัฒนธรรมชุมชน จึงสามารถลดค่าใช้จ่ายและมีความสงบเรียบร้อย ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

๘.๑.๒.๓ การเดินรณรงค์ เดินขบวน เดินเท้าทางไกล เป็นกิจกรรมที่แสดงพลังเคลื่อนไหวด้วยการเดินกลุ่มคนจากที่หนึ่งไปสู่อีกที่หนึ่ง อาจมีวัตถุประสงค์เพื่อกดดันหน่วยงานรับผิดชอบ กระตุ้นให้เร่งแก้ปัญหา การเผยแพร่รณรงค์ปัญหาและเรียกร้องการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เช่น “การเดินเท้าและรณรงค์ทางไกล” ของชาวบ้านโนนปาก่อและบ้านแก่งนาง จากอำเภอคงหลวง จังหวัดมุกดาหาร สู่จังหวัดขอนแก่น เมื่อปี ๒๕๔๔ เพื่อประท้วงและเรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหาที่ดินทำกินและปล่อยผู้ต้องหาที่โดนจับและระงับหมายเรียกชาวบ้านโนนปาก่อทั้งหมดบ้าน(สิงหาคม ๒๕๔๔) การเดิน “ธรรมชาติยาตรา” ของเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูล(๒๕๔๒,๒๕๔๔) และเครือข่ายลุ่มน้ำชี (๒๕๔๘) การจัดธรรมชาติยาตราของทั้งสองลุ่มน้ำมีการ “เดินทางไกลเพื่อสายน้ำ” จากต้นน้ำถึงปลายน้ำในเวลาสิบกว่าวัน การเดินดังกล่าวเป็นการแสดงความท้าทาย ทดสอบความอดทนต่อความทุกข์ทรมานที่เกิดขึ้น แก่กลุ่มผู้กระทำที่จะพิสูจน์ความจริงและความเชื่อของตน เพื่อโน้มน้าวให้เกิดความเข้าใจเห็นใจ ซึ่งสามารถจุดประกายให้เกิดการริเริ่มกิจกรรมสร้างสรรค์ในท้องถิ่นต่างๆ ขึ้นมามากมาย เช่น การเดินธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชี สามารถเชื่อมโยงไปกระตุ้นให้เกิดวงประชุมเจรจาระหว่างชาวบ้านในเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชีกับทางหน่วยงานราชการเพื่อแก้ไขปัญหาในลุ่มน้ำชี จนได้ข้อยุติในบางพื้นที่ และเชื่อมโยงให้สังคมและองค์กรท้องถิ่นและหน่วยงานรัฐยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการน้ำในลุ่มน้ำชีโดยการร่วมสนับสนุนการสร้าง “ฝายหินทิ้ง” ที่บ้านหนองดู่

๘.๑.๒.๔ การดื้อแพ่ง เป็นการจงใจฝ่าฝืนกฎหมายด้วยสันติวิธี เป็นการแสดง “สิทธิที่ไม่เชื่อฟังรัฐ” ของประชาชน เรียกร้องความเข้าใจและแสดงเหตุผลให้เห็นว่านโยบายและระเบียบกฎหมายที่มีอยู่ไม่มีความเป็นธรรมอย่างไร กระบวนการการดื้อแพ่งเป็นการปลุกจิตสำนึกและมโนธรรมสำนึกของคนในสังคมอย่างรุนแรง ให้ตระหนักในความยุติธรรมของระเบียบกฎหมายหรือนโยบายของรัฐ เป็นการเรียกร้องให้เกิดการคิดทบทวนเพื่อสร้างแนวคิดสร้าง “สิทธิ” ใหม่ๆ ขณะที่ผู้กระทำการดื้อแพ่งต่างยินยอมรับการลงโทษตามกฎหมายจากการกระทำนั้นๆ ผู้ใช้วิธีการดื้อแพ่งจึงต้องมีความกล้าหาญ มีการเตรียมการทั้งทางกายและทางใจให้พร้อม สามารถคาดการณ์ผลที่จะเกิดขึ้นล่วงหน้า และเตรียมมาตรการที่จะขยายผลการเคลื่อนไหวไว้พอสมควร การใช้สิทธิโดยวิธีดื้อแพ่ง เช่น การปีนทำเนียบรัฐบาลของเครือข่ายสมัชชาคนจน, การยึดหัวงานและการขุดเขื่อนเพื่อระบายน้ำของชาวบ้านราชไศล, การบุกเข้าไปตัดต้นยูคาลิปตัสในป่าดงเค็งของชาวบ้านเมื่อปี ๒๕๓๗, การปิดถนนและไม่ยอมย้ายออกจากหมู่บ้านจำนวน ๔๕ ราย ของชาวบ้านโนนปาก่อ, การสร้างฝายหินทิ้งในแม่น้ำชี ซึ่งเป็นท้องอ่างเก็บ

น้ำของเขื่อนชนบทในโครงการโขง ชี มูล ซึ่งเป็นที่กรรมสิทธิ์รัฐก็เข้าข่ายยุทธวิธีการดื้อแพ่ง บางกรณีที่กำลังมาตามมาด้วยคติความเชื่อซึ่งชาวชุมชนยอมรับ ขณะเดียวกันคดียังสร้างปัญหาติดพันให้ชุมชนต้องมีภาระในการหาเงินจ้างทนายความ ค่าเดินทางไปศาล และการรอนสิทธิบางอย่างของผู้ต้องคดีลงไป ซึ่งเป็นบทเรียนให้คิดต่อไปสำหรับผู้ตัดสินใจใช้สิทธิ์แบบ “ดื้อแพ่ง” โดยเฉพาะชาวชุมชนคนยากคนจน

๘.๑.๒.๕ การใช้วัฒนธรรมชุมชนในการเคลื่อนไหว วัฒนธรรมชุมชน เป็นต้นทุนการดำเนินชีวิตของชาวอีสานที่ถูกนำมาใช้ในทุกสถานการณ์ ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิของชุมชนอีสานในรูปแบบต่าง ๆ ชาวอีสานจะนำแบบแผนและพิธีกรรมของท้องถิ่นมาใช้ด้วยเสมอ ด้านหนึ่ง เพื่อการจัดระเบียบของการอยู่ร่วมกันอย่างสงบ สร้างความเป็นพวกเดียวกัน กลมเกลียวสามัคคีในการทำงานร่วมกันให้สำเร็จ การปลุกกระตือรือร้นใจของสมาชิกให้คึกคักฮึกเหิมมีสำนึกในการต่อสู้และมีความครึกครื้นสนุกสนาน มีขวัญและกำลังใจ อีกด้านหนึ่งเพื่อนำมาสร้างพลังของกิจกรรมการเคลื่อนไหวให้เป็นที่ดึงดูดความสนใจต่อสังคม

ด้านการสร้างขวัญกำลังใจและการจัดระเบียบภายใน เช่น การกำหนดเวลาการเคลื่อนไหวแต่ละครั้ง หลังจากมีการวิเคราะห์สถานการณ์และกำหนดรูปแบบของกิจกรรมเคลื่อนไหวอย่างชัดเจนแล้ว ผู้เฒ่าผู้แก่ก็จะทำหน้าที่จับยาม หาวันเวลาที่เหมาะสม หากเป็นกิจกรรมที่ต้องกำหนดช่วงเวลาตายตัวไว้แล้วแต่เป็นฤกษ์ที่ไม่ดี ชาวบ้านต้องแก้เคล็ดด้วยการขันไก่ เพื่อเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้กับชาวบ้านที่เข้าร่วมขบวน หากเป็นการชุมนุมที่ต้องค้างคืน ก็จะต้องมีการบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางตามความเชื่อของคนอีสาน ส่วนการจัดที่พักในที่ชุมนุมและการตั้งครัวรวมจะตั้งตามฐานหมู่บ้านของสมาชิกในที่ชุมนุม และมีการแต่งตั้งแกนนำเพื่อดูแล สื่อสารข้อมูลในที่ชุมนุม ถ้ามีการชุมนุมยืดเยื้อชาวบ้านก็จะวางแผนเพื่อการสลับกำลังผลัดกันไปทำงานของครอบครัว ถ้าเป็นฤดูทำนาหรือเกี่ยวข้าวจะมีการลงแขกแรงงานสมาชิกหมุนเวียนกันไปช่วยงานของแต่ละคน ในการชุมนุมมีการตั้งกติกาภายในที่เคร่งครัด เช่น ห้ามดื่มเหล้า ห้ามทะเลาะวิวาท ห้ามผิดประเพณี ห้ามเล่นการพนัน กรณีมีความขัดแย้งภายใน ถ้าเป็นความขัดแย้งส่วนบุคคลก็อาศัยระบบผู้อาวุโสคลี่คลายเช่นเดียวกันกับในชุมชน แต่ถ้าเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหว ก็ใช้ที่ประชุมจัดการความขัดแย้ง ในที่ชุมนุมยังมีพิธีกรรมเช่น การสวดมนต์ นั่งสมาธิ การใช้พญาคำสอนโบราณมาปลุกกระตือรือร้นใจสมาชิก เช่น “เทียวทางบ่สุดเส้นอย่าถอยหลังให้เขาเหยียบ ตายไปตายหน้าพูนเขาจ้งย่องว่าหาญ” ฯลฯ นอกจากนั้นยังมีการใช้ประเพณีในการระดมทุนในการเคลื่อนไหว เช่น จัดงานบุญกุ่มข้าวใหญ่ในการระดมทุนและระดมคน การทอดผ้าป่าเพื่อสร้างฝายหินทิ้ง เป็นต้น

ส่วนการนำวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนมาสร้างพลังของกิจกรรมการเคลื่อนไหวให้เป็นที่ดึงดูดความสนใจต่อสังคม เช่น การทำพิธีบนบานศาลกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้คลายผู้บริหารบ้านเมืองให้เข้าใจเห็นใจต่อปัญหาที่เกิดขึ้น การทำพิธีบายศรีสู่ขวัญในที่ชุมนุม

การทำพิธีเผาพริกเผาเกลือสาปแช่งผู้บริหารที่เห็นผิดเป็นชอบ และพิธีกรรมอื่นๆ อีกมากมายที่
จิตใจสื่อทางสัญลักษณ์ต่อสาธารณะด้วยวัฒนธรรมชุมชน การสื่อสารผ่านการละเล่นของท้องถิ่นก็
เป็นวิธีการที่ชาวบ้านอย่างได้ผล เช่น การขับร้องสรภัญญะ หรือการบอกเล่าเรื่องราวผ่านกลอน
ลำ ตัวอย่างกลอนลำเกี่ยวกับการสูญเสียป่าบุงป่าทามของ พ่อบา บุตรวงศ์ แห่งอำเภอราชไศล

“จั่งว่าเหลือใจได้ อกลีเพแตกแห้ว รัฐบาลมากลั่นแกล้งแลงเข้าให้หนึ่ง
เหงา ลูกและเต้าของช้อยเกิดใหม่สิกินหยั่ง สีเอาหยั่งเป็นมุนต่อไปข้างหน้า ดิน
นากลายเป็นน้ำ นาทามกลายเป็นแก่ง สีเอาหยั่งแบ่งให้หลานน้อยผู้ใหญ่ลุน”,

“ตั้งแต่ก่อนแต่ก็ปล้ำปากปล้ำบน ถึงสิจนบ่อดตายเพราะว่าเฮาได้ สีหา
หยั่งก็หาได้ในทามเฮามั่นหาง่าย แนวนว่าน้ำบ่หลายสีหาหยั่งก็หาได้มีแทบทุกคุ
แนว น้ำส้างใสดั่งแก้วลงอาบเย็นสบาย ผุ่งอาวตายายนับว่ามีสุขล้น ถึงสิจนบ่
เคยง้อขอนายกินดอกน่อพ่อ” ๙

ระบบการจัดการภายในและการแสดงออกต่อสังคมและรัฐของชาวบ้านอีสานใน
สถานการณ์ใหม่จะใช้ต้นทุนทางสังคมที่สั่งสมจากชุมชนเดิมเป็นหลักคิด และปรับเปลี่ยนให้
สอดคล้องกับสถานการณ์ กฎระเบียบที่นำมาบังคับใช้ก็สอดคล้องกับสิ่งที่คนในชุมชนเดิมยึดถือ
เป็นสิ่งถูกต้องดีงาม ส่วนการแสดงออกด้วยกิจกรรมทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะวัฒนธรรมอีสานที่
มีเสน่ห์และมีพลังในตัวอยู่แล้ว จึงเป็นเครื่องมือในการเคลื่อนไหวที่ใช้ได้ผลเป็นอย่างดี ในที่นี้เรา
สามารถกล่าวได้อีกว่าการเคลื่อนไหวต่อภายนอกของชาวชุมชนอีสานนั้นเป็นการเคลื่อนไหว
ทางวัฒนธรรม เป็นการต่อสู้ทางอัตลักษณ์ที่ขับเคลื่อนไปพร้อมกันกับการต่อสู้เพื่อสิทธิทาง
เศรษฐกิจการเมือง

๘.๑.๒.๖ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร ในยุคใหม่มีผู้ให้ความสนใจ
ว่ามีเงื่อนไขข้อจำกัดมากมายต่อความสำเร็จของการใช้สันติวิธี เช่น ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นถูก
พิจารณาเป็นแค่ผลกระทบกับคน “เฉพาะส่วน” หรือส่วนน้อยเท่านั้น โดยเฉพาะคนท้องถิ่นที่
ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ หรือประเด็นที่ว่ากระบวนการสันติวิธีต้องอาศัย
การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าว แต่สื่อมวลชนส่วนมากเป็นธุรกิจและมีการผูกขาด และไม่อาจเสนอ
ความจริงบางด้านออกสู่สังคมได้ อนึ่งประเด็นสำคัญทางทฤษฎี ก็คือนักคิดสันติวิธีให้
ความเห็น ว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขบวนการของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยม
กรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการและปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง ซึ่งกลุ่มเหล่านี้สามารถสร้าง
ผลประโยชน์ร่วมกันได้อย่างกว้างขวาง (ยีน ชาร์ป , อังใน สมชาย ปรีชาศิลปกุล, ๒๕๔๖)
ส่วนกลุ่มคนที่ใช้สันติวิธีในที่นี้คือ “ชาวนา” แห่งภาคอีสานของประเทศไทยในทศวรรษ ๒๕๕๐
ที่พวกเขาพยายามใช้ปฏิบัติการสันติวิธีในการแก้ปัญหา มีความท้าทายต่อการนำไปใช้เป็น
อย่างยิ่ง และทำนองเดียวกันกับความท้าทายต่อการทะลุข้อจำกัดต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นว่า

“ชาวนา” หรือ “ผู้ได้รับผลกระทบซึ่งเป็นคนจำนวนน้อย” เคลื่อนไหวโดยใช้สันติวิธีอย่างไร กลุ่มปัญหาต่างๆ ในประเทศไทยที่เกิดขึ้นในระยะกว่าสองทศวรรษล้วนแต่เจอภาวะข้อจำกัดของการต่อสู้ คือ ความเป็นคนส่วนน้อยที่ประสบผลกระทบจากการพัฒนาถูกมองว่าเป็นกลุ่มคนส่วนน้อยที่ไม่เสียสละเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมของชาติ เป็นพวกขัดขวางการพัฒนา ขัดขวางความเจริญ เพื่อทะเลาะลงข้อจำกัดเหล่านี้ กลุ่มต่างๆ ที่แยกกันต่อสู้อย่างกระจัดกระจายมานานพยายามรวมตัวถักทอกันเป็นเครือข่ายเพื่อร่วมสร้างอำนาจต่อรองในการต่อสู้ การรวมตัวในลักษณะเครือข่าย สมัชชา สมาพันธ์ ฯลฯ มีบทเรียนทั้งด้านดีและมีจุดอ่อนมากมาย ในที่นี้จะพิจารณาเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชนอีสาน

ในปี ๒๕๓๘ องค์กรสลัมเพื่อประชาธิปไตย สมาเครือข่ายกลุ่มผู้ป่วยจากการทำงานและสิ่งแวดล้อมแห่งประเทศไทย สมัชชาเกษตรกรรไกรย้อยภาคอีสาน สมัชชาเขื่อนแห่งประเทศไทย สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานเพื่อรับรองสิทธิที่ดินทำกินและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ ร่วมกันจัดตั้ง “สมัชชาคนจน” ในวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๕๓๘ โดยมีองค์กรเพื่อนมิตรจากต่างชาติ เช่น กลุ่มคัดค้านเขื่อนนามาด้า จากประเทศอินเดีย กลุ่มชาวนาจากหมู่บ้านอิซซูกะ ที่คัดค้านสนามบินนาริตะ จากประเทศญี่ปุ่น กลุ่มชาวนาเวียดนาม กลุ่มชาวนาฟิลิปปินส์ ร่วมเป็นสักขีพยาน การรวมกันในนามสมัชชาคนจน เป็นเวทีของคนจนที่รวมกันแบบเสมอหน้า ตัวแทนทุกกลุ่มปัญหาในนาม “พ่อครัวใหญ่” เป็นกลไกในการตัดสินใจ โดยมีเป้าหมายเคลื่อนไหวเรียกร้องร่วมกันเพื่อกดดันให้รัฐบาลแก้ไขปัญหา โดยที่ทุกกลุ่มยังมีเอกลักษณ์การเคลื่อนไหวเฉพาะของตนเอง

การรวมกันในนามสมัชชาคนจน ทำให้เกิดการรวมกันของคนจนทั้งในเมืองและชนบทนับหมื่นคน การชุมนุมครั้งประวัติศาสตร์ของสมัชชาคนจนในปี ๒๕๔๐ มีกรณีที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐกว่า ๑๒๕ กรณีปัญหา ผู้เดือดร้อนจริงประมาณ ๑๘๐,๕๐๐ คน เป็นการชุมนุมครั้งยิ่งใหญ่จนสามารถต่อรองและผลักดันให้รัฐเข้ามารับผิดชอบและแก้ไขปัญหาให้ได้โดยใช้งบประมาณกว่า ๔,๘๗๔,๙๒๒,๖๒๖ บาท(ประกาศ ปันตบแต่ง,๒๕๔๑) และสามารถยุติโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและชุมชนหลายโครงการ การรวมกันเคลื่อนไหวต่อสู้ระดับเครือข่ายนี้ เป็นการสร้างพลังอำนาจต่อรองที่สำคัญที่ทำให้ทั้งรัฐและสังคมหันมาให้ความสนใจปัญหาของชาวบ้านอย่างจริงจัง และเห็นใจในความอดทนของคนจน จนต้องออกมาเป็นพลังผลักดัน กดดันให้รัฐเข้ามาแก้ไขปัญหาให้กับชาวบ้าน

ในพื้นที่วิจัย พบว่า ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในทุกพื้นที่ ชาวชุมชนนอกจากการรวมตัวกันในระดับชุมชนแล้ว ยังมีการรวมตัวสร้างเครือข่ายกับกลุ่มที่ประสบปัญหาเดียวกันในภูมิภาคเดียวกัน เช่น เครือข่ายชุมชนรอบป่าภูสีฐาน เครือข่ายลุ่มน้ำมูน เครือข่ายลุ่มน้ำชี เครือข่ายเขื่อน เครือข่ายป่าที่ดินอีสาน และพื้นที่ลุ่มน้ำมูนกับพื้นที่โนนปากก่อ(ภูสีฐาน)เข้าร่วมกับเครือข่ายสมัชชาคนจน ซึ่งการรวมกันเป็นสมัชชาคนจนนี้ ทำให้การต่อสู้เพื่อแก้ปัญหาในระดับพื้นที่ของแต่ละแห่งคืบหน้าไปอย่างสำคัญ

การรวมตัวกันในนามสมัชชาคนจนเป็นภาพที่สามารถสร้างความเชื่อถือและระดมความร่วมมือและความช่วยเหลือจาก “พันธมิตร” อื่นๆ ได้เป็นอย่างดี เช่น นักวิชาการ หน่วยงานภาครัฐที่ก้าวหน้า องค์กรอิสระ องค์กรพัฒนาเอกชน นักธุรกิจ ทนายความ และกลุ่มประชาสังคมต่าง ๆ กลุ่มคนดังกล่าวแม้ว่าจะไม่ได้เป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง แต่เป็นกลุ่มคนที่มีจุดร่วมกับชาวบ้านและสนับสนุนการต่อสู้เรียกร้องของชาวบ้านในบทบาทที่แตกต่างกันไป พันธมิตรซึ่งส่วนใหญ่เป็นชนชั้นกลางมีเครือข่ายตนเองและมีสถานะทางสังคม ทำให้เครือข่ายทางสังคมของสมัชชาคนจนขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง เครดิตทางสังคมของพันธมิตรที่เข้าร่วมสร้างความมั่นใจให้กับสื่อมวลชนในการนำเสนอข่าวของสมัชชาคนจน นอกจากนั้นความรู้ ความสามารถและประสบการณ์ของพันธมิตรยังทำให้การเคลื่อนไหวของสมัชชาคนจนแหลมคมขึ้น เช่น พันธมิตรนักวิชาการจะทำหน้าที่อธิบายความชอบธรรมของการเคลื่อนไหว ผ่านการเขียน บทความ เวทีวิชาการ และการให้สัมภาษณ์สื่อมวลชน และช่วยเหลือในการให้คำปรึกษาทางวิชาการ นักศึกษาและองค์กรพัฒนาเอกชนจะเป็นพันธมิตรที่ใกล้ชิดชาวบ้านมากที่สุด ทำหน้าที่เป็นกองเลขาของสมัชชาคนจน ร่วมการประชุมเรียกร้องและแก้ปัญหาพร้อมกับชาวบ้าน พร้อมทั้งเป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงให้ชาวบ้านเข้าถึงแหล่งทรัพยากร แหล่งข้อมูล และกลุ่มคนต่างๆ ในสังคม ส่วนศิลปินจะทำหน้าที่สร้างสีสันของการเคลื่อนไหว และนำเสนอปัญหาผ่าน บทเพลง บทกวี และงานศิลปะต่างๆ

กล่าวได้ว่าการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายและการสร้างพันธมิตรสามารถสร้างอำนาจต่อรองได้อย่างดี สามารถทะลุข้อจำกัดของความเป็นคนส่วนน้อยที่ขัดขวางการพัฒนาเป็นคำตอบหนึ่งของปฏิบัติการสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่โดยสันติวิธี แต่เมื่อเป็นเครือข่ายขนาดใหญ่ต้องสร้างระบบการจัดการขนาดใหญ่ที่ยั่งยืนพอสมควร ทั้งด้านการร่วมตัดสินใจวางแผนการเคลื่อนไหว ระบบประสานงาน การระดมทรัพยากรภายใน สำหรับชุมชนอีสานในพื้นที่วิจัยทุกพื้นที่มีการสร้างเครือข่ายและการแสวงหาพันธมิตรหลากหลายระดับ เลือกใช้ในการขับเคลื่อน “สิทธิชุมชน” ในเงื่อนไขสถานการณ์ที่ต่างกันไป

๘.๑.๒.๗ การเปิดเวทีสาธารณะ ระหว่างชาวบ้าน นักวิชาการ และรัฐบาล

เพื่อแสดงเหตุผลและข้อมูลของแต่ละฝ่ายต่อสาธารณะ โดยการสนับสนุนของสถาบันวิชาการ มีการจัดขึ้นหลายระดับและหลายครั้งเพื่อเสนอประเด็นของแต่ละพื้นที่ มีการแสวงหาข้อมูลที่ต้องยืนยันในการแก้ปัญหาในขั้นตอนอื่นๆ ต่อไป เช่น เวทีวิเคราะห์ปัญหาผลกระทบจากภาวะน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี การจัดเวทีเรื่องกระบวนการแก้ปัญหาเรื่องเขื่อน ฯลฯ สามารถทำให้ประเด็นปัญหาของพื้นที่ยกระดับขึ้นถกเถียงกันในระดับนโยบายและเป็นประเด็นสาธารณะเพื่อกระตุ้นการแก้ไขปัญหานั้นๆ มักจัดขึ้นในสถาบันวิชาการหรือหน่วยงานราชการ ผลของการจัดเวทีสาธารณะคือทำให้ข้อมูลปัญหาของพื้นที่รับรู้ของนักวิชาการ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและได้รับการเผยแพร่สู่สังคมมากขึ้น และชาวบ้านเองก็เกิดมุมมองใหม่ๆ ในการวิเคราะห์หรือ

พิจารณาปัญหาของตนเอง รวมทั้งความรู้ความเข้าใจทางสังคมที่จะนำมาคิดค้นกระบวนการแก้ไขปัญหายภายในและการเคลื่อนไหวทางสังคมต่อไป

๘.๑.๒.๘ การสร้างข้อตกลงกับคู่กรณีในระดับพื้นที่ เป็นการจัดดูแลความสัมพันธ์กับคู่กรณีเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างสงบในพื้นที่ซึ่งมีความล่อแหลม เช่น ชาวบ้านโนนปาก่ออยู่ในภาวะที่เสี่ยงต่อความขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ของเขตรักษาพันธุ์สัตว์ภูสีฐานอยู่ตลอดเวลา แม้มีข้อตกลงทางนโยบายที่ให้มีการผ่อนผันให้ชาวบ้านอยู่ในพื้นที่เดิมและมีกระบวนการในการหาช่องทางช่วยเหลือหรือการแก้ไขที่เหมาะสม แต่ในระดับพื้นที่มีประเด็นที่จะก่อความขัดแย้งได้ตลอดเวลาโดยเฉพาะกิจกรรมทุกอย่างที่ชาวบ้านทำในหมู่บ้าน ถ้าเจ้าหน้าที่มองอย่างแข็งตัวก็มีความผิด สามารถเข้าจับกุมได้ เช่นการต่อเติมอาคารที่วัด และการทำกินบางอย่าง เช่น การล้อมคอกวัว ชาวโนนปาก่อแก้ปัญหาโดยดำเนินการข่มขู่กดดันให้กตีกาใหม่ของชุมชนมีความเคร่งครัด และให้แผนชุมชนได้รับการปฏิบัติรัดหน้าไป อีกด้านหนึ่ง คือ การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าหน้าที่ มีการไปมาหาสู่ ปรึกษาหารือกันสม่ำเสมอ สร้างความเข้าใจให้เห็นความพยายามของชาวบ้าน สร้างช่องทางในการร่วมกันแก้ปัญหา เช่น ถ้าชาวบ้านทำกิจกรรมที่อาจจะผิดก็ให้มีวิธีการเชิญไปปรึกษาหารือ ตักเตือนกันแทนที่จะจับกุมไปดำเนินคดี นอกจากนั้นยังใช้วิธีการเชิญเจ้าหน้าที่มาร่วมกิจกรรมประเพณี และกิจกรรมอื่นๆ ของชุมชน เช่นการทำแนวกันไฟ การจัดค่ายเยาวชน การทำพิธีเลี้ยงเทวดาอารักษ์ในป่าชุมชน เป็นต้น ชาวบ้านมีศิลปะในการรักษาระยะห่างที่เหมาะสมกับเจ้าหน้าที่ เพราะอาจหมิ่นเหม่ต่อการพัฒนาเป็นความสัมพันธ์แบบต่างตอบแทนหรือความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งอาจเกิดความเสียหายกับประเด็นข้อเรียกร้องใหญ่ที่ชาวบ้านต่อสู้อยู่

๘.๑.๒.๙ การเจรจาและแสวงหาช่องทางต่าง ๆ ในการแก้ปัญหา

(๑) การเจรจาอย่างเสมอหน้า ระหว่างตัวแทนชาวบ้านกับตัวแทนรัฐบาลจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าชาวบ้านไม่เคลื่อนไหวเพื่อสร้างอำนาจต่อรองของตัวเองขึ้นมาตามยุทธวิธีที่กล่าวมาแล้ว โดยการประชุมระหว่างหน่วยงานรัฐกับชาวบ้านในภาวะปกติ หน่วยงานรัฐมักจะเป็นฝ่ายกระทำ ครอบงำ ชี้นำการประชุม ชาวบ้านจะตกเป็นเบี้ยล่างเสมอ “การเจรจาอย่างเสมอหน้า” คือการเจรจาที่มีความเท่าเทียมของคู่เจรจา จะเกิดขึ้นได้ ชาวบ้านต้องสามารถปลดปล่อยความกลัว สามารถยึดกุมประเด็นปัญหา สามารถยึดกุมเป้าหมายและขั้นตอนการเจรจา มีการเตรียมข้อมูล เอกสารและสื่อที่จำเป็นในการเจรจาไว้ให้พร้อม นั่นหมายถึงตัวแทนรัฐต้องคำนึงถึงความสำคัญของปัญหาของชาวบ้านที่กำลังเจรจอย่างจริงจัง มีความปรารถนาที่จะร่วมกันแก้ปัญหาให้ลุล่วงอย่างเต็มที่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะถูกสร้างขึ้นมาแล้วจากการเคลื่อนไหวโดยการชุมนุม สำหรับชาวบ้านเองมักมีการ “ชักชวน” ในการเจรจามาเป็นอย่างดี

ดีโดยมีที่ปรึกษาช่วยแนะนำ และในที่ประชุมของการเจรจาอย่างเสมอหน้าต้องมียุทธศาสตร์ประกอบของคู่กรณีในสัดส่วนที่เหมาะสม ซึ่งมีอำนาจตัดสินใจเพียงพอที่จะแก้ปัญหา และต้องมี “ฝ่ายที่สาม” ช่วยเป็นพยานหรือถ่วงดุลการเจรจาเสมอ การเจรจาต้องเป็นไปด้วยเหตุด้วยผลและการให้โอกาสในการนำเสนออย่างเท่าเทียมการเคารพซึ่งกันและกันและมีเวลาอย่างเพียงพอกระบวนการสุดท้ายต้องมีบันทึกข้อตกลงเป็นลายลักษณ์อักษรครบประเด็น ทั้งหลักการมาตรการที่ชัดเจน และมีเงื่อนไขเวลาซึ่งทุกฝ่ายพอใจที่จะปฏิบัติให้สำเร็จ

ที่กล่าวมานี้ คือบทเรียนเกี่ยวกับการเจรจาระหว่างชาวบ้านกับภาครัฐในการแก้ปัญหาของชาวชุมชนอีสาน และบทเรียนสำคัญที่มากกว่านั้นก็คือ แม้ผลการเจรจาจะออกมาดีปานใด กระทั่งนำเข้าสู่การเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีหรือออกมาเป็นมติคณะรัฐมนตรีซึ่งเป็นคำสั่งสูงสุดของฝ่ายบริหารแล้ว แต่เมื่อถึงภาคปฏิบัติมักมีปัญหาทางการปฏิบัติอย่างมาก ทำให้กระบวนการยืดเยื้อ ชาวบ้านต้องติดตามทวงสัญญาโดยการชุมนุมครั้งแล้วครั้งเล่าเสียเวลาและเสียเงินทองมากมาย ทั้งกรณีราษีไศล ห้วยนา โนนปากอ่ เครื่องชัยลุ่มน้ำชี ต้องเคลื่อนไหวแล้ว-เคลื่อนไหวอีกเพื่อ “เปิดโต๊ะเจรจา”

(๒) การตั้งคณะกรรมการร่วม โดยมีชาวบ้านผู้เดือดร้อนกับส่วนราชการร่วมเป็นกรรมการแก้ไขปัญหาในสัดส่วนที่เท่ากันหลังจากมีข้อตกลงจากการเจรจาอย่างชัดเจนแล้ว เป็นแบบแผนกระบวนการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการต่อรอง ถือว่าในการแก้ปัญหา นั้นๆ ชาวบ้านผู้เดือดร้อนหรือเจ้าของปัญหาได้ “มีส่วนร่วม” กับรัฐในการพิจารณาแก้ไขปัญหาอย่างเท่าเทียมกัน และมีการตั้งคณะกรรมการ คณะทำงาน ในลักษณะเดียวกัน เพื่อดำเนินการแก้ปัญหาทุกระดับ โดยที่คณะกรรมการหลักจะมีอำนาจวินิจฉัยชี้ขาด เริ่มแรกเป็นการตั้งขึ้นเพื่อเป็นกลไกติดตามการแก้ไขปัญหา ตามผลการเจรจา หลังการชุมนุมครั้งแรกของสมาชิกคนจนโครงสร้างกรรมการดังกล่าวถูกนำมาใช้จนกลายเป็นประเพณีปฏิบัติของการแก้ปัญหา แต่เนื้อหาเปลี่ยนไป จากกลไกการติดตามการแก้ปัญหาตามผลการเจรจา กลายเป็นกรรมการพิจารณาแก้ไขปัญหาที่ไม่มีเป้าหมายการดำเนินการที่ชัดเจน ทำให้เป็นเวทีประลองกำลังระหว่างชาวบ้านกับส่วนราชการ ที่มักจะหาข้อยุติไม่ได้ หรือมีมติแต่ไม่มีการนำไปปฏิบัติ หรืออาจไม่มีการเรียกประชุมจนรัฐบาลหมดวาระไป ที่สำคัญกรรมการดังกล่าวถูกนำขึ้นมาเป็นช่องทางการแก้ “ปัญหาของรัฐบาล” เมื่อมีการชุมนุมของชาวบ้าน รัฐบาลมักจะตั้งกรรมการให้เป็นการแก้เกมและซื้อเวลา และพบว่า กลไกดังกล่าวไม่มีความยั่งยืน ขึ้นอยู่กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน คณะกรรมการที่ตั้งขึ้นอาจหมดสภาพไปจากการเปลี่ยนรัฐบาล จากการปฏิรูประบบราชการ หรืออาจจะยุติการดำเนินการไปเฉยๆก็ได้ ส่วนอำนาจการตัดสินใจของคณะกรรมการ แม้ว่าในคำสั่งแต่งตั้งจะระบุอำนาจหน้าที่ชัดเจนเพียงใด แต่อำนาจสูงสุดยังอยู่ที่คณะรัฐมนตรี ที่สำคัญแม้ว่าคณะรัฐมนตรีจะอนุมัติ แต่หากอยู่ในช่วงรัฐบาลอ่อนแอข้าราชการอาจไม่ยอมปฏิบัติ

(๓) การใช้กระบวนการทางวิชาการ เข้ามาแก้ปัญหาในรูปของ คณะกรรมการศึกษาผลกระทบหรือศึกษาหาทางเลือกที่เหมาะสมในการแก้ปัญหา เช่น คณะกรรมการศึกษาผลกระทบทางสังคมและสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการสร้างเขื่อนราษีไศล, เขื่อน ห้วยนา กรณีโนนปาก่อ มีการตั้งสถาบันวิชาการที่ทั้งสองฝ่ายยอมรับในการศึกษารูปแบบการใช้ ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน เป็นการหาทางออกโดยการหาคนกลางคือสถาบันวิชาการมาศึกษา และใช้วิธีการวิจัย ปรากฏว่างานวิจัยต่างๆ ที่เกิดขึ้นมีความยืดเยื้อยาวนานไม่เสร็จและไม่ทัน การณ์ต่อการแก้ปัญหาใดๆ กรณีโนนปาก่อมิได้มีการตั้งกรรมการศึกษาตามผลเจรจา กรณีราษีไศล แผนการศึกษาผลกระทบทางสังคมตามสัญญาปีครึ่ง ใช้เวลามา ๘ ปีแล้วยังไม่มีความ คืบหน้าใดๆ อย่างไรก็ตามก็ดี วิธีนี้เป็นวิธีที่ดีที่ทุกฝ่ายยอมรับ แต่ประสบการณ์ที่ผ่านมายังไม่ สามารถจัดการให้มารับใช้การแก้ปัญหาของชาวบ้านได้อย่างแท้จริง

ช่องทางทั้งหมดที่สร้างขึ้นถือเป็น “นวัตกรรม” ทางยุทธวิธีของปฏิบัติการ สิทธิชุมชน ซึ่งต้องอาศัยการเคลื่อนไหวเช่นชุมนุมเรียกร้องเป็นใบเบิกทาง เป้าหมายหลัก ของการสร้าง “ช่องทางใหม่” ก็เพื่อให้กลไกที่ชาวบ้านเข้าร่วมมีอำนาจเต็มในการแก้ปัญหา ภายใต้กระบวนการตัดสินใจโปร่งใสและเป็นธรรม เหล่านี้กลายเป็นบรรทัดฐานให้การแก้ไข ปัญหาอื่นๆ ในสังคมในเวลาต่อมา แต่ก็เต็มไปด้วยปัญหาและอุปสรรคดังได้กล่าวแล้ว

๘.๑.๓ วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน “เงื่อนไข” ของการใช้สันติวิธีให้ประสบความสำเร็จ คือ การมีระเบียบวินัยที่เคร่งครัดและการ อุทิศตน, ความเข้มแข็งในประเด็นปัญหาและจุดหมายที่ต้องการบรรลุ, มีการเตรียมพร้อมด้าน การวางแผน การจัดขบวน การระดมคนและทรัพยากรและการเตรียมทางด้านจิตใจของผู้ ปฏิบัติการ, ข้อเรียกร้องเป็นสิ่งชอบธรรม เป็นสิ่งที่คนทั่วไปยอมรับได้ ตั้งอยู่บนสัจจะไม่เป็นเท็จ, การปฏิบัติการมีความเข้มแข็ง สื่อความหมายให้เข้าใจง่าย เข้าถึงความรู้สึกของคนทั่วไป, ผู้ใช้มี ความเข้าใจที่ถูกต้องต่อสันติวิธี ทั้งจุดเด่นและข้อจำกัด

ส่วน “เงื่อนไขภายนอก” ที่เอื้อให้การใช้สันติวิธีประสบผลสำเร็จ คือ ระดับความขัดแย้ง ในผลประโยชน์หรือความยอมรับได้ของกลุ่มขัดแย้ง, ความเข้าใจเห็นอกเห็นใจและการสนับสนุน ของฝ่ายที่สาม, ช่องว่างสถานะทางสังคมและแบบแผนทางวัฒนธรรมของกลุ่มขัดแย้ง ถ้ามีสถานะ ใกล้เคียงกันมีโอกาสได้รับผลสำเร็จมากกว่า และความสามารถของกลุ่มในการใช้ความรุนแรง พบว่าความอ่อนแอของกลุ่มเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อความสำเร็จของผู้ปฏิบัติการสันติวิธี

ในการเคลื่อนด้วยยุทธวิธีหลากหลายของชาวชุมชนอีสานดังได้กล่าวมาแล้วย่อมอยู่บน เงื่อนไขภายในและเงื่อนไขภายนอก ดังนี้

๘.๑.๓.๑ เงื่อนไขภายในของกลุ่ม/เครือข่าย สามารถพิจารณาได้ดังนี้

(๑) **เกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจสันติวิธี** ชาวชุมชนอีสานเรียนรู้การต่อสู้แบบสันติวิธีจากประสบการณ์จริงของการต่อสู้ที่ฝึกฝนมาตามลำดับ ท่ามกลางบรรทัดฐานทางสังคมทั้งสังคมไทยและสังคมโลกปัจจุบันที่ไม่ยอมรับความรุนแรง และในระยะสองสามทศวรรษที่ผ่านมา เกิดประสบการณ์การต่อสู้ด้วยสันติวิธีขึ้นมากมาย การรวมตัวผู้เดือดร้อนเพื่อแสดงความจริงต่อสังคมและคู่กรณี ก่อตั้งเพื่อการเจรจาข้อยุติเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในสังคมการเมืองสมัยใหม่ การเรียนรู้อย่างเป็นระบบเกิดขึ้นในที่ชุมนุมและการฝึกอบรมซึ่งจัดโดยสถาบันวิชาการหรือองค์กรพัฒนาเอกชน การรักความสงบและความอดทนต่อความยากลำบากเป็นบุคลิกภาพของคนอีสานอยู่แล้ว เมื่อต้องนำมาใช้ในกระบวนการต่อสู้แบบสันติวิธีจึงเป็นเรื่องง่าย ข้อจำกัดทางความคิดที่สำคัญคือวิธีคิดแบบร้องขอซึ่งเป็นแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่ฝังหัวชาวบ้านมาอย่างยาวนาน สิ่งนี้เป็นอุปสรรคต่อกระบวนการต่อสู้ที่ต้องกดดันต่อรองและการทำความเข้าใจต่อกฎเกณฑ์ทางการเมืองที่ดำรงอยู่ อย่างไรก็ตาม ถ้าการเคลื่อนไหวมีความต่อเนื่องและมีการสร้างกระบวนการเรียนรู้ภายในที่ดีโดยการสรุปบทเรียนที่เกิดขึ้นอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ได้ปฏิสัมพันธ์ทั้งกับข้าราชการ นักการเมือง นักวิชาการ นักพัฒนา สื่อมวลชน ความเข้าใจต่อการเมืองทั้งระบบเกิดขึ้นไม่ยาก

(๒) **เกี่ยวกับการจัดการกลุ่ม/เครือข่าย/ขบวน** ดังได้กล่าวแล้ว ชาวชุมชนอีสานมีกระบวนการทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง สามารถใช้สร้างวินัยในการต่อสู้ได้อย่างเคร่งครัด มีระบบการจัดการสำหรับการเคลื่อนไหวภายนอกทั้งด้านการระดมคน ระดมทรัพยากร ระบบการดูแลโดยใช้ฐานชุมชนหรือเครือข่าย และด้านการเตรียมความคิดจิตใจของสมาชิกด้วยการใช้ฉันทานุมิตติ พหุกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ และการละเล่นพื้นบ้านต่างๆ เพื่อความบันเทิงและผ่อนคลาย

(๓) **เกี่ยวกับข้อเรียกร้องที่อยู่บนสัจจะและมีเหตุผล** โดยสภาพปัญหาที่ชาวชุมชนอีสานถูกระงับความชัดเจนอยู่ในตัวและตระหนักอยู่ในใจของผู้เดือดร้อนทุกคน สิ่งนี้เป็นพลังในตัวเอง พลังในสัจจะที่ชี้นำจิตใจของสมาชิกให้มีความเชื่อมั่นต่อเป้าหมายของการต่อสู้ แต่สำหรับสังคมทั่วไปที่ถูกครอบงำด้วยมายาคติ เป็นการยากที่จะสามารถพลิกความเข้าใจของสังคมได้ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาข้อเรียกร้องของแต่ละพื้นที่ซึ่งนำเสนออยู่ในข้อ ๘.๒.๒.๑ ข้อเรียกร้องของชาวบ้านบางข้ออาจยังขัดต่อทัศนคติของสังคมอยู่มาก เช่นการเพิกถอนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า การเรียกร้องค่าเสียโอกาส การเปิดเขื่อน เป็นต้น จึงมักปรากฏข้อวิจารณ์อันฉาบฉวยต่อข้อเสนอของชาวบ้าน ซึ่งทางออกที่ชาวบ้านจะทำได้คือต้องสู้อย่างยืดหยุ่น ยืนยง สร้างองค์ความรู้เพื่ออธิบายต่อสังคม โดยขอความช่วยเหลือจากพันธมิตร

๘.๑.๓.๒ เงื่อนไขภายนอก

(๑) เงื่อนไขเกี่ยวกับระดับความขัดแย้งในผลประโยชน์หรือความยอมรับได้ของคู่ขัดแย้งหรือฝ่ายรัฐต่อข้อเรียกร้องของชาวบ้าน กรณีเป็นโครงการรัฐ เช่น โครงการโขง ชี มูล แล้ว ข้อเสนอของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาโดยการชดเชยความเสียหายไม่ได้เกินวิสัยหรือเกินความชอบธรรมต่อสังคมที่รัฐจะดำเนินการแก้ไข ในบางเรื่องการเสนอของชาวบ้านเป็นการเพิ่มโอกาสในการตั้งงบประมาณของหน่วยงานเสียอีก เช่น ข้อเสนอให้มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม แต่ความยุ่งยากของฝ่ายหน่วยงานรัฐก็คือ การสร้างความเสียหายต่อดำเนินโครงการขนาดใหญ่ซึ่งมีงบประมาณสูงที่ค้างคาอยู่ให้สะดุดลง ข้อเท็จจริงก็คือ ข้อเสนอของชาวบ้านลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชีเป็นระดับข้อเสนอที่ฝ่ายรัฐตอบรับที่จะแก้ แต่กระนั้นยังได้สร้างกระบวนการอันยุ่งยาก เต็มไปด้วยข้ออุปสรรคทางระเบียบกฎหมายซึ่งทำให้เกิดล่าช้ายืดเยื้อ กรณีบ้านโนนป่าก่อ ถ้ารัฐยอมรับให้ชาวบ้านอยู่ในเขตป่าต่อไป จะยุ่งยากสำหรับรัฐต่อไปในการจัดการชุมชนในพื้นที่ป่าอีกหลายพันหมู่บ้าน สถานการณ์ของรัฐในกรณีโนนป่าก่อจึงเป็นไปในลักษณะ"ซื้อเวลา" ส่วนกรณีข้อเสนอของพื้นที่ท่าลาดให้ยุติการตัดทรายในลำน้ำชี นั้น เป็นเรื่องที่คู่กรณีคือนายทุนไม่อาจยินยอมที่จะเสียผลประโยชน์ ทั้งฝ่ายนายทุนมีอิทธิพลในทางการเมืองท้องถิ่นและระดับชาติ ย่อมเป็นปัจจัยที่ทำให้การต่อสู้ของชาวบ้านจะประสบความสำเร็จได้ลำบากมาก ต่างจากกรณีการสร้างฝายหินทิ้งโดยชาวบ้านหนองคู ได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่ายเพราะทุกฝ่ายได้ประโยชน์

(๒) กรณีการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนอีสาน เป็นการใช้อนติวิธีของ “ชาวนา” ซึ่งสถานะทางสังคมต้อยต่ำเสี่ยงไม่ดังเท่าคนกลุ่มอื่นในสังคมแห่งนี้ โอกาสในการประสบความสำเร็จนั้นมีน้อย แต่ตามที่ได้กล่าวแล้ว ชาวนาสามารถหารวมเครือข่ายและสร้างพันธมิตรทางการเมืองและสร้างความเข้าใจเห็นอกเห็นใจและการสนับสนุนของฝ่ายที่สามได้อย่างกว้างขวาง เป็นเงื่อนไขสำคัญที่เพิ่มคำตอบให้กับความเป็นไปได้ของการใช้อนติวิธีตามที่นักคิดสันติวิธีให้ความเห็นทางทฤษฎีไว้ว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขบวนการของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยม กรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการและปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง

(๓) เงื่อนไขความเข้มแข็ง-อ่อนแอของคู่กรณี พบว่ายามที่รัฐบาลอ่อนแอทางการเมืองมักมีความกระตือรือร้นในการแก้ปัญหาของคนจนเสมอ เพราะจะเอาคนจนเป็นพวก แต่เมื่อรัฐบาลใดสามารถคุมอำนาจทางการเมืองได้มากก็จะไม่เหลียวแลหรือแก้ปัญหาให้คนจน สำหรับกลุ่มองค์กรของชาวชุมชนที่มีประสบการณ์ต่อสู้มาอย่างต่อเนื่องย่อมกุมความเป็นจริงข้อนี้ได้ และใช้เวลาที่เหมาะสมในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน สำหรับชาวชุมชนในพื้นที่วิจัย ส่วนมากไม่สามารถรอเงื่อนไขข้อนี้ได้ เขาต้องเคลื่อนไหวตามจังหวะเวลาของความเดือดร้อน แต่ด้วยยุทธวิธีหรือข้อเรียกร้องที่ต่างระดับออกไปให้เหมาะสมกับสถานการณ์ของ

คู่กรณีแต่ก็มีบทเรียนสำคัญว่า ผลการแก้ไขปัญหาที่คืบหน้าอยู่บ้างของพวกเขาที่เกิดขึ้นในช่วงที่รัฐบาลอ่อนแอทางการเมือง

๘.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน

การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชนในที่นี้ จะพิจารณาถึงการจัดตั้งและการเพิ่มขีดความสามารถภายในของชุมชน ทั้งเพื่อเพิ่มอำนาจต่อรองในการเคลื่อนไหวภายนอกและเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาวด้วย

การสร้างความเข้มแข็งภายในเพื่อสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ของชาวชุมชนอีสานประกอบด้วย

- (๑) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน
- (๒) การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย
- (๓) การสร้างเศรษฐกิจชุมชน
- (๔) การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน
- (๕) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยองค์กรชุมชน

ในหัวข้อนี้จะนำเสนอข้อ ๑-๔ ส่วนข้อ ๕ นั้นจะนำเสนอโดยละเอียดในบทต่อไปในฐานะที่เป็นโจทย์สำคัญของการวิจัยอีกข้อหนึ่ง

๘.๒.๑ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ศักยภาพของชุมชนหรือในที่นี้คือขีดความสามารถในการใช้สิทธิของชุมชน จะเกิดขึ้นได้ หัวใจสำคัญนั้นอยู่ที่ “คน” ซึ่งมีความรู้ความสามารถและความดีความงาม พร้อมทั้งจะกระทำการทั้งต่อภายในชุมชนและแสดงออกต่อภายนอกเพื่อให้เกิดการพัฒนาสร้างสรรค์และการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นให้ลุล่วง กระบวนการที่ทำให้คนถึงพร้อมด้วยความรู้ ความสามารถ ความดีความงาม เรียกกันว่า “กระบวนการเรียนรู้”

กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้ (พรพิไล เลิศวิชา, ๒๕๓๒ อ้างใน ปา วิชาติ วลัยเสถียร และคณะ, ๒๕๔๓) หรืออาจจะกล่าวได้ว่า ผลจากการเรียนรู้ของคน ทำให้เกิด ๓ สิ่ง คือ หนึ่ง การรู้จักตนเอง สอง การเข้าใจเพื่อนมนุษย์ และ สาม เข้าใจความเป็นจริงที่ซับซ้อนและเป็นพลวัต (ประเวศ วะสี, ๒๕๔๘ : ๖๘) “การเรียนรู้” นั้นมีนัยยะของ “ความเปลี่ยนแปลง” เป็นสำคัญ เป็นความเปลี่ยนแปลงจากการไม่รู้สู่การรู้ ความเปลี่ยนแปลงจากสภาพมีปัญหาไปสู่สภาพที่จัดการได้ เป็นความเปลี่ยนแปลงจากความทุกข์ไปสู่ความสุข ซึ่งอาจจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจเจกบุคคลแต่ละคน เกิดขึ้นในกลุ่ม หรือระดับชุมชน ซึ่งเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน

ตามหลักในพุทธศาสนานั้น ชี้ให้เห็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการเรียนรู้และสัมมาทิฐิหรือความเห็นชอบนั้น มี ๒ ด้าน คือ

(๑) ปัจจัยภายนอก หรือ ปรโตโฆสะ ได้แก่ การแนะนำ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถ่ายทอดจากกัลยาณมิตร เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อน ญาติ สื่อมวลชน

(๒) ปัจจัยภายใน หรือ โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดเป็น คิดถูก โดยแยกแยะมองให้เห็นความแตกต่างและความเป็นองค์รวม รู้จักแยกแยะและพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะตามหลักโยนิโสมนสิการ มีองค์ประกอบ ๔ ส่วน คือ การคิดอย่างเข้าถึงความจริง, การคิดอย่างลำดับขั้นตอนไม่สับสน, การคิดอย่างมีเหตุผลและการคิดอย่างมีเป้าหมาย (พระมหาสุทิตย, ๒๕๔๘ ; ๒๙ – ๓๑)

กล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ ก็คือ กระบวนการในการยกระดับความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมของคน ทั้งระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่มและชุมชนนั่นเอง ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหา เพื่อสร้างสรรค์ยกระดับความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่ดีจะเป็นชุมชนที่มีภูมิคุ้มกันภายในที่ดี และสามารถตั้งรับ – ตอบโต้ กับการเอารัดเอาเปรียบหรือการคุกคามจากภายนอกได้เป็นอย่างดี

ในการนำเสนอ ณ ที่นี้ มุ่งที่จะหาคำตอบที่ว่า ชาวชุมชนอีสานในพื้นที่วิจัยมีกระบวนการเรียนรู้อย่างไร? และเขาได้พัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนอย่างไรในการเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชน?

ท่ามกลางสถานการณ์ใหม่ที่ชุมชนกำลังเผชิญหน้า เป็นสถานการณ์ที่ซับซ้อน มีความเกี่ยวข้องกับระบบกฎหมายและโครงสร้างของสังคมที่ซับซ้อน นโยบายรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ กลไกการตลาด สังคมที่มีชนชั้นและระบบคุณค่าใหม่ๆ อย่างหลากหลาย ฯลฯ เมื่อเกิดผลกระทบและการละเมิดสิทธิขึ้นก็เกิดความขัดแย้งหลายระดับทั้งภายนอกและภายในชุมชน “กระบวนการเรียนรู้” แบบเดิมๆ ที่ชุมชนมีอยู่ เช่นการถ่ายทอดสั่งสอน การแลกเปลี่ยนโสเหล่กันเองไม่เพียงพอต่อความเข้าใจสถานการณ์ภายนอก และไม่เพียงพอที่จะจัดการกับปัญหาที่ซับซ้อนและรุนแรงได้

อย่างไรก็ดี ถึงวันนี้ สามารถพูดได้ว่า ชาวชุมชนอีสานทั้งหลายได้มีกระบวนการเรียนรู้ใหม่ ที่เกิดจากการเผชิญหน้ากับการแก้ปัญหาจริง และจากการจัดวางอย่างรู้เท่าทันที่จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ของตนเองให้เท่าทันสถานการณ์ใหม่ ซึ่งจะเสนอตามลำดับต่อไปนี้

๘.๒.๑.๑ พัฒนาการกระบวนการประชุม การประชุมเป็นกระบวนการแห่งการแลกเปลี่ยนข้อมูล ความรู้ ทั้งการวิเคราะห์แยกแยะ และเชื่อมโยงให้เห็นความจริงอย่างครบถ้วนรอบด้าน ทั้งเป็นการระดมความคิดเห็นของผู้เข้าร่วม สรุปเป็นจุดยืนร่วมกันและการวางแผน

เพื่อแก้ปัญหา กล่าวได้ว่าการประชุมเป็นทั้งเวทีแห่งการเรียนรู้และเป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ปัญหาของชุมชน ชุมชนและสถาบันทางสังคมทั้งหลาย

ในวิถีของชาวชุมชนอีสานมีแบบแผนของการจับกลุ่มแลกเปลี่ยนความรู้และความคิดเห็นอย่างเป็นธรรมชาติอยู่แล้ว คือการ “โสหุ่ย” ซึ่งเป็นวงสนทนาที่ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะหาข้อยุติหรือความเห็นร่วมอย่างจริงจังนัก ความเข้าใจต่อ “การประชุม” แต่เดิมก็คือการมาฟังคำสั่งและคำชี้แจงจากทางการ แต่เมื่อเกิดการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนตามสถานการณ์ปัญหาของแต่ละพื้นที่ การประชุมของกลุ่ม/เครือข่ายของผู้เดือดร้อนเกิดขึ้นด้วยความจำเป็นของการต้องติดตามสถานการณ์ การปรึกษาหารือ และหาจุดยืน-มติร่วมในการเคลื่อนไหว เกิดวงประชุมขึ้นทุกระดับ ทั้งการประชุมแกนนำ การประชุมสมาชิก การประชุมเครือข่าย ซึ่งองค์ประชุมจะแตกต่างกันไป การประชุมเกิดขึ้นบ่อยตามความจำเป็นของการแก้ปัญหาที่ซับซ้อนไป ในหลายพื้นที่มีการสร้างแบบแผนของการประชุมประจำเดือนของกลุ่ม/ชุมชนไว้เป็นวาระประจำเช่น พื้นที่บ้านโนนปากก่อและเครือข่ายชาวบ้านราชสีไศล

การประชุมอย่างเป็นทางการ มีวาระและขั้นตอนและมีกติการายาทเป็นเรื่องที่ชาวบ้านไม่ค่อยเคยนัก ในพื้นที่วิจัยบางแห่งในช่วงเริ่มต้น นักพัฒนาหรือนักวิจัยของโครงการมักจะทำหน้าที่เป็นผู้ดำเนินการประชุม จัดบันทึกและบริหารกระบวนการในการประชุมให้เป็นไปตามเป้าหมายชาวบ้าน บรรยากาศในการประชุมจะกระจัดกระจาย มีการปรึกษากลุ่มย่อยออก-แจก จอแจ และไม่สามารถควบคุมการแทรกแซงจากภายนอก มีคนพูดอยู่ไม่กี่คนหรือบางครั้งมีการพูดพร้อมกันหลายคน หลายประเด็น อาจเริ่มมีสมาชิกร่วมวงช่วยกันตะโกนบอกคนที่ทำลายบรรยากาศการประชุมว่า “ฟัง! ฟัง!” จึงจะสามารถกู้ความสนใจร่วมมาได้ครั้งหนึ่ง ไม่มีการบันทึกการประชุม จบประชุมแล้วก็ลืม นำไปปฏิบัติไม่ได้ ประชุมครั้งต่อไปก็ไม่สามารถปะติดปะต่อเรื่องเดิม

แต่ด้วยประสบการณ์ที่มีมากขึ้น ความเข้มข้นของการต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน ความรู้และบทเรียนและแนวความคิดที่เพิ่มพูนขึ้นและมีการทำงานต่อเนื่องมาเป็นลำดับ ชาวบ้านก็สามารถเรียนรู้ในการพัฒนาระดับคุณภาพประสิทธิภาพของการประชุมอย่างเห็นได้ชัด ประสบการณ์ร่วมกันของกลุ่ม/ชุมชน จะคัดเลือกบุคคลที่สามารถคุมบรรยากาศและประเด็นประชุมขึ้นมาทำหน้าที่เป็นผู้นำอย่างเป็นธรรมชาติ ผู้จัดบันทึกหรือเลขานุการในการประชุมก็เช่นกัน มีการยกมือขออนุญาตก่อนพูดกันทีละคน เมื่อจบการประชุมมีการสรุปทบทวนมติทั้งหมดที่ประชุมมา การประชุมในสถานการณ์เคลื่อนไหวที่แหลมคมจะมีการแต่งตั้งผู้ดูแลความสงบป้องกันการแทรกแซงและคุกคามจากภายนอก

การประชุมของเครือข่ายซึ่งมีคนเข้าร่วมจำนวนมากจะเริ่มต้นขึ้นด้วยการขานชื่อตัวแทนจากพื้นที่ต่างๆ ใครขาดใครเกินจะรู้กันก่อนเริ่มวาระประชุม ถือเป็นการจัดระเบียบเบื้องต้น ตามด้วยการปรึกษา ระดมวาระการประชุมก่อนดำเนินการไปตามวาระจนจบ บ่อยครั้ง

ที่มีที่ปรึกษาจากภายนอกเข้าร่วมเพื่อนำเข้าข้อมูลจากภายนอกที่จำเป็นต่อการตัดสินใจและช่วยในการให้คำปรึกษาที่เหมาะสม

การประชุมเป็นกระบวนการเรียนรู้รวมหมู่ภายในกลุ่ม ข้อมูลความรู้ที่กระจุกกระจายถูกจัดให้เป็นหมวดหมู่ แยกแยะให้เห็นเหมือนเห็นต่างเห็นเหตุปัจจัยและคาดการณ์ถึงผลที่ตามมา จัดลำดับขั้นตอนนำไปสู่เป้าหมายร่วม ขณะเดียวกันการประชุมก็เป็นกระบวนการเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลผู้เข้าร่วม กล่าวคือ แต่ละบุคคลต้องมีการครุ่นคิดเฉพาะตน และมีการฝึกฝนกระบวนการและเทคนิคในการสื่อสารข้อมูลความคิดเห็นต่อผู้เข้าร่วมประชุม ฝึกฝนความอดทนในการรับฟังความเห็นต่าง ฝึกฝนที่จะประนีประนอมและความอ่อนน้อมถ่อมตน เราเห็นพัฒนาการของบุคคลมากมายที่สามารถยกระดับทางวิธีคิดและการนำเสนอในการประชุมอย่างเป็นขั้นเป็นตอน มีการกล่าวหลักการ ตามด้วยการยกหลักฐานประกอบก่อนสรุปลงด้วยการแสดงความเห็น มีจังหวะจะโคน การผ่อนสั้นผ่อนยาวรักษากติกาของการประชุม

สามารถกล่าวได้ว่า การประชุมเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพร้อมสรรพทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในระดับกลุ่มและระดับบุคคล คุณภาพของการประชุมจะเป็นตัวบอกได้ดีถึงคุณภาพของการทำงานและความสำเร็จของกลุ่ม และแท้จริงแล้ว เวทีประชุมก็เป็นพื้นที่ปรากฏตัวของ “สิทธิชุมชน” ที่สำคัญแห่งหนึ่ง เพราะในเวทีประชุมย่อมมีแบบแผนกติกา มารยาทที่เหมาะสม ขอบเขตของอำนาจของแต่ละคนซึ่งมีความชอบธรรมกำกับอยู่อย่างแน่นนอน

ประสิทธิภาพแท้จริงของการประชุมย่อมจะต้องมองที่การนำผลไปปฏิบัติและการติดตามอย่างเป็นระบบด้วย ซึ่งเรื่องนี้ขึ้นอยู่กับการจัดโครงสร้างองค์กรและการบริหารกลุ่ม/เครือข่าย ไม่ขออภิปรายในที่นี้

๘.๒.๑.๒ การเรียนรู้จากปฏิบัติการจริงด้วยสันติวิธี กระบวนการใช้สิทธิด้วยสันติวิธีที่กล่าวมาแล้วเป็นเวทีเรียนรู้ที่สำคัญที่สุดของชาวชุมชน ผู้ร่วมปฏิบัติเกิดความรู้ทักษะและสำนึกในสิทธิภายในตัวเอง และการเรียนรู้เกี่ยวกับเพื่อนมนุษย์ สังคม รัฐ และปัจจัยภายนอกอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นความรู้ที่ใช้การปฏิบัติจริงเป็นครู มิใช่จากการสังเกตหรือการค้นคว้า มิใช่การศึกษาเพื่อรู้และผ่านไปสู่เป้าหมายอื่นในชีวิต แต่เป็นการเรียนรู้เพื่อเป้าหมายของการแก้ปัญหาที่อยู่ตรงหน้า ลงทุนเรียนด้วยเลือดเนื้อ น้ำตาและความอดทน และมี “สิทธิชุมชน” เป็นประกาศนียบัตร

การเรียนรู้ด้วยปฏิบัติการสันติวิธีสามารถปลดปล่อย “ความกลัว” ที่พันธนาการชาวบ้านอีสานมาอย่างยาวนาน ด้วยการปะทะสังสรรค์กับข้าราชการทั้งฝ่ายปกครองและผู้รับผิดชอบโครงการ ชาวชุมชนทั้งบ้านป่าและชาวลุ่มน้ำได้รู้ว่า เจ้านายที่เขาเคยกลัวก็คนธรรมดา แล้วก็มีความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศของป่าและแม่น้ำน้อยกว่าชาวบ้านเสียอีก เขาได้รู้

ว่าคนที่ประสบชะตากรรมแบบเขามีอยู่อีกมากมาย ทุกคนล้วนต้องการหาทางออก ต้องการต่อสู้ ไม่อยากยอมแพ้ และรอบข้างตัวเขามีคนอื่น ๆ ที่เห็นอกเห็นใจพร้อมที่จะช่วยเหลือสนับสนุนเขา

เขาได้เรียนรู้ว่าเมื่อคนคนเดียวไปหาเพื่อเรียกร้องหรือร้องเรียนต่อทางราชการ จะไม่ได้รับการต้อนรับ ถ้าไปหาคณสิบกคนเจ้านายจะรับหนังสือไว้แล้วบอกให้กลับบ้าน ถ้าไปมากถึงร้อยคนเขาจะเปิดห้องคุยด้วยก่อนรับปากว่าจะประสานหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้ เมื่อทราบและตระหนักในความจริงที่ว่าข้าราชการระดับอำเภอและจังหวัดไม่มีอำนาจใดๆ ในการตัดสินใจแก้ปัญหาป่าที่ดินหรือปัญหาเรื่องเขื่อน เขารู้ว่าต้องไปให้ถึงหน่วยงานต้นสังกัด และไม่ยอมให้ข้าราชการระดับพื้นที่ซึ่งไม่สามารถแก้ปัญหาให้เขามาคอยขู่ปรามกวนใจอีกต่อไป กระบวนการดำเนินงานของราชการที่ชาวบ้านทุกพื้นที่ประสบเป็นไปในลักษณะนี้ จนมีคำพูดของชาวบ้านแห่งลุ่มน้ำมูลว่า “ถูกหลอกจนรู้ไม่สู้ไม่ได้”

การเปลี่ยนทัศนคติดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการร้องเรียนร้องขอ เป็นการเคลื่อนไหวกดดัน เพื่อต่อรองให้เกิดการแก้ปัญหาด้วยยุทธวิธีต่างๆ ตามระดับของสถานการณ์ กระบวนการที่เกิดขึ้นได้สร้างให้เกิดการเรียนรู้ต่างๆ มากมายแก่ชาวบ้าน

เขาได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้กับความไม่ชอบธรรมที่มาละเมิดสิทธิชุมชนนั้นต้องสู้ด้วยความชอบธรรม สู้ด้วยสัจจะ ยืนอยู่บนฐานของความจริง รากฐานความเป็นมาของชุมชนถูกขุดค้นขึ้นมาโดยนักวิจัยไทบ้านเพื่อยืนยันสิทธิการตั้งถิ่นฐาน พร้อมการศึกษาฐานทรัพยากรการใช้ประโยชน์ของชุมชนและบริบทอื่นๆ ทุกด้านที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งจะชี้แนะในวงเจรจาเพื่อแสดงความชอบธรรมในการใช้ทรัพยากร และเสนอเพื่อความเข้าใจและเห็นใจจากสังคม

เขาได้เรียนรู้ว่าการต่อสู้ต้องเป็นไปด้วยความไม่ทำร้ายก่อความเสียหายทั้งต่อคู่กรณี และสังคมส่วนรวมจึงจะชนะใจผู้คนและส่งผลดีต่อการแก้ปัญหา และความยืนหยัดอดทนต่อความยากลำบากเป็นสิ่งสำคัญ และมีใช่เป็นสิ่งที่ยากเพราะในชีวิตชาวชุมชนเขาอยู่ด้วยความอดทนต่อความยากลำบากมาแล้วนานัปการ

กระบวนการต่อสู้ที่ดำเนินไปได้เป็นเงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาตนเองของผู้นำให้ค้นพบศักยภาพของตนเอง ฝึกฝนยกระดับความรู้ความสามารถและพิสูจน์ทดสอบคุณธรรมจริยธรรมของตนขึ้นมามากมาย ทั้งนักคิด นักพูด นักประสานงาน นักจัดการ นักเจรจา นักจัดทำข้อมูล นักวางแผน ฯลฯ และเมื่อเขาเคลื่อนไหวออกไปในระดับต่างๆ พบเจอกับเครือข่ายปัญหาเดียวกัน และพันธมิตรที่ช่วยเหลือทางด้านข้อมูลและวิชาการ ทำให้โลกทัศน์ของเขากว้างไกลออกไป สามารถวิเคราะห์เชื่อมโยงปัญหาของตนเองกับปัจจัยที่เกี่ยวข้องทุกระดับ สามารถวางแผนในการแก้ปัญหาได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์

แต่บางทีก็พบว่าคนมีความรู้ความสามารถขึ้นมาใช้ความได้เปรียบในการเอาเปรียบผู้อื่นและเบียดบังผลประโยชน์ส่วนรวม เช่นนี้คือผู้นำบางคน “สอບດກ” ด้านคุณธรรมจริยธรรม และมีการขัดแย้งต่อสู้ต่อรองภายในจนอาจถึงขั้นผู้นำนั้นต้องละจากขบวนไป ซึ่งเป็นข้อแสดงให้เห็นว่า กลุ่ม/ชุมชนที่ร่วมกันใช้สิทธิ์เหล่านั้น ย่อมมีกฎอันศักดิ์สิทธิ์กำกับอยู่อย่าง

แน่นหนา เป็นกฎข้อบังคับที่แข็งแกร่งกำกับให้มนุษย์ให้อยู่ร่วมและทำงานร่วมกันด้วยความดี ความงาม ความซื่อสัตย์และเคารพศักดิ์ศรีซึ่งกันและกัน

๘.๒.๑.๓ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการ เป็นการพัฒนากระบวนการเรียนรู้อีกขั้นหนึ่งของชาวบ้าน หลังจากการทำกิจกรรมร่วมกัน เช่น การประชุมร่วมกับทางราชการ การชุมนุมและการจัดกิจกรรมร่วมกันโดยทั่วไป โดยจะจัดประชุมแกนนำทุกครั้งทันทีหลังการจัดกิจกรรม เพื่อประเมินผลและคิดวิธีแก้ไขข้อบกพร่องร่วมกัน ทั้งได้บททวนและย้ำสิ่งที่ได้จากการทำงานร่วมกันเพื่อขยายผลต่อไป สรุปสิ่งที่ยังไม่บรรลุและต้องแก้ไขในคราวต่อไปหรืออาจมีการวางแผนต่อเนื่องจากกิจกรรมนั้นๆ มีการเกลี่ยความเข้าใจต่อสิ่งที่เกิดขึ้นให้แกนนำซึ่งมีความสามารถในการรับรู้และการเก็บประเด็นไม่เท่ากันได้เข้าใจและได้ประโยชน์ทั่วถึงกันและจะได้นำไปประชุมชี้แจงและปรึกษาต่อสมาชิกในแต่ละพื้นที่เพื่อสร้างเอกภาพร่วมกันของกลุ่มและเครือข่าย ตามปกติชาวบ้านจะจับกลุ่มกันวิพากษ์วิจารณ์ และประเมินผลการทำกิจกรรม เป็นวงธรรมชาติ ต่างคนต่างพูดต่างแสดงความคิดเห็นแต่ไม่มีการนำไปใช้ประโยชน์กันอย่างจริงจัง เมื่อการต่อสู้มีความเข้มข้นมากขึ้น ทำให้การสรุปบทเรียนมีความสำคัญและจำเป็นมากขึ้น และถือได้ว่าเป็นแบบแผนหรือวิถีอย่างหนึ่งของชาวบ้านไปแล้ว ที่จะต้องมีการประชุมสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการหนึ่ง ๆ

การสรุปบทเรียนยังเกิดขึ้นในลักษณะ “รอบสัมพันธ์” เพื่อสรุปงานและบทเรียนที่เกิดขึ้นในระยะที่ผ่านมา กระบวนการยังเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยการนำพาจากวิทยากรภายนอกหรือที่ปรึกษาเป็นผู้ช่วยเหลือด้านกระบวนการ อาศัยกระบวนการฝึกอบรมแบบมีส่วนร่วม ผู้เข้าร่วมได้ขบคิดบททวนปฏิบัติการที่ผ่านมาเกี่ยวกับทิศทางการทำงาน ว่ามีผลดีผลเสียอย่างไร ตัวเองมีจุดอ่อนจุดแข็งอย่างไร ในอนาคตต้องขยายจุดดีและกำจัดจุดอ่อนอย่างไรบ้าง

๘.๒.๑.๔ การวิจัยเชิงปฏิบัติการ:วิจัยไต่บ้าน การวิจัยเป็นกระบวนการในการแสวงหาความจริงอย่างมีระเบียบแบบแผน ซึ่งในปัจจุบันมีการส่งเสริมให้ชุมชนใช้กระบวนการวิจัยในการพัฒนาองค์ความรู้ชุมชนกันอย่างกว้างขวาง และพบว่าชาวบ้านสามารถใช้เครื่องมือทางวิชาการนี้ในการสร้าง “กระบวนการเรียนรู้” ของตนเองขึ้นมาได้เป็นอย่างดี โดยปกติการดำเนินชีวิตของชาวบ้านเป็นการวิจัยแสวงหาความรู้ใหม่อยู่ตลอดเวลาอยู่แล้วเพื่อความอยู่รอดและการแก้ปัญหาใหม่ๆ ที่เขาประสบ

ต่อภาวะคุกคามและการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัย โครงการสิทธิชุมชนศึกษาได้ส่งเสริมสนับสนุนให้ชาวบ้านได้ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งในบางพื้นที่เกิดกระบวนการวิจัยอย่างเป็นระบบระเบียบ เช่น ที่พื้นที่บ้านโนนปากก่อ (ป่าภูสีฐาน) และพื้นที่บ้านหนองคู บริเวณลุ่มน้ำชีตอนบน มีการสร้างทีม “นักวิจัยไต่บ้าน” ขึ้นมาจากชาวบ้านที่มีความถนัด เป็นคนที่ชาวบ้านเชื่อถือหรือมี

ความรู้เฉพาะด้าน ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ทีมวิจัยมีการฝึกอบรมพัฒนาโจทย์วิจัย วางแผน การเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ผู้รู้ด้านต่างๆ ของชุมชน การสัมภาษณ์แบบกลุ่มย่อย เรียบเรียงข้อมูลโดยการช่วยเหลือของนักวิจัยโครงการซึ่งเป็นคนภายนอก การจัดเวทีภายในและนอกชุมชนเพื่อนำเสนอผลการวิจัยเพื่อการตรวจสอบ ท่ามกลางการศึกษาข้อมูลภายในของชุมชนก็มีการศึกษาดูงานภายนอกและการไปแสวงหาความรู้ภายนอกด้วยวิธีต่างๆ เช่น ร่วมงานฝึกอบรมสัมมนาที่สถาบันวิชาการหรือองค์กรพัฒนาเอกชนจัดขึ้น เพื่อเพิ่มเสริมความรู้และประสบการณ์ที่อื่นในการคิดวิเคราะห์ปัญหาชุมชนและการค้นหาทางเลือกการพัฒนาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์และวัฒนธรรมของชุมชน ในที่สุดก็เกิดการคิดค้นแนวทางในการพัฒนา โดยเฉพาะการค้นพบเทคโนโลยีการสร้างฝายหินทิ้งที่บ้านหนองดู่ และชาวโนนปาก่อได้สร้างข้อตกลงในการจัดสรรและจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนกันใหม่ทั้งระบบ รวมทั้งทางเลือกด้านการพัฒนาอาชีพ และการฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีที่ดั้งเดิมของชุมชน

ส่วนในพื้นที่ลุ่มน้ำมูล มีการสนับสนุนงานวิจัยท้องถิ่นโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยจำนวน ๖ เรื่องอยู่ในเวลาเดียวกัน นักวิจัยโครงการได้ร่วมเป็นทีมในการทำงานร่วมกันกับโครงการวิจัยเหล่านี้ และทำการ "วิจัยซ้อนวิจัย" สามารถใช้ฐานข้อมูลเดียวกันโดยเน้นกระบวนการถอดบทเรียนในการใช้สิทธิของชุมชน/เครือข่าย

ประสบการณ์การวิจัยได้สร้างการเรียนรู้แก่ชาวบ้านอย่างมากมาย คือ

(๑) ชาวบ้านได้ฝึกฝนกระบวนการคิดอยู่บนฐานข้อมูลจริงอย่างเป็นขั้นเป็นตอน เป็นเหตุเป็นผลและคิดอย่างมีเป้าหมายชัดเจน ก็คือการทำทำความเข้าใจกับปัญหาทั้งภายในภายนอก

(๒) นำความรู้ไปต่อสู้ต่อรองเพื่อแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่กำลังประสบอยู่

(๓) งานวิจัยสามารถใช้เป็นสื่อสร้างความร่วมมือของชุมชนด้วยความเข้าใจและสำนึกร่วม ซึ่งพบว่า บางกรณีงานวิจัยสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของคนบ้านเดียวกันและสลายความขัดแย้งสำคัญที่เป็นอยู่ให้หายไปได้ด้วย

(๔) การเรียนรู้ดังกล่าวกลุ่มนักวิจัยก็ได้ฝึกฝนระบบการจัดการ เช่น การวางแผน การจัดการการเงิน การทำงานเป็นกลุ่ม สร้างความรู้ความสามารถแก่กลุ่มผู้นำ

(๕) งานวิจัยยังสามารถสร้างความเชื่อถือแก่องค์กรต่างๆ ในท้องถิ่น มีผลให้เกิดการสนับสนุนแก่ชุมชน เช่น ด้านงบประมาณและความร่วมมือในการจัดการทรัพยากร การเชิญนักวิจัยไปเป็นวิทยากร เป็นต้น

(๖) ในการดำเนินการเรื่องอื่นๆ ของชุมชน/เครือข่ายในกาลต่อมา ชาวบ้านสามารถใช้ประสบการณ์ และบทเรียนที่ได้จากการวิจัยไปใช้ในการสร้างการเรียนรู้และการพัฒนาองค์ความรู้ในการทำงานได้อย่างดี นักวิจัยไทยบ้านพื้นที่ราชสีห์สามารถขยายผลไปสู่การจัดทำ "หลักสูตรท้องถิ่น" ในโรงเรียนร่วมกับครูได้ในหลายโรงเรียน

เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้งานวิจัยสามารถใช้เป็นเครื่องมือสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ดีของชุมชนก็คือ ความชัดเจนของปัญหาที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ โดยเฉพาะภาวะคุกคามที่ชุมชนในพื้นที่วิจัยกำลังประสบอยู่เป็นปัญหาที่แหลมคม ความต้องการร่วมของชุมชนที่จะแก้ไขปัญหบางอย่างที่ต้องการศึกษาปัญหาภายในและภายนอกเพื่อการรู้เท่าทัน ปัจจัยสำคัญคือการสนับสนุนขององค์กรภายนอกที่สามารถเป็นที่ปรึกษา ให้คำแนะนำ กำลังใจ เชื่อมโยงความร่วมมือและทรัพยากรเท่าที่จำเป็น

๘.๒.๑.๕ กระบวนการเรียนรู้จากภายนอก กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม เป็นไปอย่างรวดเร็ว เชื่อมโยงสัมพันธ์ตั้งแต่ระดับโลก ระดับประเทศ และส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างลึกซึ้ง กรณีปัญหาละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยล้วนมีเหตุจากนโยบายรัฐซึ่งแยกไม่ออกจากกระแสความเปลี่ยนแปลงและทิศทางการพัฒนาในระดับโลก ชุมชนท้องถิ่นซึ่งมีชุดความรู้และกระบวนการเรียนรู้แบบจารีตดั้งเดิมไม่สามารถติดตามรู้เท่าทัน กลายเป็นเหยื่อของความเปลี่ยนแปลง “สิทธิชุมชน” จะเกิดขึ้นได้ต้องมีเงื่อนไขโอกาสของชุมชนในการรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงภายนอก สื่อมวลชนกระแสหลักที่มีอยู่น้อยมากที่จะมีเนื้อหาส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน การสนับสนุนของหน่วยงานราชการก็มีข้อจำกัดในตัวดังที่ได้กล่าวแล้ว ชุมชนจึงต้องหาพันธมิตรอื่นในการเพิ่มพลังและขีดความสามารถของตนเอง โดยเฉพาะการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การแสวงหาแหล่งความรู้และแหล่งเรียนรู้ที่จำเป็นต่อการแก้ปัญหา การมีโอกาสดูออกไปพบปะแลกเปลี่ยนกับผู้นำชุมชนอื่นๆ นักวิชาการ นักพัฒนา ทำให้ชาวบ้านได้เพิ่มพูนความรู้ใหม่ๆ แล้วสะท้อนกลับมาเรียนรู้สภาวะภายในของตนเอง การสนับสนุนส่งเสริมจากองค์กรภายนอกในรูปแบบของการฝึกอบรม สัมมนา ศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ การไปมาหาสู่ การเยี่ยมเยียนระหว่างชาวบ้านกันเองระหว่างพื้นที่ การมาศึกษาดูงานของกลุ่มองค์กรอื่น ๆ นั้น เกิดการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดความรู้ ความคิดซึ่งกันและกันได้เป็นอย่างดี

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากทั้งภายในที่เกิดการครุ่นคิดทบทวน การประชุม การร้อยเรียงเหตุปัจจัยต่างๆ อย่างเป็นระบบด้วยกระบวนการวิจัย และการเรียนรู้ภายนอกท่ามกลางการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอย่างเข้มข้น ชาวชุมชนท้องถิ่นเกิดการเรียนรู้ใหม่ๆ เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองสมัยใหม่ เขาได้เรียนรู้ว่าการละเมิดสิทธิชุมชนที่เข้าประสบอยู่เกิดแต่เหตุของการพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยมเกิดขึ้นได้ก็โดยการสร้างระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล การแข่งขันและลัทธิบริโภคนิยม ซึ่งอยู่บนพื้นฐานการต้องทำลายระบบกรรมสิทธิ์แบบชุมชน ทำลายระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง และทำลายระบบศีลธรรมอันดีของชุมชนลงไป ทั้งยังต้องพึ่งพิงฐานทรัพยากรและแรงงานจากชนบทเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต

เขาได้เรียนรู้ว่า ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่เราใช้อยู่เป็นระบบที่รวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจและกำหนดแผนพัฒนาอยู่ที่ระบบราชการที่แข็งแกร่ง และถูกบัญชาโดยอำนาจทุนของนักการเมืองผู้เข้าสู่อำนาจด้วยการซื้อเสียง เป็นระบบที่อำนาจรวมของกลุ่มคนในแต่ละชุมชนถูกทำลายลงไป เหลือแต่ความเป็น “ปัจเจกบุคคล” ที่ไร้อำนาจ และชาวชุมชนจะถูกใช้วิธี “แบ่งแยกแล้วปกครอง” อยู่เสมอ

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนตัวไปของกับสังคมใหญ่ภายใต้รัฐชาติและสังคมโลก เขาได้เรียนรู้ว่าสังคมประเทศและสังคมโลกได้สร้างกติกา ข้อตกลงและสิทธิใหม่ๆ ของประชาชนขึ้นมากมาย โดยเฉพาะที่ได้รับการบัญญัติในรัฐธรรมนูญ เช่น สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการประกอบอาชีพ สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม และสิทธิของบุคคลด้านต่างๆ เช่น สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน สิทธิในการเดินทาง ฯลฯ แต่ที่สุดแล้วสำหรับชาวชุมชน คนยากจน คนชายขอบ มักถูกละเลย และสิทธิเหล่านี้ถูกละเมิดอย่างง่ายดายเป็นเสมอ พวกเขามักถูกสะกดให้อยู่ภายใต้ความกลัวที่จะเข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ และกลไกรัฐก็ไม่เคยแยแสที่จะปกป้องคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือ กลไกรัฐนั่นเองที่เป็นผู้ละเมิดสิทธิเหล่านี้เสียเอง

อีกด้านหนึ่ง เขาได้เรียนรู้และตระหนักว่า แท้จริงแล้ว ชุมชนท้องถิ่นคือผู้มีความชอบธรรมในการใช้ประโยชน์ ดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เขาได้ใช้เป็นฐานการดำรงชีวิตในฐานะ “ผู้มาก่อน” ท่ามกลางภาวะขัดแย้งต่อภัยคุกคามจากภายนอก สำนักแห่งสิทธิชุมชนที่แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนปรากฏตัวออกมาอย่างเด่นชัดเพื่อใช้เป็นเครื่องต่อสู้กับสิ่งคุกคามจากภายนอก การเรียนรู้ค้นพบปัญหาและศักยภาพของตนเองของชาวชุมชนเป็นไปบนวิถีของการเผชิญหน้ากับปัญหาคุกคาม เกิดขึ้นบนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เรียนรู้จากประสบการณ์ที่อื่น เรียนรู้จากการคบหาพันธมิตรต่างๆ และเป็นการเรียนรู้แบบรวมหมู่

บนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เขาพบว่าระบบการเมืองปกติซึ่งเขาใช้วิธีร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการตามลำดับขั้นนั้น ถึงที่สุด ไม่สามารถตอบสนองการแก้ไขปัญหาของพวกเขาได้ พวกเขาต้องสร้างรูปแบบการเคลื่อนไหวนอกกระบวนการเพื่อสร้างช่องทางใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหา ขณะเดียวกัน เขาก็ได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้ต่อรองกับการคุกคามภายนอกอย่างได้ผล ก็ต้องสร้างความเข้มแข็งภายในด้วย ทั้งด้านคน ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม การสร้างเครือข่าย และการสร้างทางเลือกในการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

๘.๒.๒ การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย ในที่นี้ เราจะพิจารณาถึงความพยายามของกลุ่มชาวบ้านที่ถูกละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัยในการสร้างความเข้มแข็งภายในด้วยการจัดตั้งกลุ่ม องค์กรและเครือข่ายว่ามีในลักษณะใดบ้าง อยู่บนเงื่อนไขอะไร และสามารถเอื้อต่อการเคลื่อนไหวให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างไรบ้าง โดยใช้แนวคิดสิทธิชุมชน วัฒนธรรมชุมชน และแนวคิดของสำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร มาประยุกต์ในการอธิบาย

แนวคิดสิทธิชุมชนและวัฒนธรรมชุมชน ให้ความสำคัญกับการจัดตั้งตัวเองของชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง ทั้งนี้จะเกิดอำนาจต่อรอง หรือดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับรัฐ ทูต และสังคมภายนอก “เรื่องสิทธิโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่มเกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกันและในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้” (เสน่ห์ จามริก, ๒๕๔๗)

ในการพิจารณาปัจจัยด้านการจัดตั้งจัดองค์กร สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากรมีการกล่าวถึงปัจจัยด้านองค์กรที่จะนำไปสู่ความสำเร็จหรือล้มเหลว ที่น่าสนใจ คือ

(๑) **เกี่ยวกับเป้าหมายขององค์กร** กลุ่มที่มีความต้องการหรือจุดหมายเดียว ประสบความสำเร็จกว่ากลุ่มที่มีจุดหมายหลากหลาย ทั้งมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญระหว่างลักษณะองค์กรที่มีจุดหมายเดียวกับองค์กรที่มีจุดหมายหลากหลาย

(๒) **เกี่ยวกับฐานของสมาชิกองค์กร** กลุ่มเคลื่อนไหวที่มีสมาชิกกระจัดกระจายมีแนวโน้มประสบความสำเร็จต่ำกว่า

(๓) **กลุ่มที่ประสบความสำเร็จ** คือ กลุ่มที่สามารถแก้ปัญหา “ผู้รับประโยชน์ฟรีแต่ไม่จ่าย” โดยการสร้าง “สมานฉันท์” ในมวลสมาชิกด้วยอาศัยแรงกระตุ้นส่วนปัจเจกบุคคล และการให้ทุนให้โทษอย่างเหมาะสม

(๔) **มีข้อถกเถียงที่น่าสนใจเกี่ยวกับระบบการจัดตั้งองค์กร** สำนักนี้เห็นว่าองค์กรที่มีลักษณะเป็นแบบระบบราชการมีลักษณะแบบวิชาชีพ และมีลักษณะรวมศูนย์อำนาจ มักจะประสบความสำเร็จมากกว่า เพราะสามารถระดมทรัพยากรและความร่วมมือได้มาก ระบบแบบแผนมีการบังคับบัญชาแจ่มแจ้งหน้าที่รับผิดชอบที่มีประสิทธิภาพมีระบบสื่อสารกับสมาชิกที่ดี มีเครดิตในสังคม ได้รับสิทธิหลายอย่างจากรัฐบาล โดยเฉพาะเงินอุดหนุนและการยกเว้นภาษี และสามารถดำรงขบวนการไว้ได้ยาวนาน และที่สำคัญฝ่ายนี้เห็นว่าความเป็นองค์กรเช่นนี้ยังสามารถใช้ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวแบบขัดขวาง ดื้อแพ่งได้ แต่อีกด้านหนึ่งเห็นว่าองค์กรแบบทางการและรวมศูนย์เป็นอุปสรรค ลดพลังศักยภาพของขบวนการเคลื่อนไหวแบบขัดขวางดื้อแพ่ง ทำลายระบบปกติ อันเป็นธรรมชาติแหล่งที่มาของอำนาจของคนไร้อำนาจ

การค้นพบของเราต่อเรื่อง “องค์กรและเครือข่ายชาวบ้านเพื่อสร้างสิทธิชุมชนบนฐานทรัพยากร” ก็คือ

๘.๒.๒.๑ **เกี่ยวกับเป้าหมายการเคลื่อนไหวหรือข้อเรียกร้อง** พบว่า ชาวชุมชน/เครือข่ายในพื้นที่วิจัยมีข้อเรียกร้องต่อรัฐหลายระดับตามลักษณะของความขัดแย้งและความเข้มข้นของปัญหาการละเมิดที่ชุมชน/เครือข่ายประสบอยู่

บ้านโนนปาก่อซึ่งประสบปัญหาการประกาศพื้นที่รักษาพันธุ์สัตว์ป่าทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน มีข้อเรียกร้องให้รัฐเพิกถอนเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ให้ออกเอกสารสิทธิในที่ดิน

ทำกิน และมีข้อเสนอเชิงกระบวนการต่างๆ ตามลำดับขั้นของการแก้ปัญหา เช่น ให้ผ่อนผันการทำกินในที่ดินเดิม ยุติการจับกุม ช่มชู้คุกคาม ให้ย้ายข้าราชการ เป็นต้น

ชุมชนลุ่มน้ำมูนและลุ่มน้ำชี ซึ่งประสบผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและการสัมปทานดูดทรายในลำน้ำ มีข้อเรียกร้องคือ

กรณีเขื่อนราษีไศล มีข้อเสนอให้เขื่อนลดระดับน้ำเพื่อไม่ให้ท่วมป่าทาม การชดเชยความเสียหายในที่ดินทำกิน การชดเชยค่าเสียโอกาส ให้มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม และมีข้อเสนอเชิงกระบวนการอีกมากมายท่ามกลางการเคลื่อนไหวที่ยืดเยื้อ

กรณีเขื่อนห้วยนา เสนอให้ยุติการก่อสร้างไว้ก่อน ให้มีการศึกษาผลกระทบและการตรวจสอบพื้นที่ที่คาดว่าจะถูกน้ำท่วม

กรณีเครือข่ายลุ่มน้ำชี เรียกร้องสิทธิการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำให้สำรวจและชดเชยความเสียหายที่เกิดขึ้น และข้อเสนอทางกระบวนการและเทคนิคอีกหลายข้อ ขณะที่พื้นที่ บ้านท่าลาด ในลุ่มน้ำชี เรียกร้องให้ยุติการให้สัมปทานดูดทรายในลำน้ำชี และให้มีการศึกษาผลกระทบที่เกิดจากการดูดทรายในลำน้ำชี ส่วนพื้นที่ บ้านหนองดู่ ไม่ได้สร้างข้อเรียกร้องต่อรัฐ แต่เป็นการเคลื่อนไหวยืนยันสิทธิชุมชน สร้างระบบจัดการน้ำในลำน้ำชีซึ่งเป็นพื้นที่กรรมสิทธิ์รัฐโดยชุมชนในรูปแบบฝ่ายหินทิ้ง

และพบว่าทุกกลุ่มมีเป้าหมายทางการจัดตั้งเพื่อพัฒนาตนเองทางด้านเศรษฐกิจสังคมในระดับกลุ่มและชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการสร้างรากฐานสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาว

ข้อค้นพบที่สำคัญ คือ ข้อเรียกร้องหรือเป้าหมายของกลุ่ม/องค์กร/เครือข่ายที่เรียกร้องสิทธิประโยชน์ระดับปัจเจกบุคคล เช่น การเรียกร้องค่าชดเชย จะเกิดความซับซ้อนและละเอียดอ่อนทางการจัดการภายในอย่างสูง มีความยุ่งยากในการจัดการระบบสมาชิก แต่อีกด้านหนึ่งจะเกิดแรงจูงใจในการเข้าร่วมของสมาชิกอย่างสูง เช่น กรณีเครือข่ายในลุ่มน้ำมูนทั้ง ราษีไศลและห้วยนาและกรณีเครือข่ายลุ่มน้ำชี

ขณะที่การเคลื่อนไหวที่มีเป้าหมายที่ประโยชน์ร่วมของชุมชน เช่น กรณีโนนป่าก่อ ที่เรียกร้องสิทธิในการอยู่ในเขตป่าของคนทั้งหมู่บ้าน และ กรณีบ้านหนองดู่ที่เคลื่อนไหวเพื่อจัดการน้ำในลำน้ำชีเพื่อประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้าน กรณีหลังนี้จะไม่มีความซับซ้อนของระบบสมาชิก เพราะถือว่ามี "ระบบสมาชิกเดิม" คือพื้นฐานของการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนที่คุณสมบัติและสิทธิหน้าที่ของสมาชิกมีกฎกติกาเดิมกำกับอยู่แล้ว

อย่างไรก็ดี ข้อเรียกร้องของกรณีแรกก็มีเป้าหมายของการแก้ปัญหาส่วนรวมอยู่ด้วย แต่ข้อเรียกร้องสิทธิประโยชน์ส่วนบุคคลมีบทบาทนำหน้า ซึ่งกลุ่มต้องสร้างระบบการจัดการที่ซับซ้อน เช่น การจัดทำรายชื่อสมาชิก ระบบการสื่อสาร ระบบการจัดเก็บค่าใช้จ่าย โดยเฉพาะเรื่องการใช้การเข้าร่วมกิจกรรมของสมาชิกซึ่งต้องไม่ให้เกิดความรู้สึกได้เปรียบ

เสียเปรียบกันระหว่างสมาชิกทั้งหลาย การรับสมาชิกใหม่ก็จะเกิดปัญหาในลักษณะเดียวกัน เหล่านี้ส่งผลให้การจัดการมีความยุ่งยาก เสี่ยงต่อความแตกแยกภายใน ยังมีปัจจัยของการเคลื่อนไหวที่ยืดเยื้อและการแทรกแซงของฝ่ายรัฐ ทำให้การเคลื่อนไหวเช่นกรณีราชีไสลถูกแบ่งแยกออกเป็นกลุ่มย่อยๆ นับสิบกลุ่ม เป็นอุปสรรคต่อการแก้ปัญหาโดยภาพรวมเป็นอย่างยิ่ง

ความมีเป้าหมายหลายด้านและหลายระดับของกลุ่ม/เครือข่ายนี้ ทำให้เกิดภาระในการเคลื่อนไหวหลายด้านในเวลาเดียวกัน ขณะที่การรวมกลุ่มยังไม่เข้มแข็งทำให้กำลังที่เป็นจุดแข็งแตกกระจาย งานสร้างทางเลือกการพัฒนาระดับฐานชุมชน เช่นงานเกษตรทางเลือก การจัดการป่าชุมชน ที่กลุ่ม/เครือข่ายดำเนินการไปพร้อมๆ กับการเคลื่อนไหวภายนอกมักเป็นไปอย่างทุลักทุเลและเกิดแรงเสียดทานต่อการเคลื่อนไหวภายนอกบ่อยๆ โดยเฉพาะความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชนระหว่างการเคลื่อนไหวภายนอก ทำให้งานทางเลือกที่ต้องการความร่วมมือของคนทั้งชุมชน เช่น ป่าชุมชน เป็นไปได้ยากมาก ยกเว้นสถานการณ์ซึ่งคนทั้งชุมชนอยู่ในชะตากรรมเดียวกันอย่างบ้านโนนปาก่อ

๘.๒.๒.๒ เกี่ยวกับฐานของสมาชิก การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นอยู่บนฐานของการพิจารณากลุ่มเป้าหมายคือ "กลุ่มคนผู้เดือดร้อนหรือผู้ได้รับผลกระทบ"เป็นฐานคิดการสร้างระบบสมาชิก กลุ่มผู้เดือดร้อนหรือผู้ถูกละเมิดสิทธิเกี่ยวกับการสร้างเขื่อนทั้งในลุ่มน้ำมูล-ชี จะมีฐานสมาชิกกระจายกระจายหลายหมู่บ้าน กรณีราชีไสล ๓๖ หมู่บ้าน ใน ๓ อำเภอ ๓ จังหวัด กรณีห้วยนา ๔๕ หมู่บ้าน ใน ๕ อำเภอ และกรณีลุ่มน้ำชี ๑๕ พื้นที่เครือข่ายย่อยใน ๗ จังหวัด ในแต่ละหมู่บ้านก็มีกลุ่มคนที่เดือดร้อนซึ่งมีผู้ได้รับผลกระทบหลายระดับ มีกลุ่มที่ไม่เดือดร้อน กลุ่มที่คาดว่าจะได้รับผลประโยชน์จากโครงการและกลุ่มทั่วไปหรือที่ถูกจัดตั้งจากทางราชการที่ไม่เห็นด้วยและคัดค้านการเคลื่อนไหว กลุ่มผู้เดือดร้อนมีข้อจำกัดในการรวมตัวและการสื่อสารตั้งแต่ต้น ยกเว้นเช่นบ้านโนนปาก่อที่จะถูกทางการอพยพออกจากที่ทำกินและที่อยู่อาศัยด้วยกันทั้งหมู่บ้าน ๕๔ หลังคาเรือน และกรณีหนองคู่-ท่าลาดที่มีฐานสมาชิกคือชาวชุมชนบ้านเดียวกัน กระนั้นย่อมถูกรัฐและสังคมทั่วไปมองว่าเป็น"คนส่วนน้อย"ที่ต้องเสียสละหรือไม่ก็เป็นพวกขัดขวางความเจริญ และมักจะถูกกระบวนการแยกสลาย ยุให้ขัดแย้งกับคนที่ได้รับผลประโยชน์จากโครงการและยังขัดแย้งระหว่างผู้เดือดร้อนด้วยกันเอง ถูกขู่ปราบจากกลไกรัฐ ดังนั้นการรวมกลุ่มสร้างองค์กรให้เข้มแข็งและให้สามารถดำรงขบวนการได้ระยะยาวจึงเป็นโจทย์ที่หนักหน่วงของผู้ใช้สิทธิ

ฐานสมาชิกที่กระจายกันนี้เป็นสิ่งที่เลี่ยงไม่ได้ ความพยายามของกลุ่ม/เครือข่ายในการเอาชนะข้อจำกัดดังกล่าว คือ การสร้างระบบการนำรวมหมู่ของผู้นำซึ่งเป็นตัวแทนพื้นที่ ที่สมาชิกคนจนเรียกว่า "พ่อครัวใหญ่" มีระบบประชุมสัญจรเพื่อการกระจายข่าวสารและการสร้างความเข้าใจร่วมของสมาชิกทุกพื้นที่ การฝึกอบรมเพิ่มขีดความสามารถของผู้นำโดยการขอสนับสนุนจากพันธมิตรภายนอก การสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อหล่อหลอม

สมาชิกให้เป็น "คนพวกเดียวกัน" โดยใช้กระบวนการทางวัฒนธรรม กระบวนการที่ใช้ได้ผลดีที่สุดคือการชุมนุมที่คนได้ใช้ชีวิตร่วมกัน มีการให้ความรู้และสรุปบทเรียนท่ามกลางการต่อสู้ มีพิธีกรรมเพื่อสร้างความกลมเกลียวทั้งการใช้พิธีกรรมตามวัฒนธรรมชุมชนและพิธีกรรมสมัยใหม่ กิจกรรมธรรมชาติยาดราก็เป็นวิธีการกระชับฐานองค์กรสมาชิกที่ได้ผล แต่ทำไมได้บ่อยเพราะซับซ้อนและลงทุนสูง ทั้งยังใช้งานวิจัยเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันและความเห็นียวแน่นของฐานสมาชิกดังได้กล่าวแล้ว อีกความพยายามคือการสร้างทางเลือกการพัฒนาและการรวมกลุ่มของสมาชิกในแต่ละพื้นที่แต่ละหมู่บ้าน ซึ่งจะกล่าวในข้อต่อไป

ภาวะคุกคามที่กลุ่ม/เครือข่ายประสบอยู่เสมอ เช่น กระบวนการสร้างข่าวลือและการสร้างความแตกแยกในหมู่สมาชิกที่อยู่กระจัดกระจาย รวมทั้งการแทรกแซงของรัฐและคู่กรณีอื่นๆ ซึ่งถ้าระบบการนำในกลุ่มไม่เหนียวแน่นพอก็เสี่ยงต่อการแตกแยกได้เสมอ

จุดอ่อนสำคัญของความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม/เครือข่ายคือความคิดที่ "ใครไม่ยอมเสียเปรียบใคร" ของสมาชิกกันเองซึ่งมีอยู่สูงในหมู่ชาวบ้าน เรื่องนี้จะเกี่ยวกับปัญหา **"ผู้รับประโยชน์ฟรีแต่ไม่จ่าย"** โดยตรง ถ้าปล่อยให้ภาวะนี้เกิดขึ้นโดยไม่มีมาตรการที่เหมาะสมในการจัดการ จะทำให้สมาชิกที่กระตือรือร้นเกิดความท้อแท้ไปด้วย และเกิดขึ้นได้ง่ายเสมอถ้าฐานสมาชิกไม่เหนียวแน่น หรือผู้นำในแต่ละพื้นที่มีความหย่อนยาน กลุ่ม/เครือข่ายมักแก้ปัญหาโดยการตักเตือนแล้วให้ออกาสในการ "ซ่อม" และการทำความเข้าใจปลุกใจสมาชิกอื่นๆ ให้เพิ่มความพยายามในการอยู่ร่วมและช่วยกันกดดันผู้โดยสสารฟรีทั้งหลาย เพราะเหตุสำคัญประการหนึ่งของผู้ไม่จ่ายก็คือความเชื่อมั่นต่อกลุ่ม/เครือข่าย นั่นเอง อาจมีเหตุอื่นบ้างเช่นความขัดสนของสมาชิกผู้นั้น ซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอ่อนที่ผู้นำต้องเข้าถึง เข้าใจ และมีศิลปะในการหาทางแก้ที่เหมาะสม

๘.๒.๒.๓ เกี่ยวกับโครงสร้างและระบบขององค์กร ลักษณะของการจัดตั้งของผู้ใช้สิทธิทั้งหมดเป็นกลุ่มธรรมชาติ โดยมีการรวมตัวในแนวราบ มีการนำแบบรวมหมู่ มีพัฒนาของความเป็นองค์กรเข้มข้นขึ้นเมื่อมีการเคลื่อนไหวปฏิสัมพันธ์กับภายนอก เช่น การเจรจามีข้อตกลงกับหน่วยงานรัฐและความสัมพันธ์กับสื่อมวลชน ในการดำเนินการตามข้อตกลงกับรัฐทำให้เริ่มมีความจำเป็นในการต้องมีฐานสมาชิกที่แน่นอน มีตัวแทนของกลุ่มในการติดต่อมีระบบเอกสาร ในการใช้จ่ายภายในต้องมีระบบการเงินบัญชีแสดงความโปร่งใสต่อสมาชิก มีความจำเป็นในการระดมทุนภายในเพื่อมีทุนใช้สอย เมื่อมีความเคลื่อนไหวยึดเยื้อหรือมีกิจกรรมที่ต้องดำเนินการต่อเนื่อง ความจำเป็นต่อการมีการจัดการภายในที่ดีมีมากขึ้น ซึ่งทุกพื้นที่มีบทเรียนสำคัญในเรื่องนี้

กรณีผู้นำเครือข่ายที่มีความรู้ความสามารถเป็นที่ประจักษ์ขึ้นมาท่ามกลางการเคลื่อนไหว แต่ไม่ให้ความสำคัญเรื่องการจัดการการเงิน เอาเงินของส่วนรวมไปใช้โดยไม่มี

หลักฐานและไม่ชัดเจน บ่อยครั้งเข้าเป็นเหตุให้ผู้นำนั้นถูกอัปเปหิออกจากกลุ่มไป ซึ่งมีจำนวนไม่น้อย

เกี่ยวกับ**"ลักษณะของผู้นำ"**นั้น พบว่า ในแทบทุกพื้นที่ ในช่วงแรกของการเคลื่อนไหว ผู้ที่กล้าออกมายืนแถวหน้าผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีบารมี ขณะที่คนหนุ่มสาวยังไม่มีสำนึกร่วมในการละเมิดสิทธิชุมชน แต่เมื่อกระบวนการเคลื่อนไหวมีความต่อเนื่องและมีความซับซ้อนในการประสานงานภายนอกและการจัดการภายในมากขึ้น จึงมีระลอกของผู้นำรุ่นใหม่ที่มีความคล่องแคล่วในการใช้ทักษะแบบใหม่เข้ามาผสมผสาน โดยผู้นำรุ่นแรกยังคงอยู่ร่วมเป็นกำลังใจและคอย "คุมหลัง" ทั้งเป็นแบบอย่างของความยืนหยัดได้เป็นอย่างดี ขณะที่คนรุ่นใหม่แม้มีความคล่องแคล่วแต่มีความวูบไหวโลเลและอาจมีความพร่องทางคุณธรรม ในที่นี้เราอาจกล่าวได้ว่าคนรุ่นผู้เฒ่าผู้แก่มีสำนึกอย่างลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตชุมชน สิทธิชุมชน และมีความผูกพันสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรมากกว่าคนรุ่นใหม่ แต่ขาดทักษะในการเคลื่อนไหวจึงต้องส่งทอดบทบาทให้คนรุ่นใหม่ในเวลาต่อมา

บทเรียนเรื่อง **"ความเป็นทางการ"** ของกลุ่ม/เครือข่าย คือ บางเครือข่ายมีความพยายามในการยกระดับการจัดตั้งให้มีระเบียบที่เป็นลายลักษณ์อักษรและให้มีและให้อำนาจแก่กรรมการบริหารเครือข่ายในการตัดสินใจและดำเนินการเรื่องสำคัญๆ เมื่อมีกรรมการบริหาร อำนาจการตัดสินใจและการจัดการมารวมศูนย์อยู่ที่กรรมการจนขาดการรับรู้และมีส่วนร่วมของสมาชิก และพบว่าข้อระเบียบที่เป็นลายลักษณ์อักษรมักไม่ค่อยได้นำมาใช้หรือเปิดขึ้นมาอ้างอิง แต่หลักการและระเบียบที่ใช้อยู่ตลอดเวลา แท้จริงแล้วก็คือหลักทางศีลธรรม คุณธรรมและหลักคุณธรรมที่แนบแน่นอยู่ในวิถีของชาวชุมชนนั่นเอง หลักดังกล่าวอยู่ในสำนึกร่วมมาก่อนแล้วว่าผู้นำต้องมีความซื่อสัตย์ เห็นแก่ส่วนรวม มีความเสียสละ มีความยุติธรรม มีบารมี มีความสามารถ ฯลฯ และมีบรรทัดฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรว่าสมาชิกที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันอยู่นั้นควรได้รับความยุติธรรมอย่างไร หลักเหล่านี้มีความศักดิ์สิทธิ์เสมอในหมู่บ้าน

ในเรื่อง **"ทุน"** ของกลุ่ม/เครือข่าย มีที่มาจากการระดมจากสมาชิกเป็นเบื้องต้น มีการระดมหลายวิธี เช่น การระดมทุนเพื่อสนับสนุนเฉพาะกิจกรรม เช่น การเดินทางไปประชุมเจรจาของผู้นำ การระดมค่าทนายความและค่าเดินทางในการสู้คดีที่เกิดขึ้น หรือการระดมทุนครั้งใหญ่เพื่อเป็นกองทุน เช่น การจัดงานบุญกุ่มข้าวใหญ่ ทอดผ้าป่า กรณีการสร้างฝายหินทิ้งบ้านหนองตื้นนั้นสามารถใช้แนวประเพณีท้องถิ่นคือการทอดผ้าป่ามาระดมทุนทั้งจากชุมชนและจากองค์กรภายนอกได้อย่างกว้างขวาง ในระหว่างการเคลื่อนไหวของกลุ่ม/เครือข่ายอาจใช้วิธีของบประมาณรัฐมาดำเนินการเพื่อการเยียวยาหรือบรรเทาความเดือดร้อน เช่น กรณีสำนักงานสวัสดิการสังคมจังหวัดศรีสะเกษให้การสนับสนุนงบประมาณแก่เครือข่ายชาวบ้านราชสีไศลมาเป็นทุนฝึกอาชีพจนเป็นที่มาของการสร้างกลุ่มแม่บ้านทอเสื่อเป็นการรวมตัวระยะยาวโดยอาศัย

เงื่อนไขจากงบประมาณดังกล่าว หรืออีกหลายกลุ่มในพื้นที่วิจัยสามารถเขียนโครงการขอสนับสนุนงบประมาณด้านการพัฒนาฐานชุมชนและงานวิจัยจากองค์กรภาครัฐ เหล่านี้ เป็นทุนที่สามารถหนุนเสริมกระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน และการสร้างความเข้มแข็งขององค์กร/เครือข่ายได้ทั้งระยะสั้นและระยะยาว อย่างไรก็ตาม ทุนของกลุ่ม/เครือข่ายที่มาจากกระดุมภายในมีความสำคัญต่อกระบวนการมีส่วนร่วมภายในมากที่สุด และในระยะต่อๆ มา ทุกกลุ่ม/เครือข่ายสามารถพัฒนาระบบบัญชีและบริหารการใช้จ่ายได้ดีขึ้น มีการยกระดับโดยการสรุปบทเรียนจากประสบการณ์จริงร่วมกันมาเป็นลำดับท่ามกลางความต่อเนื่องของการเคลื่อนไหวสามารถสร้างความเชื่อถือแก่สมาชิกและองค์กรภายนอกได้มากขึ้น

๘.๒.๓ การสร้างเศรษฐกิจชุมชน พร้อมการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนต่อภายนอกชุมชนได้มีการริเริ่มใหม่ๆ ในการสร้างความเข้มแข็งภายในโดยการสร้างทางเลือกในการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชุมชน ทั้งทางด้านการปรับฐานการผลิต โดยการทำเกษตรกรรมยั่งยืน เช่น การเกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ วนเกษตร เกษตรทาม การแปรรูปผลผลิต เช่น การทอเสื่อ การสานกระติบข้าว การสะสมทุนโดยการตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนข้าว กองทุนสวัสดิการต่างๆ ของชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของระบบนิเวศและภูมิปัญญาที่ชุมชนมีอยู่แต่เดิม กิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นด้วยหลักการและกระบวนการหลายประการอย่างผสมผสานท่ามกลางการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน ในที่นี้อาจพิจารณาได้ ดังนี้

๘.๒.๓.๑ ความคำนึงถึงฐานเศรษฐกิจของสมาชิกเมื่อสูญเสียฐานทรัพยากร เช่น ที่ทำกินหรือแหล่งปัจจัยดำรงชีวิตในพื้นที่บึงทามลุ่มน้ำมูน จึงมีการคิดค้นรูปแบบการเกษตรที่เหมาะสมกับพื้นที่ทาม เรียกรูปแบบว่า "เกษตรทามมูน" เป็นทางรอดในสถานการณ์ใหม่ โดยการนำพันธุ์พืชทาม ๑๖ ชนิดมาปลูกผสมกับพืชเศรษฐกิจอื่นในแปลงเกษตรผสมผสาน ลักษณะนี้รวมถึงกลุ่มแม่บ้านทอเสื่อที่ราชสีไศลและบ้านท่าลาด ที่ใช้ กก ผือในพื้นที่ทามมาแปรรูป เพิ่มมูลค่าของผลผลิต

๘.๒.๓.๒ การสร้างความชอบธรรมในการสร้างอาชีพทางเลือกในพื้นที่ป่า โดยไม่ทำลายธรรมชาติและสามารถตอบสนองเศรษฐกิจชุมชนได้จริง เช่นกรณีการทำ วนเกษตร ที่บ้านโนนปาก่อ มีลักษณะเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน ปลูกไม้ยืนต้นแบบผสมผสาน มีการเลี้ยงสัตว์ ใช้ปุ๋ยธรรมชาติ เป็นกิจกรรมที่มีความกลมกลืนกับระบบนิเวศป่าธรรมชาติ ชาวบ้านโนนปาก่อได้สร้างคำอธิบายนี้ว่า "การทำอยู่ทำกินให้พอกิน ลดการพึ่งพาทรัพยากรจากป่า ย้ายปามาไว้ในไร่" และบรรจุเรื่องนี้ไว้เป็นเรื่องสำคัญใน "แผนชุมชน" ที่จะต้องส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดขึ้นจริงในที่ดินของทุกคน

๘.๒.๓.๓ หลักของการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ทั้ง ดิน น้ำ ป่า
โดยลด ละ เลิกการใช้สารเคมีเกษตร หันมาใช้ทรัพยากรท้องถิ่นและการลดค่าใช้จ่าย เช่น การทำเกษตรอินทรีย์ ของชาวบ้านหนองตู่และเครือข่ายอัครแม่ขุนศรีสะเกษ ลุ่มน้ำมูล กิจกรรมนี้เกิดจากการวิเคราะห์ร่วมกันของชาวบ้านจนเกิดความตระหนักในพิษภัยของสารเคมีทางการเกษตรซึ่งในที่สุดแล้วก็จะถูกปนเปื้อนอยู่ในแหล่งน้ำธรรมชาติที่จะย้อนกลับมาสู่มนุษย์

๘.๒.๓.๔ การสร้างสวัสดิการและการสะสมทุนของชุมชน เช่นกองทุนข้าว และกลุ่มสานกระติบข้าวบ้านโนนปาก่อ กลุ่มออมทรัพย์และร้านค้าหมู่บ้านในหลายพื้นที่ กลุ่มกิจกรรมเหล่านี้จะมีบทบาทในการบรรเทาความขาดแคลนปัจจัยยังชีพของสมาชิก และมีการสะสมทุนภายในเพื่อสนับสนุนกิจกรรมอื่นที่จำเป็น ลดการพึ่งพาภายนอก

๘.๒.๓.๕ กิจกรรมเหล่านี้สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาของท้องถิ่น จะเห็นได้ว่าทุกกิจกรรม เน้นการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในระบบนิเวศนั้นๆ ใช้พันธุ์กรรมและวัตถุดิบที่มีอยู่ในท้องถิ่นในการผลิต และอยู่บนฐานของการมีภูมิปัญญาดั้งเดิมเป็นทุนทางความรู้และทักษะอยู่ก่อนแล้ว ในบางกระบวนการก็ใช้ความรู้สมัยใหม่เป็นส่วนเสริมในการจัดการ

๘.๒.๓.๖ กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นบนหลักของความร่วมมือแบบหลักสหกรณ์ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นหลักสำคัญของสิทธิชุมชน เป็นคุณค่าดั้งเดิมที่เน้นการอยู่ด้วยกันทำด้วยกันกินด้วยกันของชาวชุมชน มีน้ำใจและความเอื้ออาทรเป็นเครื่องยึดโยง เพียงแต่ต้องใช้หลักการจัดการสมัยใหม่เข้าไปเสริมกระบวนการจัดการที่มีความซับซ้อนขึ้น

๘.๒.๓.๗ กิจกรรมทั้งหลายเหล่านี้ อาจแย่งเวลาของชาวบ้านการเคลื่อนไหวภายนอก แต่ชาวบ้านก็ตระหนักดีว่าเขากำลังทำงานที่หนักกว่าเดิม ทั้งกิจกรรมการผลิตหลายอย่างมากขึ้น ใช้เวลาในการทำงานการผลิตมากขึ้นและต่อเนื่องกว่าเดิม อีกด้านหนึ่ง บางคราวเกิดการประสานเวลาของกิจกรรมการเคลื่อนไหวภายนอกกับกิจกรรมเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างงดงาม เช่น การทอเสื่อกก งานสานกระติบไม้ไผ่และงานจักสานกกในที่ชุมชน และขายเป็นรายได้อยู่ที่นั่น หรือไม่ก็ขนกลับไปใช้หรือขายที่บ้านหรือในตลาดปกติที่มีอยู่ ซึ่งได้ประโยชน์ในสองทาง บทบาทสำคัญอีกอย่างหนึ่งของกิจกรรมเหล่านี้ คือ ในยามที่สถานการณ์ทางการเมืองไม่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหวภายนอก กลุ่มกิจกรรมเหล่านี้ยังจะเป็นเครื่องยึดโยงฐานสมาชิกให้เกิดการพบปะแลกเปลี่ยน ทำงานร่วมกันอย่างต่อเนื่อง และหลายครั้งพบว่ากลุ่มกิจกรรมเหล่านี้ยังได้ใช้ส่วนเกินหรือกำไรที่ได้จากการดำเนินการไปสนับสนุนการเคลื่อนไหวภายนอกอีกด้วย

๘.๒.๓.๘ การงานเหล่านี้สามารถตอบสนองทางเศรษฐกิจครอบครัวของสมาชิกได้จริง โดยเฉพาะแปลงเกษตรผสมผสานที่สามารถสร้างความมั่นคงทางอาหารและสร้างรายได้เพิ่มแก่สมาชิก และการผลิตอื่นๆสามารถลดแรงกดดันของปัญหาเศรษฐกิจของ

ครอบครัวสมาชิกได้ระดับหนึ่ง แต่ความกดดันทางเศรษฐกิจของครอบครัวในภาวะค่าครองชีพที่สูงลิ่วในปัจจุบันประกอบกับความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากร การสร้างทางเลือกทางเศรษฐกิจให้เป็นทางรอดจริงๆ ของชุมชนในพื้นที่วิจัยยังเป็นโจทย์ที่หนักหน่วงอยู่มาก ภาพของการอพยพแรงงานเพื่อไปหาเงินนอกชุมชนยังมีให้เห็นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

๘.๒.๔ การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน กล่าวได้ว่า เมื่อมีปัจจัยภายนอกมากระทบ ทุกชุมชนย่อมมีการจัดปรับดุลความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชนใหม่เพื่อรับมือกับภาวะคุกคามและทำลาย ท่ามกลางการสร้างกระบวนการเรียนรู้ใหม่ การจัดตั้งกลุ่มองค์กรใหม่เพื่อการเคลื่อนไหว รวมทั้งการสร้างเศรษฐกิจชุมชนที่กล่าวถึงมาแล้ว ย่อมหมายถึงดุลความสัมพันธ์ใหม่ของคนหรือกลุ่มคนในชุมชนได้เกิดขึ้นแล้ว ในหลายกรณี กลุ่ม/เครือข่ายที่เคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้ขึ้นมามีบทบาททำลายอำนาจทางการเมืองของกำนันผู้ใหญ่บ้านสามารถระดมคนในการทำกิจกรรมในชุมชนได้มากกว่า มีอำนาจในการกำหนดทิศทางพัฒนาในชุมชนได้อย่างเป็นด้านหลัก จนเกิดแรงต้านและความขัดแย้งภายในหลายลักษณะ และเกิดการเปลี่ยนแปลง เช่น ฝ่ายกลุ่มเคลื่อนไหวได้รับเลือกเป็นผู้นำบ้านแทนคนเก่า บ้างเข้าไปเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล สามารถมีปากมีเสียงมากขึ้นในสังคมท้องถิ่น กระบวนการเรียนรู้และศักยภาพในการเคลื่อนไหวสังคมของกลุ่มฯ สามารถใช้ในการถ่วงดุลตรวจสอบการใช้อำนาจในชุมชนและท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

กรณีบ้านโนนปากก่อ มีความเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดที่สุด เพราะเผชิญกับการคุกคามและภาวะทำลายสูงสุด มีเดิมพันของการต่อสู้ที่จะสามารถอยู่ในที่เดิมได้หรือไม่ เมื่อชาวโนนปากก่อได้เรียนรู้จนถึงขั้นต้องมีการตัดสินใจสำคัญร่วมกัน จึงร่วมกันเขียนกฎกติกาของชุมชนขึ้นเป็น "ลายลักษณ์อักษร" พิมพ์และเขียนติดประกาศในชุมชน เพื่อจัดระเบียบใหม่อย่างเข้มงวด สร้างความสงบภายใน ความอยู่รอดทางเศรษฐกิจ ความยั่งยืนของทรัพยากรและเพื่อสร้างความชอบธรรมต่อภายนอก มีรายละเอียดของกฎกติกาซึ่งขอนำมาเสนอ ดังนี้

- (๑) ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำหรือชักนำบุคคลภายนอก เข้ามาตัดไม้ทำลายป่า ล่าสัตว์ ในบริเวณชุมชนโนนปากก่อ เว้นแต่ทำตามกฎระเบียบของชุมชน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท
- (๒) ห้ามมิให้ผู้ใดทำหรือชักนำบุคคลภายนอกเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ทำกิน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท
- (๓) ห้ามมิให้ผู้ใดนำที่ดินที่ได้รับการจัดสรรไปให้ผู้อื่นเช่าหรือขาย หากบุคคลใดฝ่าฝืนทางคณะกรรมการจะยึดเป็นของส่วนรวมของชุมชน
- (๔) หากผู้ใดที่มีที่ดินทำกินในชุมชน และละทิ้งไม่ทำประโยชน์เกิน ๑ ปี ทางคณะกรรมการจะยึดเป็นของส่วนรวมของชุมชน

- (๕) ห้ามมิให้ผู้ใดยิงปืนในชุมชน เว้นแต่มีเหตุจำเป็นอันควร หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับ ๕๐๐ บาท
- (๖) ห้ามมิให้ลักขโมย หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับ ๕ เท่าของจำนวนทรัพย์สิน
- (๗) หากบุคคลใดไม่เข้าร่วมกิจกรรมในชุมชนจะต้องถูกปรับครั้งละ ๕๐ บาท
- (๘) ห้ามมิให้ก่อการทะเลาะวิวาทในชุมชน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๒,๐๐๐ บาท
- (๙) บุคคลภายนอกที่ได้เข้ามาในชุมชนต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชน โดยหากกระทำความผิดและไม่ปฏิบัติตามกฎระเบียบของชุมชนจะมีมาตรการคือ ตักเตือน ลงโทษทางสังคม เช่น การไม่ให้ความร่วมมือ ส่งดำเนินการตามกฎหมาย

จากนั้นมีการกำหนดแนวทางการพัฒนาของชุมชน คือ

- (๑) ต้องมีการจัดการป่าชุมชน ดูแลรักษาใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืนและการจัดการที่ดิน
- (๒) ต้องทำเกษตรแบบยั่งยืนให้มีอยู่มีกินปลูกสิ่งที่กินสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารในพื้นที่ทำกิน
- (๓) ต้องศึกษาเรียนรู้สถานการณ์ให้เท่าทันสังคม
- (๔) ต้องมีฐานข้อมูลชุมชน
- (๕) ต้องเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิร่วมกับเครือข่ายและผลักดันให้เกิดการยอมรับสิทธิชุมชน
- (๖) ต้องสร้างการช่วยเหลือกันทางเศรษฐกิจ
- (๗) ต้องทำตามกฎระเบียบของชุมชนที่ร่วมกันตั้ง

จากนั้นชุมชนโนนปาก่อได้สร้างแผนชุมชน ซึ่งกำหนดแผนและกิจกรรมการพัฒนาภายในตามแนวทางที่วางไว้ข้างต้น มีการวางแผนระยะสั้น ๓ ปี แผนระยะยาว ๑๐ ปี มีความรอบด้านทั้งด้านการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ การศึกษา การเรียนรู้สิทธิชุมชน ฯลฯ

กฎระเบียบและแผนดังกล่าวของชุมชนเกิดจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมท่ามกลางการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิมาระยะหนึ่ง มีการร่วมกันเขียนในที่ประชุมร่วมของคนทั้งชุมชน มีการผลักดันติดตามสนับสนุนส่งเสริมโดยกรรมการชุมชนและการประสานการสนับสนุนจากภายนอก

จะเห็นได้ว่า ในสถานการณ์ใหม่ ชุมชนมีการปรับลดความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชนเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขบนเงื่อนไขปัจจัยใหม่ที่เข้ามามีผลกระทบต่อชุมชน โดยการสร้าง

กติกาทิ้งที่เป็นรูปธรรมและเป็นนามธรรม รวมทั้งการปรับดุลความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติด้วยเพื่อให้เกิดแบบแผนการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน การปรับตัวที่เกิดขึ้นอยู่บนทิศทางของการมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนในการกำหนดแนวทางและแผนพัฒนาของชุมชน การกระจายอำนาจจากศูนย์ภายในซึ่งอยู่กับผู้นำทางการเมืองจำนวนน้อยภายใต้การกำกับของราชการมาสู่กลุ่มกิจกรรมอันหลากหลายซึ่งมีผู้นำธรรมชาติ และทิศทางของการสร้างการมีส่วนร่วมขององค์กรภายนอกที่ชุมชนมีสิทธิ์เลือกเพื่อให้เกิดผลประโยชน์ต่อชุมชนอย่างแท้จริง และทิศทางของการสร้างเครือข่ายตามภูมินิเวศน์ ท้องถิ่น และระดับที่กว้างขวางออกไปเพื่อเสริมเพิ่มพลังซึ่งกันและกัน รวมทั้งการแสวงหาพันธมิตรในการสนับสนุนส่งเสริมและการถ่วงดุลตรวจสอบการใช้สิทธิของชุมชน

๘.๓ สรุป

ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีต ประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชนในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร?

เราพบว่า ชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ซึ่งประสบกับปัญหาผลกระทบจากนโยบายการพัฒนาของรัฐและเอกชนจากภายนอกและถูก "ละเมิดสิทธิชุมชน" ได้ "ปรับตัว" จากการยอมจำนน หลบหลีก และการหวังพึ่งอำนาจที่เหนือกว่า มาเป็นเคลื่อนไหวทางสังคมและกดดันต่อองค์กรรัฐด้วยสันติวิธี ขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน ซึ่งแยกการเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ

(๑) การเคลื่อนไหวภายนอก มองด้วยแนวคิดสิทธิชุมชน ก็คือการเคลื่อนไหวเพื่อจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอก หรือการ "สร้างอำนาจ" ของกลุ่มคนที่ "ไร้อำนาจ" โดยใช้หลักสันติวิธี คือการตั้งอยู่ในสัจจะยึดมั่นกับความจริง ไม่เบียดเบียนทำร้าย และการอดทนยอมรับความทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการกระทำเพื่อยืนยันสัจจะ มีการเลือกใช้ยุทธวิธีอย่างหลากหลาย คือ "การเคลื่อนไหวตามช่องทางเมืองปกติ" หรือการร้องเรียนต่อระบบราชการ แต่มักประสบความล้มเหลว แต่สามารถสร้างการเรียนรู้และการสะสมความกล้าให้แก่ชาวบ้าน แล้วจึงมีการ "สร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหา" โดยการสร้างพื้นที่ทางข่าว-สาร การชุมนุม การเดินรณรงค์ เดินขบวน การดื้อแพ่งหรือการปฏิบัติเพื่อปฏิเสธกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม การใช้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการเคลื่อนไหว การสร้างเครือข่ายและพันธมิตรทางการเมือง การเปิดเวทีสาธารณะ การสร้างข้อตกลงกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับพื้นที่ การเคลื่อนไหวเหล่านี้สามารถสร้างช่องทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปมี

ส่วนร่วมในกระบวนการแก้ปัญหาได้ ในรูปแบบของการเปิดวงเจรจาอย่างสมอบหน้าและเท่าเทียม การตั้งคณะ-กรรมการร่วมระหว่างรัฐกับชาวบ้านและฝ่ายที่สาม และการใช้กระบวนการทางวิชาการในการศึกษาตรวจสอบพิสูจน์ปัญหาที่เกิดขึ้น ซึ่งส่งผลดีแก่การแก้ปัญหาของชุมชนในพื้นที่วิจัย และกลายเป็นบทเรียนและบรรทัดฐานใหม่ ๆ ในการแก้ปัญหาของสังคมโดยภาพรวม

พบว่า การเคลื่อนไหวตามแนวสันติวิธีมีความเหมาะสมกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนอีสานเป็นอย่างดี เพราะชุมชนอีสานมีฐานทางด้านศีลธรรมและระบบสิทธิชุมชนที่เข้มแข็ง และมีความอดทนต่อความยากลำบาก สามารถใช้วัฒนธรรมชุมชนในการสร้างวินัยที่เคร่งครัดในขบวนการต่อสู้ ทำให้ชาวชุมชนเรียนรู้และเชื่อมั่นแนวทางการต่อสู้แบบสันติวิธีได้โดยไม่ยาก ในขณะที่ข้อเรียกร้องหรือเป้าหมายในการต่อสู้ส่วนใหญ่อยู่ในวิสัยที่คู่กรณียอมรับได้ และการเคลื่อนไหวจะประสบความสำเร็จเมื่อเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่คู่กรณีหรือรัฐบาลมีความอ่อนแอ

คำตอบเหล่านี้ได้เพิ่มความเป็นไปได้ของการใช้สันติวิธีที่นักคิดสันติวิธีได้ให้ความเห็นไว้ว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขบวนการของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยมกรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการและปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง ในที่นี้พบว่า กลุ่มชุมชนชาวนาก็สามารถใช้สันติวิธีได้ในเงื่อนไขที่เหมาะสม

(๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ โดยการพัฒนาระบวนประชุมให้มีประสิทธิภาพและเป็นเวทีเรียนรู้สำคัญ การวิจัยไต่ถามที่สามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ภายในได้เป็นอย่างดี ปฏิบัติการจริงด้วยการใช้สันติวิธีเป็นกระบวนการเรียนรู้ท่ามกลางปฏิบัติ ซึ่งจะถูกยกระดับโดยการสรุปบทเรียนทันทีหลังการทำกิจกรรมร่วมกันและการสัมมนาสรุปบทเรียนเป็นระยะๆ ทั้งยังมีการเรียนรู้จากภายนอกโดยการศึกษาดูงาน ฝึกอบรม ซึ่งจัดขึ้นโดยองค์กรพันธมิตรภายนอก

ด้านการจัดตั้งกลุ่ม/องค์กร/เครือข่ายให้เข้มแข็ง มีการจัดโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในแบบแนวนราบ เป็นกลุ่มธรรมชาติไม่เป็นทางการ มีการนำรวมหมู่ มีส่วนผสมของผู้นำรุ่นเก่าที่มีบารมีและผู้รุ่นใหม่ที่มีความรู้ความสามารถ การรวมกลุ่มของผู้ถูกละเมิดสิทธิมักมีฐานสมาชิกการจัดกระจาย กลุ่มพยายามกระชับให้เกิดความเหนียวแน่นของสมาชิกด้วยกระบวนการทางวัฒนธรรม การร่วมทุกข์สุขในขบวนการต่อสู้และกระบวนการเรียนรู้ร่วมในการทำวิจัยระดับชุมชน ในการระดมทุน ทุนที่สำคัญที่สุดคือการระดมจากสมาชิกและกลุ่มยังมีความสามารถในการระดมทุนภายนอกโดยการขอความสนับสนุนจากรัฐได้ในหลายกรณี

การสร้างเศรษฐกิจชุมชน มีการสร้างสรรค์ทางเลือกอาชีพใหม่ๆ เพื่อตอบสนองการพึ่งตนเองของสมาชิก ลดความกดดันทางเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากรที่เสื่อม

โทรมลง เป็นทางเลือกที่ใช้ทรัพยากรท้องถิ่น ใช้หลักความร่วมมือแบบสหกรณ์ และหลายกิจกรรมสามารถหนุนเสริมการเคลื่อนไหวภายนอกของชุมชนทั้งทางด้านเงินทุนและทางด้านการยึดโยงฐานสมาชิกให้เกิดความเหนียวแน่น

ชุมชนมีการปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน ทั้งทางด้านนามธรรมและรูปธรรมที่มีการเปลี่ยนดุลอำนาจภายใน ชุมชนที่อยู่ในภาวะท้าทายสูงอย่างบ้านโนนปาก่อ มีการสร้างกฎกติกาของชุมชนขึ้นใหม่อย่างเป็นลายลักษณ์อักษรและปรับกลไกชุมชนอย่างเป็นระบบ

การสร้างความเข้มแข็งภายในและการเคลื่อนไหวต่อภายนอกของชุมชนอีสานได้สร้างแบบแผนของสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ขึ้นอย่างชัดเจน ทั้งด้านการสร้างรูปธรรมเพื่อการอยู่รอดของวิถีชีวิตชุมชนบนเงื่อนไขใหม่ที่ยังสามารถคงคุณค่าดั้งเดิมที่ดำรงไว้ได้ และด้านแบบแผนของการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับรัฐ ทูท และสังคมภายนอก

บทที่ ๙

วิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อย่างยั่งยืนของชุมชนอีสาน

ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนอีสาน ยึดถือ “หลักคุณค่า” “มีส่วนร่วม” “ยั่งยืน เเท่าเทียมและเป็นธรรม” ซึ่งเป็นหลักของ “สิทธิชุมชน” ของอีสาน การวิจัยสิทธิชุมชนในครั้งนี้ ค้นพบว่า ในพื้นที่วิจัยมีรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนที่อยู่บนฐานทรัพยากรของชุมชนจำนวน ๖ พื้นที่ คือ (๑) การทำฝายหินทิ้ง บ.หนองตุ้ ต.แวงน้อย อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น (๒) ป่าชุมชนดงเค็ง ต.ท่าลาด อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด (๓) ป่าทามชุมชนกุดเป่ง ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด (๔) การจัดการน้ำของชุมชนหนองแคว-สวนสวรรค์ ต.หนองแคว, ต.เมืองคง อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ (๕) การจัดการดินปั้นหม้อ บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ และ (๖) การจัดการทรัพยากรชุมชนบ้านโนนปาก่อ ต.บ้านเหล่า อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร ส่วนข้อมูลพื้นฐานบริบทพื้นที่รูปธรรมทั้ง ๖ แห่งนั้นได้กล่าวอย่างละเอียดแล้วในบทที่ ๖ ในบทนี้จะนำเสนอการวิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสานผ่านรูปธรรมทั้ง ๖ แห่ง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๙.๑ วิเคราะห์เงื่อนไข กระบวนการ และสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร โดยชุมชน

ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้ง ๖ พื้นที่นั้น เป็นการจัดการที่ชุมชนมีความเป็นมาและระบบการจัดการที่ไม่แตกต่างกันมากนัก ทุกชุมชนที่อยู่ในฐานทรัพยากรดังกล่าวต่างประสบปัญหาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐ ปัญหาจากภัยธรรมชาติ ทำให้ชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาปกป้องและจัดการทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นแหล่งความมั่นคงทุกด้านของชุมชนและมีกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อต่อยอด “สิทธิชุมชน” ในการเป็นเจ้าของฐานทรัพยากรนั้นๆ จากการศึกษาวิจัย คณะผู้วิจัยพบว่า

๙.๑.๑. ระบบกรรมสิทธิ์ของพื้นที่ ๖ แห่งอยู่ใต้สิทธิครอบครองตามกฎหมายของรัฐ พื้นที่รูปธรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนโดยชุมชนทั้ง ๖ พื้นที่นั้น เมื่อพิจารณาแล้วพบว่า สิทธิการครอบครองตามกฎหมายของพื้นที่เหล่านั้น เป็น “สิทธิของรัฐ” ทั้งสิ้น แต่ชุมชนมีสิทธิในการจัดการดูแลและสิทธิการเข้าถึง ใช้ประโยชน์ทับซ้อนอยู่ ชุมชนรอบๆพื้นที่ต่างยอมรับและรับรู้ร่วมกันในทางกฎหมาย บางพื้นที่มีสถานภาพเป็น “ที่ทำเลสาธารณะ” เช่น ป่าทามชุมชนกุดเป่ง, พื้นที่ระบบชลประทานราษฎรหนองแคว-สวนสวรรค์, “ที่สาธารณะประโยชน์” เช่น ป่าชุมชนดงเค็ง, “แม่น้ำชี” เป็นทรัพยากรกรรมสิทธิ์ของรัฐตามกฎหมาย และ ชุมชนบ้านโนนปาก่อที่อยู่ใน “เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน”

ระดับการรับรู้และยอมรับ “สิทธิรัฐ” ของชุมชนมีความเข้มข้นและแตกต่างกันในทั้ง ๖ พื้นที่ เช่น กรณีบ้านหนองดู่ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนต้น ระยะแรกเมื่อเกิดปัญหาการแย่งชิงน้ำและขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง ชาวบ้านหาทางออกไม่ได้ และคิดว่าชุมชนไม่มีสิทธิในการจัดการน้ำ ดังที่พิชาญ ทิพวงศ์ นักวิจัยโครงการกล่าวว่า “ระยะแรกชาวบ้านกลัวและคิดว่าตัวเองไม่มีสิทธิในการจัดการลำน้ำชีได้ เพราะคิดว่า แม่น้ำเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ชุมชนเพียงสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์เท่านั้น ไม่สามารถจัดการหรือดัดแปลงสภาพในลำน้ำได้ เพราะเป็นสิ่งที่ผิดกฎหมาย และกลัวถูกฟ้องร้อง เมื่อแกนนำได้เข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายร่วมน้ำชี ก็พบว่า ชุมชนในเขตพื้นที่ต้นน้ำชีเขตอำเภอบ้านค่าย จ.ชัยภูมิ ได้ร่วมกันทำฝายหินทิ้งเพื่อเก็บกักและชะลอน้ำในลำน้ำชีได้ เพื่อแก้ไขปัญหาขาดแคลนน้ำของชุมชนได้ ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ว่า แท้จริงแล้ว ชุมชนมีสิทธิในการจัดการแม่น้ำ เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนโดยที่ไม่ต้องรอความช่วยเหลือจากภาครัฐและสร้างระบบการจัดการที่ทำให้ทุกภาคส่วนทั้งภาครัฐ องค์กรท้องถิ่น เอกชน โรงเรียน วัดและชุมชน เข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างฝายหินทิ้ง ทำให้ชุมชนได้ตระหนักในสิทธิการเป็นเจ้าของและสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมากขึ้น”^{๑๗}

ขณะที่พื้นที่รูปธรรมอื่นๆ เช่น ป่าทามชุมชนกุดเป่ง, ป่าชุมชนดงเค็ง, ระบบชลประทานราษฎรหนองแคว-สวนสวรรค์ เป็นต้น ชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆฐานทรัพยากรเหล่านั้น แม้ยอมรับว่าเป็น “สิทธิของรัฐ” แต่ชุมชนก็ยังแสดงความเป็นเจ้าของในฐานะที่พื้นที่เหล่านั้นเป็น “พื้นที่ส่วนรวม” หรือ “สิทธิร่วม” เข้าไปปกป้องเมื่อเกิดปัญหาเชิงนโยบายของรัฐหรือการรุกรานจากภายนอก เช่น กรณีการคัดค้านการส่งเสริมการปลูกปาล์ปลูกพืชของป่าชุมชนดงเค็ง หรือ การบุกเบิกถากถางป่าด้วยรถไถขนาดใหญ่ และการสัมปทานทำทรายที่รุกล้ำเข้าเขตป่าทามชุมชนกุดเป่ง ชุมชนก็ได้ลุกขึ้นมายืนยันและแสดง “สิทธิชุมชน” ต่อภาครัฐ นอกจากนี้ชุมชนยังสร้างระบบการจัดการ หรือ “สิทธิในการดูแลรักษา” โดยจัดตั้งเป็นป่าชุมชนและมีการใช้ประโยชน์เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และยั่งยืนต่อชุมชนอีกด้วย

^{๑๗} พิชาญ ทิพวงศ์, สดใส สว่างโศภนและคณะ, โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี, ๒๕๕๙.

กรณีชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์ ที่ชุมชนพยายามค้นหารูปแบบการทำงานที่เหมาะสมกับสภาพภูมิศาสตร์ ลงทุนน้อยด้วยการจัดการแหล่งน้ำและระบบชลประทานขนาดเล็ก และสร้างความเข้มแข็งภายในระบบเครือญาติและระบบกลุ่มนาติดกัน รวมทั้งการต่อรองกับหน่วยงานรัฐให้เข้ามาช่วยเหลือเพื่อในการแก้ไขปัญหาได้ ถือได้ว่าชุมชนใช้ “สิทธิการใช้ประโยชน์” ในพื้นที่ “ครอบครอง” ของรัฐ และในพื้นที่นั้นยังมีระบบสิทธิการใช้ประโยชน์ของ “บุคคล” อย่างชัดเจน

ขณะที่ชุมชนโนนปาก่อ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน จ.มุกดาหาร เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่มาก่อนที่จะมีการประกาศเขตรักษาพันธุ์ รัฐมีความพยายามที่จะย้ายชุมชนออกจากเขตรักษาพันธุ์ ชุมชนบ้านโนนปาก่อจึงได้พยายามที่สร้างระบบการจัดการภายในชุมชน เพื่อยืนยันการเกิดขึ้นของ “สิทธิชุมชน” ก่อน “สิทธิของรัฐ” ที่เข้าทับซ้อนกับสิทธิการตั้งถิ่นฐานของชุมชนดั้งเดิม นอกเหนือจากการเคลื่อนไหวต่อภายนอกเพื่อยืนยันสิทธิชุมชนโนนปาก่อแล้ว ชุมชนก็ยังได้พยายามสร้างระบบการจัดการภายในชุมชน เช่น การจัดสรรที่ดินทำกินกันเองของชุมชนให้เกิดความเป็นธรรมภายในและการยืนยันสิทธิต่อรัฐและสังคมภายนอก ,การทำระบบเกษตรแบบผสมผสาน, การสร้างกติกาการอยู่ร่วมกันในชุมชน เพื่อสร้างความชอบธรรมของชุมชนต่อการอยู่ในถิ่นฐานเดิมโดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ

๙.๑.๒. ระบบการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสานยืนยันบนรากฐานของ “สิทธิชุมชน” ซึ่งเป็นสิทธิร่วมของคนในชุมชนอันเป็นฐานคิดคุณค่าดั้งเดิมของชุมชน ทั้งสิทธิในทรัพยากร เป็น “ทรัพยากรร่วม” แม้ในพื้นที่ของบุคคลยังมีการเปิดโอกาสให้ชุมชนใช้ร่วมสามารถอำนวย “ความเป็นธรรม” ให้แก่สมาชิกได้เป็นอย่างดีและเป็นการสะท้อนอุดมการณ์แห่งคุณธรรม ความเอื้อเพื่อเกื้อกูล “อยู่ร่วมกัน เอื้อต่อกัน กินร่วมกัน” ด้านสิทธิใน “องค์ความรู้” การทำอาชีพ เช่น การปั้นหม้อก็เป็น “สมบัติกลาง” ของชุมชน ไม่มีการปิดบังหรือสงวนสิทธิของบุคคลเจ้าของความรู้เช่นในระบบทุนนิยม

จากการศึกษา พบว่า ชุมชนอีสานมีระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถสรุปได้ดังนี้

๙.๑.๒.๑ แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ “ยั่งยืน เป็นธรรม”

ชุมชนอีสานมีการสร้างหลักการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน นั่นคือ หลักแห่งความ “ยั่งยืน” คำนึงถึงการดำรงอยู่ของทรัพยากรที่มีอุดมสมบูรณ์ในอนาคต และระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสานนี้ยังมีมิติของการมองทรัพยากรแบบ “องค์รวม” มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงซึ่งกันและกันระหว่างฐานทรัพยากรต่างๆ ทั้งดิน น้ำและป่าไม้ เช่น แหล่งดินปั้นหม้อของชุมชนบ้านโพนทราย ดินปั้นหม้อที่เกิดจากการตกตะกอนของแม่น้ำมูล ที่หลากท่วมหลุมดินในทุกปี หากไม่มีน้ำหลากท่วม หรือหากน้ำท่วมถาวร ชุมชนก็ไม่มีดินปั้นหม้อและหมดอาชีพไปในที่สุด กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง การดูแลรักษาพื้นที่ป่าทามซึ่งเป็นแหล่งเพาะ

พักสัตว์น้ำ ก็เป็นเงื่อนไขหนึ่งของการดูแลรักษาพันธุ์ปลาและสัตว์น้ำต่าง ๆ ในแต่ละปีอีกด้วย เป็นต้น

ด้านการใช้ประโยชน์ การจัดการ การดูแลและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนอีสานก็มีหลักแห่ง “ความเป็นธรรม” และเท่าเทียมกันภายในชุมชน เป็นเครื่องมือกำกับคนในชุมชนและบุคคลภายนอก หมายถึงว่าทุกคนในชุมชนมีสิทธิในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นในพื้นที่ “สิทธิร่วม” ได้อย่างเท่าเทียมกันและยังสามารถใช้ประโยชน์ร่วมในพื้นที่ “สิทธิส่วนบุคคล” การใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรดังกล่าว ชุมชนมีข้อปฏิบัติในการใช้ประโยชน์ที่เน้นการสร้างความเป็นธรรมและเท่าเทียมกัน ทั้งในรูปของข้อห้าม ข้อชะล่า วัฒนธรรมความเชื่อ เช่น การขุดมันต้องถมเหง้า เพื่อให้มันขยายพันธุ์ในปีต่อไป หรือ การทำฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู ที่ใช้ก้อนหินก่อสร้างขวางลำน้ำแต่เพื่อให้น้ำสามารถไหลไปหาคนที่อยู่ด้านล่างและปลาสามารถเดินทางไปมาได้ในลำน้ำ กรณีพื้นที่ป่าชุมชนดงเค็งมีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ใหญ่ในป่ามาใช้ประโยชน์ส่วนตน หากมีผู้ใดทำผิดกติกาของชุมชนก็มีการตักเตือนและมีบทลงโทษที่ไม่รุนแรง เป็นรูปแบบของการจัดการการใช้ประโยชน์ที่ “เอื้อเพื่อ เอื้อแผ่” ซึ่งกันและกัน ระหว่างคนในชุมชนและคนกับธรรมชาติ แนวคิดการจัดการทรัพยากรดังกล่าวเกิดจากการที่ชุมชนเรียนรู้และอยู่ร่วมกับธรรมชาติ เกิดการเรียนรู้ที่จะดูแลรักษา ถวายทอดมาสู้รื้อนต่อรุ่น

๙.๑.๒.๒ สร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน ในแต่ละพื้นที่รูปธรรมทั้ง ๖ แห่ง ชุมชนได้มีการจัดตั้งกลไกหลักในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยยึดหลักการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่อยู่รอบฐานทรัพยากรนั้น กลไกดังกล่าวหมายถึง องค์กรชาวบ้าน คณะกรรมการชาวบ้าน กองทุน กฎระเบียบ ข้อตกลง กติกา บทลงโทษ ข้อห้าม รางวัล เป็นต้น กลไกต่างๆ เหล่านี้เกิดขึ้นจากความพยายามของชุมชนที่สร้างรูปธรรมการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่เทียบเคียงกับการจัดการของรัฐ แต่เน้นที่การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่จัดการเพื่อชุมชนอย่างแท้จริง ซึ่งก็คือการใช้หลักการจัดการสมัยใหม่ผสมผสานกับภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนนั่นเอง

(๑) การสร้างกฎระเบียบ กติกา ข้อตกลง ข้อห้าม บทลงโทษ และรางวัล การควบคุมและการจัดสรรสิทธิของชุมชนในการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรนั้น อดีตชุมชนมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อและระบบคุณค่าต่างๆ ตามจารีตประเพณี เป็นเครื่องมือในการควบคุมและจัดสรรการเข้าถึงทรัพยากรที่เท่าเทียมกันระหว่างคนในชุมชน หากผู้ใดที่ละเมิดกติกา ความเชื่อ ก็มักจะมีเหตุอันไม่ควรเกิดขึ้นกับชีวิตหรือเกิดการนิโทษกัน การไม่คบหาสมาคม ซึ่งเป็นบทลงโทษด้วยมาตรการทางสังคม หรือการไต่ถามผู้อาวุโสว่ากล่าวตักเตือนคนทำผิดข้อตกลงของชุมชน ข้อตกลงดังกล่าวไม่มีลายลักษณ์อักษร แต่เป็นที่ยอมรับและรับรู้ร่วมกันของ

ชุมชน ต่อมาจึงกลายเป็นเครื่องมือในการควบคุมของชุมชนที่ไม่อิงกับกฎหมายของรัฐ ชุมชนได้ปรับปรุงข้อตกลง กฎระเบียบ กติกาของชุมชน มีการปรับบทลงโทษที่เกิดจากข้อเห็นร่วมของชุมชน จัดทำให้เป็นลายลักษณ์อักษรมากขึ้น เพื่อตอกย้ำให้คนในชุมชนได้จดจำและนำไปปฏิบัติควบคู่กับกติกาเดิมที่เป็นความเชื่อหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ระเบียบข้อตกลงและกติกาในการจัดการทรัพยากรมีความหลากหลายขึ้นอยู่กับบริบทของทรัพยากรและความเป็นมาของพื้นที่นั้นๆ เช่น

กรณีป่าทามชุมชนดงเค็ง ชาวบ้านมีกฎระเบียบห้ามตัดไม้ทุกชนิดในเขตป่า ปลูกป่าเสริมจนอุดมสมบูรณ์ อนุญาตให้เก็บหาของป่าได้แต่ห้ามนำไปขาย การขุดกลอยมันต้องถมเหง้า เป็นต้น

กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง มีการจัดทำกฎระเบียบที่เกิดจากการประชาคมระดับหมู่บ้านมากกว่า ๔๐ ข้อและจัดทำเป็นลายลักษณ์อักษรให้กับแต่ละหมู่บ้าน แต่ข้อปฏิบัติที่ชาวบ้านร่วมกันยึดถือและปฏิบัติตามเพียง ๔-๕ ข้อ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติหลักๆ ที่ครอบคลุมทั้ง ๔๐ ข้อ พร้อมกับบทลงโทษที่มีการปรับตั้งแต่ ๕๐๐ - ๒๐,๐๐๐ บาท เช่น ห้ามตัดไม้ใหญ่ในเขตอนุรักษ์ ห้ามเผาป่า ห้ามตัดไม้ทำเยาะ ห้ามบุกเบิกที่ดินทำกิน เป็นต้น

กรณีการจัดการหลุมดินของบ้านโก-บ้านโพทราย ชาวบ้านสองหมู่บ้านที่มีอาชีพปั้นหม้อและต้องใช้ฟืนมาใช้ในการบวนการปั้นหม้อนั้น ชาวบ้านที่ปั้นหม้อต้องเข้าไปเก็บฟืนในป่าสาธารณะประโยชน์ของหมู่บ้านและต้องปฏิบัติตามกฎกติกาของการใช้ประโยชน์ในที่สาธารณะแห่งนั้นเช่นเดียวกับคนอื่นๆในชุมชน ถึงแม้ว่าอาจจะใช้ทรัพยากรมากกว่าผู้อื่นแต่ก็ไม่ได้ถูกจำกัดสิทธิ สามารถเอาไปใช้ประโยชน์ได้จนพอ แต่ต้องอยู่ในกติกาของชุมชน เช่น ห้ามตัดไม้ใหญ่ และเนื่องจากคนปั้นหม้อส่วนใหญ่ไม่มีที่นาและสามารถปั้นหม้อได้เป็นช่วง ๓ - ๔ เดือนเท่านั้นในรอบปี จึงกลายเป็นความเอื้อเฟื้อระหว่างชุมชนกันเอง

กรณีระบบชลประทานราษฎร์หนองแค – สวนสวรรค์ คณะกรรมการประจำกลุ่มและทำสูบน้ำทั้ง ๙ แห่งนั้น มีการสร้างกฎกติกา การจัดสรรน้ำให้กับสมาชิก การบำรุงดูแลรักษาคลองส่งน้ำและเครื่องสูบน้ำในแต่ละจุด โดยสมาชิกกลุ่มเข้ามามีบทบาทช่วยดูแลและเฝ้าเครื่องสูบน้ำร่วมกับคณะกรรมการ โดยเน้นที่การจัดสรรที่เท่าเทียมเป็นธรรมและมีส่วนร่วม

กรณีชุมชนโนนปาก่อ ชาวบ้านได้จัดตั้ง “กติกาชุมชน” ที่เป็นทั้งข้อควรปฏิบัติและบทลงโทษภายในชุมชนเพื่อจัดระบบชุมชน ในการสร้างดุลทางอำนาจของชุมชนต่อรัฐ เช่น ห้ามมิให้ผู้ใดกระทำหรือชักนำบุคคลภายนอก เข้ามาตัดไม้ทำลายป่าล่าสัตว์ ในบริเวณชุมชนโนนปาก่อ เว้นแต่ทำตามกฎระเบียบของชุมชน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท , ห้ามมิให้ผู้ใดทำหรือชักนำบุคคลภายนอกเข้ามาบุกเบิกพื้นที่ทำกิน หากบุคคลใดฝ่าฝืนจะต้องถูกปรับตั้งแต่ ๕๐๐ – ๑๐,๐๐๐ บาท , ห้ามมิให้ผู้ใดนาที่ดินที่

ได้รับการจัดสรรไปให้ผู้อื่นเช่าหรือขาย หากบุคคลใดฝ่าฝืนทางคณะกรรมการจะยึดเป็นของส่วนรวมของชุมชน กติกาในการจัดสรรระบบที่ดินภายในชุมชนและกติกาในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนของหมู่บ้าน เช่น การใช้ประโยชน์เพื่อการยังชีพ เป็นต้น

บทลงโทษที่กำหนดขึ้นพร้อมกับระเบียบหรือกติกาของชุมชน เป็นความรู้สมัยใหม่ที่น่ามาปรับใช้กับชุมชน เป็นมาตรการหนึ่งของชุมชนแต่ในทางปฏิบัติจริงนั้นเกิดขึ้นน้อยมาก ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะใช้วิธีการประนีประนอมกันเองมากกว่าการปรับเป็นเงิน เพราะชาวบ้านมีระบบการจัดการแบบชุมชนจัดการกันเอง ไม่มีหน่วยงานรัฐเข้ามาเกี่ยวข้อง

(๒) ผู้นำ, องค์กรและคณะกรรมการชาวบ้าน ในพื้นที่รูปธรรมทั้ง ๖ แห่งนั้น ชุมชนมีการจัดการโดยจัดตั้งเป็นองค์กรชาวบ้านในการอนุรักษ์และการแต่งตั้งคณะกรรมการที่ส่วนใหญ่ได้รับการคัดเลือกและเห็นชอบของคนในชุมชนนั้น วิธีการคัดเลือกมีทั้งการจัดประชุมย่อยระดับหมู่บ้านเพื่อคัดเลือก ได้รับแต่งตั้งจากกระบวนแก้ไขปัญหา และยกให้เป็นกรรมการในฐานะ “คนพาเห็ดพาทำ” มาก่อน เป็นต้น คณะกรรมการส่วนใหญ่ที่ได้รับการคัดเลือกเป็นทั้ง ผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน, สมาชิกอบต., คณะกรรมการหมู่บ้าน ผู้นำธรรมชาติ ผู้นำบารมี เช่น อดีตผู้ใหญ่บ้าน อดีตกรรมการหมู่บ้าน ตัวแทนชาวบ้านคนรุ่นใหม่ที่มีคุณสมบัติทักษะและด้านคุณวุฒิผสมผสานกัน มีการจัดโครงสร้างแบบองค์กรทั่วไป ประกอบด้วย ประธาน รองประธาน เลขานุการ เภรณญิกและกรรมการและที่ปรึกษาองค์กร ฯลฯ คณะกรรมการชาวบ้านเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นกลไกหลักขององค์กรชาวบ้านในการบริหารจัดการ ดูแลและจัดกิจกรรมร่วมกับชุมชน

ตัวอย่างเช่น กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง มีคณะกรรมการหมู่บ้าน ๔ หมู่บ้าน จำนวน ๔๐ คนและคณะกรรมการบริหาร ๑๒ คน เป็นตัวแทนมาจากหมู่บ้านๆ ละ ๒ คน

ป่าชุมชนดงเค็ง มีการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนจาก ๖ หมู่บ้าน และคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ฟื้นฟูที่สาธารณะประโยชน์ป่าดงเค็ง จำนวน ๒๗ คน เพื่อแก้ไขปัญหของชุมชน

กรณีฝ่ายหินทิ้งของชุมชนบ้านหนองดู่ มีคณะวิจัยชาวบ้านโครงการสิทธิชุมชนอีสานเป็นตัวกลางประสานงานกับชุมชน ผู้นำชุมชนและภาครัฐ และเครือข่ายองค์กรชาวบ้านในพื้นที่ในการจัดกิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์

กรณีพื้นที่ระบบชลประทานราษฎร์หนองแค-สวนสวรรค์ มีการจัดตั้งคณะกรรมการกลุ่มทำสูบน้ำต่างๆ เช่น คณะกรรมการกลุ่มทำวังแคน มีคณะกรรมการจำนวน ๖ คนที่ได้รับแต่งตั้งทำหน้าที่ประสานกับหน่วยงานรัฐและอบต.และจัดสรรน้ำให้กับสมาชิกกลุ่มของตนอย่างทั่วถึงและเท่าเทียมกัน

กรณีชุมชนโนนปาก่อ ชุมชนได้จัดตั้งคณะกรรมการชุมชนและคณะกรรมการป่าชุมชน เป็นตัวแทนของชุมชนดูแลและดำเนินการภายในชุมชนตามข้อตกลงของชุมชน เพื่อสร้างความชอบธรรมของชุมชนในการอยู่ในเขตรักษาพันธุ์ฯ นั้น

อาจกล่าวได้ว่า การจัดตั้งกลไกในรูปขององค์กรหรือคณะกรรมการเป็นกระบวนการที่องค์กรชาวบ้านได้เรียนรู้ ทดลองปฏิบัติและพยายามสร้างกลไกขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรที่ใกล้เคียงกับระบบการจัดการของรัฐเพื่อสร้างดุลอำนาจระหว่างรัฐและชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั่นเอง

(๓) กองทุน การจัดตั้งกองทุนของชุมชน เป็นกลไกสำคัญหนึ่งของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กองทุนต่างๆที่เกิดขึ้นมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามเงื่อนไขของสภาพพื้นที่และการก่อตั้งของชุมชน

ลักษณะที่หนึ่ง คือ กองทุนที่เกิดขึ้นท่ามกลางการเคลื่อนไหวต่อสู้เรียกร้องเพื่อการแก้ไขปัญหาของชุมชนระดับนโยบายและกองทุนเพื่อการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าของชุมชน เช่น กองทุนการต่อสู้คดีของชาวบ้านป่าชุมชนดงเค็ง ชาวบ้านที่อยู่รอบป่าชุมชนดงเค็งได้ร่วมกันจัดทำผ้าป่ารวมน้ำใจสู่ป่าดงเค็งเพื่อเป็นกองทุนสู้คดีให้กับแกนนำ ๗ คนที่ถูกจับในการเข้าป่าตัดไม้ยูคาลิปตัสของบริษัทเมื่อปี ๒๕๓๗ และเป็นกองทุนเพื่อการฟื้นฟูป่า จำนวน ๓ ครั้ง ครั้งแรกได้เงิน ๖๘,๐๐๐ บาท, ครั้งที่ ๒ ได้เงิน ๔๐,๐๐๐ บาท และครั้งที่ ๓ ได้เงิน ๑๖๐,๐๐๐ บาท เป็นต้น

ลักษณะที่สอง คือ กองทุนที่เกิดจากการบริจาคจากภายนอกและผสมผสานกับภายใน เช่น กองทุนเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าตามชุมชนกุดเป่ง เกิดขึ้นจากกลุ่มองค์กรบุคคลภายนอกเข้ามาศึกษาและเรียนรู้ร่วมกับองค์กรชาวบ้าน เช่น เครือข่ายองค์กรชาวบ้าน สถาบันวิชาการ นักศึกษาจากภายในและต่างประเทศ ได้บริจาคเงินเพื่อเป็นกองทุนอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากร ประมาณ ๓๑,๐๐๐ บาท เป็นต้น สมทบกับการจัดทำผ้าป่ากองทุนอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าตามชุมชนกุดเป่งเมื่อปี ๒๕๔๕ ซึ่งคณะกรรมการป่าตามชุมชนกุดเป่งได้มีการจัดการกองทุน ด้วยการนำมาเป็นทุนในการจัดกิจกรรมฟื้นฟู เช่น ปลูกป่า จัดสวัสดิการให้กับกรรมการป่าและนำไปร่วมสมทบในงานบุญต่างๆ ใน ๔ หมู่บ้าน

ลักษณะที่สาม คือ การระดมทุนเฉพาะกิจ เช่น การระดมเงินของชาวบ้านโพนทราย เพื่อซื้อที่ดินซึ่งเป็นแหล่งดินปนหม้อของชุมชนจากคนในบ้านโพนทรายด้วยตนเอง การระดมทุนครั้งนั้นได้เงินประมาณ ๘,๐๐๐ บาทเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ชาวบ้านได้จัดการขอซื้อที่ดินจากคนในบ้านเดียวกันและจัดสรรให้เป็นที่ดินสาธารณะของหมู่บ้านเพื่อเป็นแหล่งดินปนหม้อของชุมชนร่วมกันทั้งหมู่บ้าน

กองทุนผ้าป่าเพื่อการทำฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู่ เมื่อปี ๒๕๔๘ ชาวบ้านหนองดู่และคณะวิจัยชาวบ้านของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน ได้ร่วมกันจัดทำ

ผ้าป่าฝายหินทั้งในตำบลแวงน้อยและประสานงานกับองค์กรท้องถิ่น โรงเรียน หน่วยงานราชการท้องถิ่นระดับอำเภอ และองค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น จัดทำผ้าป่าฝายหินทั้งได้เงินจำนวน ๑๕๐,๐๐๐ บาท นอกจากจะไต่งบประมาณแล้ว ยังทำให้คนในท้องถิ่นได้ทำบุญและรู้จักกันมากขึ้นดังคำกล่าวของชาวบ้านที่ว่า “ถ้าไม่มีฝายหินทั้งเราคงไม่ได้รู้จักกัน” นั่นเอง

ลักษณะที่สี่ คือ กองทุนเพื่อค่าใช้จ่ายประจำปี เช่น การจัดตั้งกองทุนของชาวบ้านกลุ่มทำนาปรังหนองแคว-สวนสวรรค์ตามทำสูบน้ำทั้ง ๙ จุด แต่ละกลุ่มจะมีการออกเงินเป็นค่าบำรุงไร่ละ ๕๐ บาท เพื่อเป็นทุนสำรอง ดูแลรักษาเครื่องสูบน้ำ ซ่อมแซมคลองดินของชาวบ้านในกลุ่ม และเป็นค่าเดินทางสำหรับกรรมการกลุ่มเพื่อการประสานงานกับหน่วยงานของภาครัฐ นอกจากนี้แต่ละกลุ่มยังได้ประสานกับหน่วยงานรัฐ เช่น กรมชลประทาน อบจ.ศรีสะเกษและอบต.หนองแคว เพื่อให้เกิดการสนับสนุนทุนจากหน่วยงานราชการและท้องถิ่นได้เข้ามาส่งเสริมและช่วยเหลือกิจกรรมของชาวบ้าน ซึ่งก็ได้รับความช่วยเหลือและสนับสนุนมาตลอด

ลักษณะที่ห้า คือ การจัดตั้งกองทุนเพื่อสร้างเศรษฐกิจของสมาชิก ด้วยเชื่อว่าถ้าชุมชนมั่นคง ทรัพยากรก็ยั่งยืน เช่น การจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์กระต๊อบข้าว โดยมีการกู้เงินจากกองทุนสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจของสมัชชาชาวนาชาวไร่ภาคอีสานและโครงการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนจำนวน ๓๐,๐๐๐ บาท มาจัดตั้งกองทุนรับซื้อกระต๊อบข้าวภายในหมู่บ้านและส่งขายให้กับพ่อค้าคนกลางในราคาสูงกว่ารับซื้อสมาชิก ๑-๒ บาท ซึ่งทำให้ชาวบ้านมีกองทุนหมุนเวียนภายในชุมชนเพิ่มมากขึ้นถึง ๒๓,๔๘๐ บาท นอกจากนี้ ชาวบ้านยังได้ทำ “กองทุนข้าว” โดยนำกระต๊อบข้าวของกลุ่มออมทรัพย์ไปแลกข้าวกับหมู่บ้านอื่นๆที่อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มี “พระ” เป็นผู้นำพาได้ข้าวประมาณ ๒ ตัน คิดเป็นเงินประมาณ ๑๖,๐๐๐ บาท ชาวบ้านได้สร้างยุ้งฉางเก็บไว้ที่วัดและแต่งตั้งผู้เฒ่าผู้แก่ดูแลต่อไป เงินกองทุนของกลุ่มออมทรัพย์และกองทุนข้าวดังกล่าวได้เป็นทุนสำรองในการช่วยเหลือชาวบ้านที่ข้าวไม่พอกินและกระต๊อบข้าวยังเป็นผลิตภัณฑ์ที่ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้นและลดการใช้ประโยชน์จากป่าลดลงอีกด้วย

เห็นได้ว่า การจัดตั้งกองทุนเพื่อการอนุรักษ์ของชุมชนอีสานดังตัวอย่างที่ได้ยกมานั้น เจตนาของกองทุนนั้นเพื่อการอนุรักษ์ จัดการดูแลและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชน รวมไปถึงการพยายามสร้างสวัสดิการและดูแลคณะกรรมการหรือกลุ่มคนที่ทำหน้าที่หลักในการดูแลและจัดการทรัพยากรนั้น ซึ่งกองทุนต่างๆ มีจำนวนเงินเพียงจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น การจัดตั้งกองทุนของชุมชนนี้ยังแสดงถึงระบบการจัดการและความร่วมมือร่วมใจของชุมชน การนำวัฒนธรรมของชุมชนอีสาน เช่น การทอดผ้าป่าฝายหินทั้ง ผ้าป่าซื้อหลุมดิน กองทุนข้าว กลุ่มออมทรัพย์กระต๊อบข้าว มาใช้เป็นเครื่องมือในการจัดตั้งกองทุนที่สร้างความสามัคคีของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานทรัพยากรเดียวกันอีกด้วย

๙.๑.๒.๓ สร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรที่มีความผสมผสานทั้งสมัยใหม่และเก่า ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนในปัจจุบันนี้ ชาวบ้านได้นำกระบวนการและองค์ความรู้สมัยใหม่เข้ามาประยุกต์และเป็นเครื่องมือในการจัดการดูแลทรัพยากร สามารถแบ่งกระบวนการได้ดังนี้

(๑) กระบวนการด้านการจัดการทางกายภาพหรือภูมิศาสตร์พื้นที่ เช่น ทำแนวเขต ป้ายแนวเขต การเผาระวังไฟป่า จัดทำหอดูไฟ จัดหาอุปกรณ์เผาระวังไฟป่า แบ่งเขตอนุรักษ์และเขตใช้สอย ทำแผนที่ทรัพยากรชุมชน ปลูกป่าเสริม พัฒนาแหล่งศึกษาธรรมชาติ จัดสรรที่ดินภายในชุมชนใหม่ สร้างระบบเกษตรแบบผสมผสาน จัดการหลุมดิน จัดสรรทำสูบน้ำและทำคลองดินเพื่อส่งน้ำ การทำฝายหินทิ้งของชุมชน เป็นต้น กระบวนการเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่ชุมชนใช้ในการจัดการทางกายภาพเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมและสร้างการยอมรับ รับรองการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนร่วมกัน

(๒) กระบวนการเสริมศักยภาพผู้นำและชุมชน เช่น การศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์กับพื้นที่อื่นๆ การฝึกอบรมเทคนิคต่างๆ เช่น การจัดทำแผนการจัดการป่าชุมชน, การทำแผนที่ทรัพยากร, การประเมินสำรวจข้อมูลฐานทรัพยากร, จัดทำข้อมูลฐานทรัพยากร, การวิจัย, การทำหลักสูตรท้องถิ่น, การสรุปบทเรียนการจัดการป่า, เข้าร่วมเวทีสัมมนาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นต้น กระบวนการเสริมการเรียนรู้ ศักยภาพของกลุ่มผู้นำและชุมชนที่กล่าวมา เป็นเครื่องมือหนึ่งที่ชุมชนได้ใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน ซึ่งเป็นการหนุนเสริมสนับสนุนจากองค์กรภายนอกทั้งหน่วยงานภาครัฐและเอกชน เช่น กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม ฯลฯ เพื่อให้ผู้นำและคนในชุมชนมีวิสัยทัศน์กว้างขวาง มีความรู้ มีทักษะและเทคนิค สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับพื้นที่เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและเครือข่ายร่วมกัน เช่น การจัดระบบที่ดินของชุมชนบ้านโนนป่าก่อเกิดจากการไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ของชุมชนบ้านซำผักหนาม อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ประเด็นชุมชนอยู่พื้นที่ของเขตอนุรักษ์ของรัฐเช่นเดียวกัน เป็นต้น

(๓) กระบวนการรณรงค์ต่อสาธารณะภายนอก เช่น ร่วมรณรงค์พรบ.ป่าชุมชน รณรงค์เรื่องพื้นที่ชุ่มน้ำ ธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชี, การสร้างองค์ความรู้เพื่อการเผยแพร่ เป็นต้น การรณรงค์ต่อสาธารณะภายนอก เป็นกระบวนการหนึ่งที่ชุมชนให้ความสำคัญ โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้างการยอมรับ “สิทธิชุมชน” และศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทัศนคติและนโยบายของหน่วยงานของภาครัฐ สาธารณะสังคมให้เกิดความเข้าใจ ยอมรับชุมชน กระบวนการที่ชุมชนใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรที่กล่าวมานี้ ถือได้ว่าเป็นกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติสมัยใหม่ เป็นการปรับประยุกต์ใช้จากแนวคิดและวิธีการที่ตะวันตกคิดค้น เช่นเดียวกับที่รัฐนำแนวคิด

ตะวันตกมาใช้ในการจัดการ แต่มีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ทั้งในแนวคิด กระบวนการและ การจัดการ แม้ว่าชุมชนจะนำกระบวนการจัดการสมัยใหม่เข้ามาผสมผสานกับความรู้ดั้งเดิม ของชุมชนก็ตาม แต่ชุมชนก็ปรับประยุกต์ กระบวนการ เทคนิค ที่เหมาะสมกับสังคมวัฒนธรรม ของแต่ละชุมชน เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการจัดการทรัพยากรในชุมชน

๙.๑.๒.๔ ใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา หรือ ความรู้ดั้งเดิมเข้ามาใช้ในการจัดการทรัพยากร การจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบดั้งเดิม ของชุมชนอีสานนั้นอิงแอบอยู่กับศาสนา, , ภูมิปัญญา เป็นสิ่งสำคัญและมีพิธีกรรมความเชื่อเป็น เครื่องมือสำคัญในการแก้ไขปัญหา จัดการ ดูแลและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของ ชุมชน แม้ว่ากาลเวลาจะผ่านไป ทศนคติและแนวคิดความทันสมัยจะเข้ามาสู่ชุมชนมากขึ้น หากแต่จะเห็นได้ว่า ในพื้นที่ทั้ง ๖ แห่งนั้น ชาวบ้านยังคงใช้หลักการดังกล่าวมาใช้เพื่อสร้างการ มีส่วนร่วมของคนในชุมชนที่ใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรเดียวกัน เช่น

- **กรณีชุมชนหนองคูมีการทำผ้าป่าฝ่ายหินทิ้ง** ใช้หลักการทางความเชื่อของ คนอีสานที่ว่า “ขุดน้ำบ่อ ก่อศาลา” คือ การทำบุญอันยิ่งใหญ่ เมื่อชุมชนประสบปัญหากับการ ขาดแคลนน้ำ ชุมชนจึงได้ร่วมกันหาทางออกโดยการทำผ้าป่า ให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องเข้ามามีส่วน ร่วมในการแก้ปัญหาในหลักการที่ว่า “ทำบุญร่วมกัน” ผลที่เกิดขึ้นนอกเหนือจากการแก้ไขปัญหา ได้แล้ว ชุมชนยังได้แสดงศักยภาพของการคิดค้นและแก้ไขปัญหาด้วยตนเองและสร้างการมี ส่วนรวมของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้อีกด้วย สิ่งหนึ่งที่สำคัญคือ ชุมชนเกิดความมั่นใจในสิทธิของ ตนและมีความเป็นเจ้าของฝ่ายหินทิ้งและตระหนักในหน้าที่ของการดูแลรักษามากขึ้น

- **กรณีของชุมชนโนนปาก่อ** เห็นได้ว่า “พระอาจารย์ยาว” ซึ่งเป็นตัวแทนของ ศาสนาพุทธมีบทบาทมากในกระบวนการจัดการภายในชุมชน แม้ว่าชุมชนบ้านโนนปาก่อจะมี ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์อยู่ร่วมกัน แต่ก็ไม่เคยเกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างกัน “พระ” เป็นผู้ที่สามารถสร้างความสามัคคีของคนในชุมชน เช่น การตั้งกองทุนข้าว, การฝึกห้อง สรรภัญญะ เป็นต้น เป็น “ตัวกลาง” ในการแก้ไขปัญหาภายในชุมชน เช่น ปัญหาเรื่องข้าวไม่พอ กิน พระอาจารย์ยาวก็ชวนชาวบ้านจัดตั้ง “กองทุนข้าว” โดยใช้ “วัฒนธรรมแลกเปลี่ยน” ของคน อีสานมาเป็นเครื่องมือในการจัดตั้งในครั้งนี้ ด้วยการนำกระต๊อบข้าวของกลุ่มออมทรัพย์ไปแลก ข้าวกับชาวบ้านที่หมู่บ้านเดิมของพระอาจารย์ยาวในเขตอำเภอสวรรคภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ทำ ให้ชุมชนได้เรียนรู้ที่จะแก้ไขปัญหาด้วยการนำวัฒนธรรมมาใช้และเป็นการสร้างขยายเครือข่าย ของชาวบ้านให้เพิ่มขึ้นอีกด้วย, การสร้าง “โฮงเทวดาอารักษ์” ในป่าชุมชนของบ้านโนนปาก่อ เพื่อเป็นตัวแทนทางจิตวิญญาณของชุมชนในการดูแลรักษาป่าและจัดพิธีบวงสรวงป่าชุมชนเพื่อเป็น กุศโลบายของชุมชนที่ต้องการดูแลรักษาป่า จนชาวบ้านโนนปาก่อได้สร้างหลักการพัฒนาของ ชุมชนขึ้นชื่อว่า “ใช้ศาสนธรรมนำการพัฒนา” จึงจะสามารถอยู่ได้

- **การระดมเงินซื้อหลุมดินของชาวบ้านโพนทราย** เนื่องจากแหล่งดินเดิมถูกฝายทดน้ำทำให้น้ำท่วมแหล่งดินชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านต้องใช้วิธีการรวมเงินกันเพื่อซื้อที่ดินจากคนบ้านเดียวกัน เมื่อได้หลุมดินแห่งใหม่ประกอบกับฝายทดน้ำขาดทำให้หลุมดินกลับคืนมาเช่นเดิม ชาวบ้านจึงได้ร่วมกันทำบุญหลุมดินเพื่อเป็นการขอบคุณบูชาแม่คงคาและแม่ธรณี ที่ช่วยให้ชาวบ้านได้หลุมดินกลับคืนมา เชิญนายอำเภอมาเป็นผู้ไถ่เกลี้ยและทำพิธีเพื่อเป็นการตอกย้ำและยืนยันการสร้างกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนในหลุมดินและตั้งปัจจัยภายนอกเข้ามามีส่วนร่วมในการรับรองสิทธิของชุมชนให้ดำรงอยู่ต่อไป

- **พิธีเลี้ยงผีปู่ตาและเลี้ยงทำน้าของชาวบ้านหนองแค-สวนสวรรค์** ก่อนตั้งท่อสูบน้ำและทำนาชาวบ้านต้องทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาและเลี้ยงผีเจ้าทำก่อนและทดลองสูบน้ำเพื่อเป็นการทดสอบเครื่อง ตัวแทนแต่ละกลุ่มจะนำไก่ ๑ ตัว เหล้า ๑ ขวด ทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาของหมู่บ้านและเลี้ยงผีเจ้าทำทั้ง ๙ จุดที่เป็นจุดสูบน้ำของชาวบ้านเพื่อเป็นการบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางและขอให้ช่วยคุ้มครองดูแลรักษาเครื่องสูบน้ำ อำนวยการทำนาของชาวบ้านให้ได้ผลผลิตมาก ไม่ให้มีโรคภัยหรืออุปสรรคใดเข้ามาระหว่างการทำนา หลังจากการทำนาเสร็จแล้ว ก่อนที่จะยกเครื่องสูบน้ำออกจากท่า ก็ต้องทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตาและผีเจ้าทำอีกเช่นกัน แต่การเลี้ยงในครั้งนี้ต้องใช้หัวหมูและเหล้าขาว เพื่อเป็นการขอบคุณผีปู่ตาและผีเจ้าทำที่ทำให้การทำนาในปีที่ผ่านมาไปได้ด้วยดี ไม่มีอุปสรรคใดๆ นอกจากการใช้พิธีกรรมความเชื่อเข้ามาสัมพันธ์กับระบบการจัดการน้ำของชาวบ้านที่นี้แล้ว ชาวบ้านหนองแค-สวนสวรรค์ยังใช้ภูมิปัญญาหรือ “ความรู้ของชาวบ้าน” เป็นหลักการใหญ่ในการจัดการน้ำเพื่อการทำนา เช่น ความรู้ในเรื่องระบบการไหลหลากของน้ำ , ความรู้เรื่องการทำนายฝน, ความรู้เรื่องดินทาม, ความรู้เรื่องพันธุกรรมท้องถิ่น, ความรู้เรื่องการทำนาทามและความรู้เรื่องระบบสิทธิ์ของชุมชน เป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านสั่งสมมานานและผ่านการทดลอง ลองผิดลองถูก ปฏิบัติมาเป็นระยะหนึ่ง จนได้สามารภที่จะนำมาปรับประยุกต์ใช้และปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพธรรมชาติในปัจจุบันได้

เห็นได้ว่ารูปธรรมที่เกิดขึ้นที่กล่าวมาแล้วนั้น ยืนยันได้ว่า ชุมชนอีสานยังยึดถือและนำหลักหลักศาสนา ความเชื่อ ใช้พิธีกรรม หลักฮีด หลักคอง มาเป็นเครื่องมือกำกับการใช้ประโยชน์ การดูแลรักษาและการเสริมกำลังใจให้กับชุมชนที่ปกปักรักษาดูแลทรัพยากรได้อีกด้วย ซึ่งบางพื้นที่สามารถจัดการแก้ไขปัญหาและจัดระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนได้ดีกว่าระบบความรู้สมัยใหม่

๙.๑.๒.๕ การสร้างการมีส่วนร่วมจากภายนอก ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสานนั้น ชุมชนได้สร้างการมีส่วนร่วมภายนอกที่มีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหน่วยงานราชการ เช่น กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม องค์การบริหารส่วนจังหวัด, นายอำเภอ , องค์การบริหารส่วนตำบลต่างๆในพื้นที่, องค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ เช่น สถาบัน

พัฒนาองค์กรชุมชน(พอช.),โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภาคอีสาน, โครงการ
ทามมูล,โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน, สถาบันการศึกษา เช่น มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
, มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านต่างๆ เช่น เครือข่ายชาวบ้านอนุรักษ์ลุ่ม
น้ำชี เครือข่ายองค์กรชุมชนลุ่มน้ำมูล,เครือข่ายป่าไม้-ที่ดินภาคอีสาน เป็นต้น

บทบาทขององค์กรภายนอกที่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกับชุมชนมีความแตกต่างกัน ซึ่งแบ่งได้ดังนี้

(๑) บทบาทในการสนับสนุนทุนและงบประมาณ ในการจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ส่วนใหญ่เป็นบทบาทของหน่วยงานราชการ ทั้งการสนับสนุน
เพื่อการแก้ไขปัญหาและการสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น อบจ.ขอนแก่นสนับสนุน
ทุนในการสร้างฝายหินทิ้งของชุมชนหนองดู่, กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม สนับสนุน
งบประมาณให้คณะกรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่งทำกิจกรรมการอนุรักษ์, องค์กรปกครองส่วน
ท้องถิ่น(อบต.) ซึ่งเป็นองค์กรที่อยู่ในพื้นที่ของชุมชนเป็นองค์กรฐานของท้องถิ่น เช่น อบต.
หนองแค สนับสนุนงบประมาณจำนวน ๑๔๐,๐๐๐ บาท เป็นค่าน้ำมันสูบน้ำ ทำนา, ส่วนกรม
ชลประทานได้สนับสนุนเครื่องสูบน้ำและท่อสูบน้ำให้ชาวบ้านในพื้นที่การจัดการน้ำหนองแค-
สวนสวรรค์ เป็นต้น การสนับสนุนจากภาครัฐนี้ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นด้วยความพยายามของชุมชน
ในการประสานงานกับหน่วยงานภาครัฐให้เข้ามามีส่วนร่วม บางพื้นที่ชุมชนก็ใช้วิธีการที่จะ
สร้างความเข้มแข็งภายใน สร้างศักยภาพให้เข้มแข็งและเป็นที่ประจักษ์ ทำให้หน่วยงานรัฐเห็น
ความสำคัญและเข้ามาสนับสนุนเอง เช่น กรณีป่าทามชุมชนกุดเป่ง, กรณีการทำฝายหินทิ้งของ
ชุมชนหนองดู่, การจัดการน้ำหนองแค –สวนสวรรค์ เป็นต้น

(๒) บทบาทในการเสริมศักยภาพชุมชนในการจัดการ

ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดการยอมรับในสังคม องค์กรพัฒนาเอกชนและสถาบันวิชาการ
นักพัฒนาองค์กรเอกชนและนักวิชาการมีบทบาทสำคัญในการสร้างกระบวนการเพื่อการ
ยกระดับศักยภาพของชุมชนด้วยการมีส่วนร่วมในการจัดทำองค์ความรู้ของชุมชน, จัด
กระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน, รวบรวมความรู้ของชาวบ้านจัดทำเป็นฐานข้อมูล
ทรัพยากร, ใช้กระบวนการวิจัยที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษา เป็นการยกระดับ
ความรู้ของชุมชนไปสู่งานด้านวิชาการ เพื่อให้สถาบันวิชาการและหน่วยงานราชการยอมรับและ
รับรองศักยภาพของชุมชน เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางนโยบายการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติของรัฐ เช่น การศึกษาข้อมูลฐานทรัพยากรธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเป่ง,
การวิจัยระบบการจัดการน้ำของชุมชนหนองแค-สวนสวรรค์, การศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชน
หนองดู่, การประเมินทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนโนนป่าก่อ, การศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน
บ้านโพนทราย เป็นต้น องค์ความรู้และข้อมูลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติของชุมชนเหล่านี้

นักพัฒนาองค์กรเอกชนและนักวิชาการทำหน้าที่ในการรวบรวม สังเคราะห์และจัดทำเป็นองค์ความรู้ ชุดประสบการณ์ เพื่อการเผยแพร่ต่อสาธารณะต่อไป

(๓) **บทบาทการหนุนเสริมและมีส่วนร่วมจากเครือข่ายองค์กรชาวบ้านในชุมชนอีสาน** เช่น เครือข่ายองค์กรชุมชนลุ่มน้ำมูล, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี, เครือข่ายองค์กรชาวบ้านอนุรักษ์ภูเก้า-ภูกระแต, เครือข่ายป่าไม้ – ที่ดินภาคอีสาน, เครือข่ายอัครแม่มูล จ.ศรีสะเกษ เป็นต้น พลังหนุนเสริมความเข้มแข็งองค์กรชาวบ้านที่สำคัญคือ เครือข่ายขององค์กรชาวบ้านตามฐานทรัพยากรต่างๆ ได้เข้ามาแลกเปลี่ยนเรียนรู้และแก้ไขปัญหาพร้อมกัน ถ่ายทอดประสบการณ์ซึ่งกันและกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน เช่น กรณีชุมชนหนองตูได้เข้าร่วมกิจกรรมธรรมชาติยาตราแม่น้ำชี ทำให้ได้เรียนรู้การทำฝายหินทิ้งจากชุมชนต้นน้ำชีที่บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ, ชุมชนโนนปาก่อไปศึกษาดูงานประเด็นการจัดการชุมชนที่อยู่ในเขตอนุรักษ์ที่บ้านชำผักหนามและบ้านดาดฟ้า-ดงสะคร่าน อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นสมาชิกในเครือข่ายป่าไม้-ที่ดินภาคอีสาน

(๔) **บทบาทในการตรวจสอบและถ่วงดุล** การมีส่วนร่วมจากองค์กรภายนอกมีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งต่อระบบการจัดการทรัพยากรขององค์กรชาวบ้าน ทั้งระบบการจัดการภายใน การติดตาม สร้างความโปร่งใส ด้วยการเข้าไปมีบทบาทในการร่วมติดตาม, ตรวจสอบและส่งเสริมให้เกิดการจัดการที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่, การสร้างระบบจัดการกองทุน เช่น การจัดการกองทุนของกรรมการป่าชุมชนกุดเป่ง ได้มีการจัดทำระบบบัญชีและทำรายละเอียดส่งให้กับองค์การบริหารส่วนตำบลยางคำและผู้นำทั้ง ๔ หมู่บ้าน และประกาศให้ชาวบ้านทั้ง ๔ หมู่บ้านได้รับทราบ เป็นการสร้างระบบการตรวจสอบและถ่วงดุลร่วมกับชุมชนและปัจจัยสำคัญที่จะสร้างการยอมรับของทั้งคนภายในชุมชนและนอกชุมชนเพื่อให้ชุมชนมีระบบการจัดการภายในที่โปร่งใส ยุติธรรม และตรวจสอบได้

๙.๒ สรุป

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ กล่าวได้ว่าคณะผู้วิจัยมีข้อค้นพบที่สำคัญคือ ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสานนั้น ชุมชนมีการจัดการทรัพยากรตามหลัก “สิทธิชุมชน” แม้ว่าพื้นที่ทั้ง ๖ พื้นที่นั้นจะอยู่ภายใต้ “สิทธิการครอบครองของรัฐ” ก็ตาม แต่ชุมชนก็ได้ใช้สิทธิในฐานะที่เป็นผู้ใช้ประโยชน์และดูแลนั้นๆ มาเป็นเวลายาวนาน สิทธิการตั้งถิ่นฐาน สิทธิการใช้ประโยชน์และสิทธิการจัดการดูแล เข้ามาจัดการดูแลและฟื้นฟูทรัพยากรโดยใช้หลักการจัดการทรัพยากรที่เน้นความยั่งยืน เป็นธรรม เท่าเทียมและมีส่วนร่วม” ของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในฐานะทรัพยากรนั้นตั้งแต่ระดับนโยบายจนถึงระดับฐานชุมชน กระบวนการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานมีกระบวนการที่สำคัญคือ การสร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกระดับ, สร้างกลไกการควบคุมและการจัดสรรสิทธิการใช้ประโยชน์ในแต่ละ

พื้นที่ เช่น กว๊าระเบียบ ขอดกลอง บทองโทะย ฯลฯ และการจัดตั้งกองทุนเพื่อสนับสนุนกิจกรรมอนุรักษ์และฟื้นฟูในแต่ละพื้นที่ สร้างกระบวนการจัดการที่มีความผสมผสานความรู้สมัยใหม่ เช่น การจัดการทางกายภาพ, การเสริมศักยภาพผู้นำและชุมชน, การรณรงค์ต่อสาธารณะภายนอก, การใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ดั้งเดิมของชุมชนเข้ามามีความสำคัญกับความรู้สมัยใหม่ และการสร้างการมีส่วนร่วมจากองค์กรภายนอก เพื่อหนุนเสริมความเข้มแข็งและยกระดับศักยภาพของชุมชนและช่วยตรวจสอบถ่วงดุล เพื่อยืนยันสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสานนั่นเอง

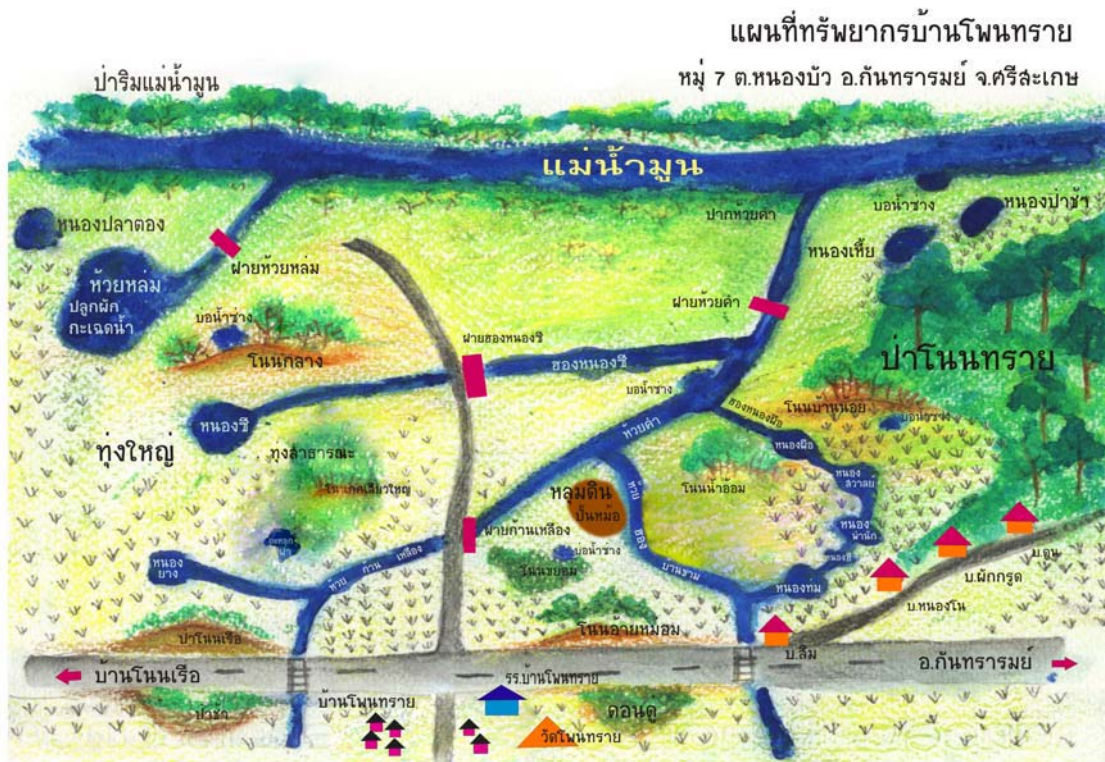
ภาพประกอบที่ ๑๓ ศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเป่งและการตีหม้อบ้านโกและบ้านโพนทราย

ต้นเป็นหม้อ บ้านโพนทราย อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

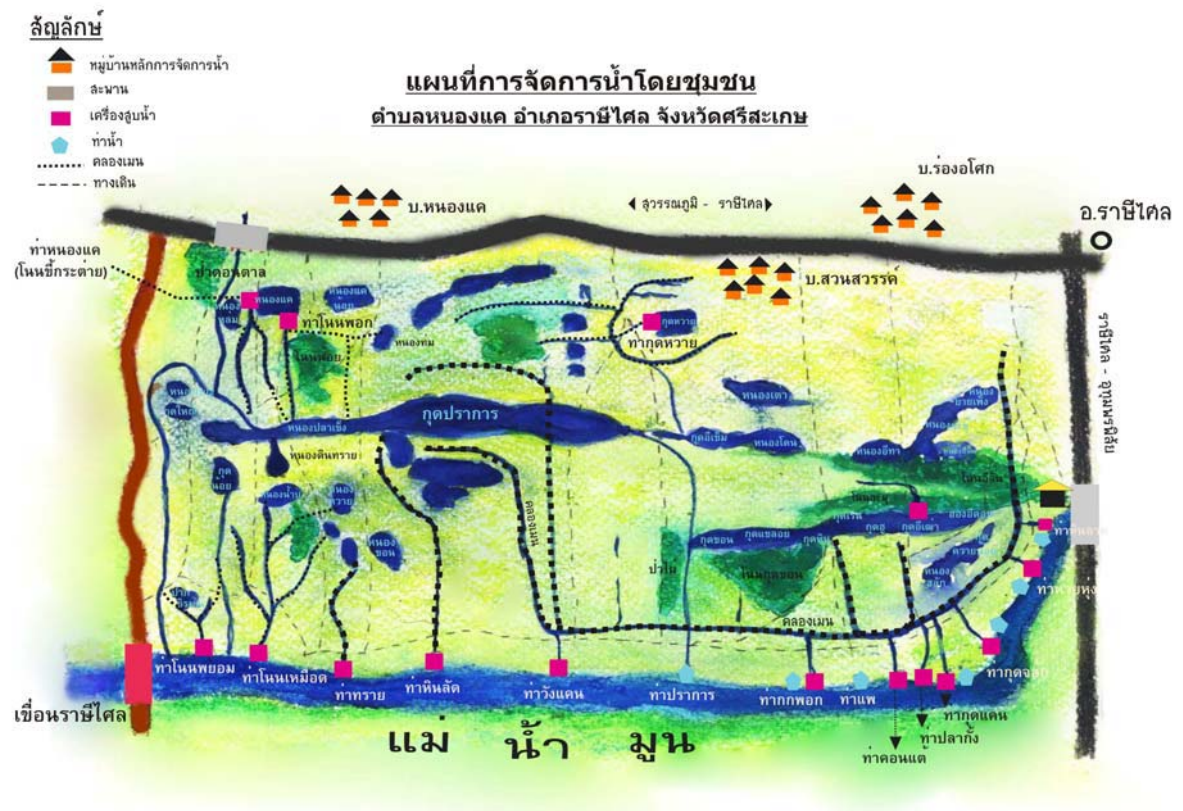
บ้านหม้อบ้านโก ตำบลส้มป่อย อำเภอรามัน จังหวัดศรีสะเกษ

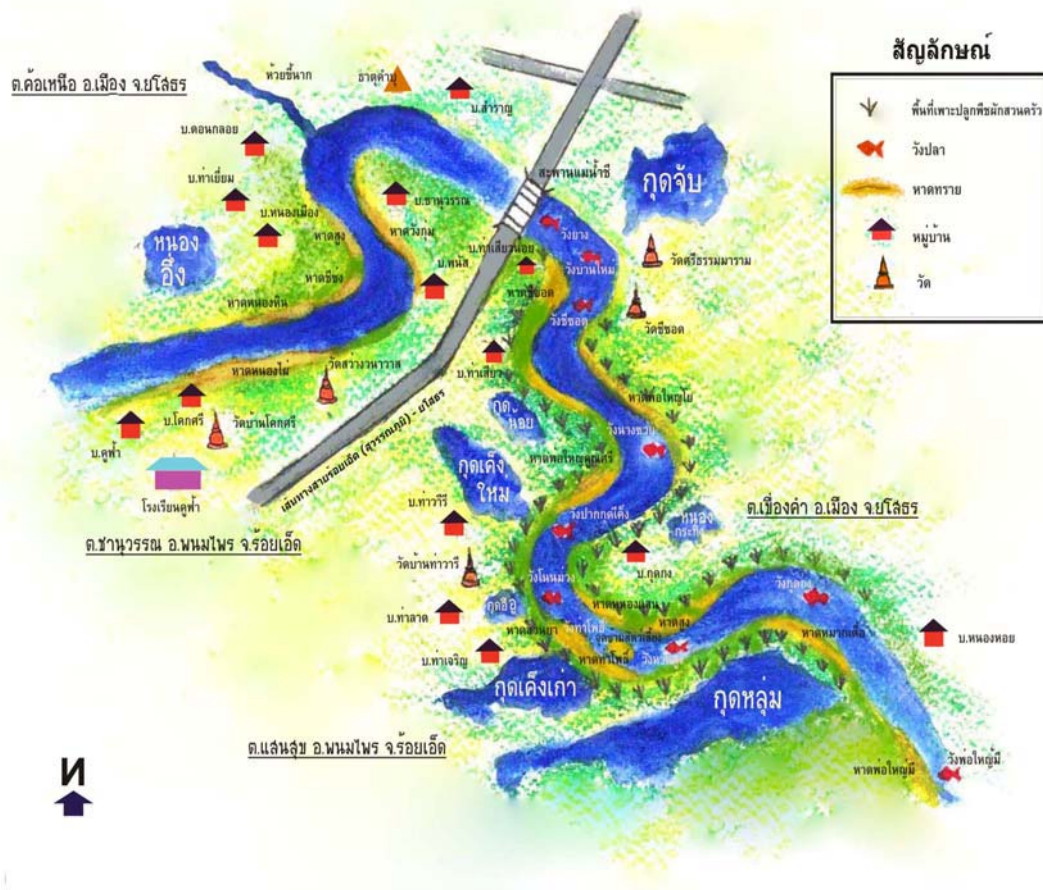
ภาพประกอบที่ ๑๔ แผนที่แสดงแหล่งดินดีห้อยบ้านโกและบ้านโพทราย

ภาพประกอบที่ ๑๕ ระบบชลประทานชุมชนบ้านหนองแค - สวนสวรรค์

แผนที่แสดงระบบนิเวศน์แม่น้ำชีในอดีต (ก่อนปี พ.ศ.2548)

ภาพประกอบที่ ๑๖ แสดงระบบนิเวศแม่น้ำชีในอดีตและที่ตั้งชุมชนรอบป่าชุมชนดงเค็ง

บทที่ ๑๐

บทเรียนเกี่ยวกับ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนในที่นี้ คือ กระบวนการที่องค์กรภายนอกหรือองค์กรบุคคลในท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้อง เช่น องค์กรอิสระ, องค์กรพัฒนาเอกชน, นักวิชาการ, องค์กรภาครัฐที่มีภารกิจเกี่ยวข้อง ปัญญาชนท้องถิ่น รวมทั้งองค์กรพันธมิตรอื่น ๆ จะเข้าไปสนับสนุนส่งเสริมให้ชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ แสดงออก หรือปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างเป็นธรรมยั่งยืนในชุมชน และให้ชุมชนอยู่รอดอย่างมีศักดิ์ศรีร่วมกับสังคมภายนอก แต่เนื่องจากชุมชนเป็นหน่วยของความสัมพันธ์ที่มีตัวตนบนรากฐานความเป็นมาและวัฒนธรรมของตนเอง ตลอดจนมีการปรับตัวอย่างต่อเนื่องตามเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบ โดยต้องคำนึงว่า ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนของสังคมโลกปัจจุบัน "ชุมชนท้องถิ่น" มีจุดแข็งของตนเอง และมีจุดอ่อนดำรงอยู่ในระดับที่แน่นอน

แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับสังคมชาวนาทั่วโลก อธิบายความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับสังคมชาวนาเป็นความสัมพันธ์ที่รัฐควบคุมและมีอำนาจเหนือชุมชนชาวนา ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ ควบคุมทรัพยากรและควบคุมทางอุดมการณ์และวัฒนธรรม แต่รัฐไม่ได้มีอำนาจเหนือสังคมชาวนาทุกกรณี(สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖) เพราะชุมชนชาวนามีระบบต่าง ๆ ที่อิสระและมีภูมิคุ้มกันภายใน กระนั้นแม้ชุมชนชาวนามีความเข้มแข็งปานใด แต่ไม่ได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกัน ใช้กลไกชุดรีดหมูบ้านอย่างเต็มที่(พรพิไล เลิศวิชา, ๒๕๔๖) ดังนั้นในทางทฤษฎีในการเคลื่อนไหวสังคมนั้น ผู้นำหรือองค์กรภายนอกมีความจำเป็นและสำคัญต่อการเคลื่อนไหวของชาวนา(กนกศักดิ์ แก้วเทพ, ๒๕๔๒)

เงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งของสิทธิชุมชนก็คือ หลักการการมีส่วนร่วม หรือดึงภาคส่วนภายนอกชุมชนเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ ไม่กีดกันภายนอกแต่ต้องการให้ภายนอกสนับสนุน

ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะและรัฐ (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๕๓) โดยเฉพาะ การปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อปรับดุลย์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจต่อรัฐและทุน มีความจำเป็นที่ ชุมชนต้องจับมือกับชนชั้นกลางและภาคส่วนอื่นๆ ในการเคลื่อนไหว

ด้วยฐานคิดดังกล่าว ในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการสิทธิชุมชนภาคอีสานจึง กำหนดให้นักวิจัยจากองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งเป็นคนภายนอกชุมชน ลงไปทำงานร่วมกับ ชาวบ้านและอยู่ร่วมในกระบวนการใช้สิทธิของชุมชนอย่างแนบแน่นและต่อเนื่อง ขณะเดียวกัน ในกระบวนการใช้สิทธิของชุมชนยังมีคนนอกชุมชนจากองค์กรอื่นๆ เข้ามามีส่วนร่วมมากมาย ซึ่งมีบทบาทระดับต่างๆ แตกต่างกันไป ตามโจทย์การวิจัยที่ว่า **"กระบวนการที่เหมาะสมใน การส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนควรเป็นอย่างไร ?"** จึงจะได้ แยกแยะให้เห็นสถานะและบทบาทที่หลากหลายขององค์กรภายนอกรวมทั้งปัญญาชนท้องถิ่นที่ ส่งเสริมสนับสนุนสิทธิชุมชน ตามด้วยข้อค้นพบและบทเรียนเชิงลึกจากการวิจัยทั้งด้าน คุณสมบัติผู้ส่งเสริมและกระบวนการที่ใช้ในการส่งเสริม ซึ่งจะนำเสนอตามลำดับ คือ

- (๑) ความหลากหลายสถานภาพและบทบาทของผู้ส่งเสริม
- (๒) คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม
- (๓) กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

๑๐.๑ ความหลากหลายสถานภาพและบทบาทของผู้ส่งเสริม

ผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนอาจมาจากภาคส่วนต่างๆ ที่มีสถานภาพและบทบาทแตกต่างกันไป ซึ่งก็จะมีจุดเด่น จุดด้อยแตกต่างกันไปด้วย จำแนกได้ดังนี้

๑๐.๑.๑ นักพัฒนาและองค์กรพัฒนาเอกชน

บทบาทของนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนในการส่งเสริมสิทธิชุมชน มีบทบาท ที่คาบเกี่ยวกันระหว่างความเป็น "ที่ปรึกษา" หรือ "พี่เลี้ยง" ในการใช้สิทธิของชุมชน กับบทบาท ความเป็น "ผู้ช่วยวิจัย" ในการศึกษาวิจัยชุมชนร่วมกับ "นักวิจัยไต้หวัน" ซึ่งโครงการสนับสนุน ให้นักวิจัยไต้หวันมีบทบาทเป็นหลักมากที่สุดตามปรัชญาของโครงการ (ซึ่งนักวิจัยไต้หวันแต่ละ พื้นที่จะมีบทบาทน้อยต่างกันไปตามเงื่อนไขปัจจัยที่แตกต่างกันไป) และโดยแท้จริง ใน โครงการนี้ นักพัฒนา/นักวิจัยเป็นเจ้าหน้าที่โครงการที่มีหน้าที่ในการประสานและผลักดัน แผนงานของโครงการให้ดำเนินไปตามที่วางไว้ ดังนั้นการทำหน้าที่ของเขาจึงมีลักษณะ ผลสมผสานซึ่งบางทีก็ขัดแย้งกันระหว่างความเป็นนักพัฒนา นักเคลื่อนไหวสังคมและนักวิจัย หน้าที่ของเขามีตั้งแต่การให้ข้อมูลแก่ชาวบ้าน การกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้และจัดกิจกรรมเสริม กระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชน การร่วมดำเนินกิจกรรมแก้ปัญหาชุมชน การเชื่อมประสานกับ

เครือข่าย พันธมิตรและสื่อมวลชน การร่วมกับชาวบ้านในการปฏิบัติการสิทธิชุมชนในทุก ระดับ และการบันทึกข้อมูล เขียนรายงานการวิจัยตามความรับผิดชอบของของเจ้าหน้าที่วิจัย

จุดเด่นขององค์กรพัฒนาเอกชน คือ มีกระบวนการทำงานที่เกะติดชุมชน มี ฐานประสบการณ์และความรู้เกี่ยวกับการทำงานร่วมกับชุมชนมาเป็นเวลานาน สามารถเข้าถึง และเข้าใจปัญหาของชุมชนได้อย่างเร็วและสามารถปรับตัวเข้ากับวิถีชุมชนได้ดี แต่มีจุดอ่อนใน การทำงานด้านข้อมูลหรืองานวิจัย ถือว่าในโครงการวิจัยนี้ นักพัฒนา/นักวิจัยได้เรียนรู้การใช้ งานวิจัยในการสร้างกระบวนการเรียนรู้และการสร้างองค์ความรู้ชุมชนท้องถิ่น ซึ่งสามารถเสริม พลังให้แก่งานพัฒนาได้เป็นอย่างดี แต่เป็นภารกิจที่เหนื่อยและหนัก นักพัฒนา/นักวิจัยไม่ทุกคน ที่สามารถผ่านด่านนี้ไปได้ บทเรียนนี้น่าจะนำสู่การประยุกต์ใช้จุดแข็งและแก้จุดอ่อนกันต่อไป

ข้อค้นพบสำคัญเกี่ยวกับความเป็น "คนนอก" ของผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ ความเป็นคนนอกมีสายตาและมุมมองที่ต่างออกไปจากชาวชุมชน เกิดแรงดึงดูดในการเรียนรู้ซึ่ง กันและกันเป็นอย่างดีระหว่างคนนอก โดยเฉพาะคนที่มาจากต่างวัฒนธรรมกับชาวชุมชนซึ่งเป็น คนใน แม้เรากำลังให้คุณค่าของกระบวนการเรียนรู้และการสร้างองค์ความรู้โดย "คนใน" แต่ควร พิจารณาบทบาทของคนนอกที่จะช่วยเสริมพลังของการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนตาม บทเรียนนี้

ยังมีบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในส่วนกลางซึ่งมีบทบาทสำคัญในการช่วย ประสานงานกับพันธมิตรองค์กรต่าง ๆ ทั้งสถาบันวิชาการ นักวิชาการ สื่อมวลชน การ ประสานงานทางนโยบายกับฝ่ายรัฐบาลและสนับสนุนข้อมูลทางวิชาการให้กับองค์กรพัฒนา เอกชนในพื้นที่และเครือข่ายองค์กรชาวบ้าน รวมทั้งการจัดเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อให้ ยกระดับข้อมูลและสร้างความเข้าใจแก่สาธารณะ

๑๐.๑.๒ ปัญญาชนท้องถิ่น เช่น ครูและพระสงฆ์

ครูและพระสงฆ์ ถือเป็นบุคลากรที่มีบทบาทสำคัญในชุมชน มีความรู้ ความสามารถ มีบารมีเป็นที่พึ่งทางจิตใจและการแก้ไขปัญหาของชุมชนได้ ในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำ มูน การเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิระยะแรก กลุ่มครูซึ่งเป็นลูกหลานชาวบ้านมีบทบาทในการ ส่งเสริมปฏิบัติการสิทธิเคียงคู่กับนักพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะการให้ข้อมูลและการกระตุ้น จิตสำนึก แต่ด้วยข้อจำกัดของความเป็นข้าราชการ เมื่อความขัดแย้งในพื้นที่มีความแหลมคม มากขึ้น ทำให้ครูได้รับผลกระทบถึงขั้นถูกย้ายและต้องลดบทบาทลงไป แต่ยังคงมีส่วนเกี่ยวข้อง ด้วยการเปลี่ยนบทบาทเป็นที่ปรึกษาหรือผู้ร่วมกิจกรรมในกระบวนการพัฒนาทางเลือกของ ชุมชน เช่น สมาชิกเกษตรทามมูน เป็นต้น ส่วนพื้นที่โนนปาก่อ “พระ” มีบทบาทมากใน กระบวนการสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนปาก่อ ทั้งด้านการประยุกต์ศาสนธรรมมา สนับสนุนการจัดการทรัพยากรชุมชนและแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง การสร้างทางเลือกการ พัฒนาของชุมชนโดยการใช้หลักของความเชื่อเรื่องบุญ เช่นการสร้างกองทุนข้าว การแต่ง

สรักัญญะและสร้างคณะขับร้องสรักัญญะสร้างบรรยากาศความสามัคคีและความไฝ่ธรรมะขึ้นในชุมชน ปัญญาชนท้องถิ่นมีจุดแข็งที่การร่วมวิถีชีวิตกับชาวชุมชน สามารถส่งเสริมและนำพาชาวชุมชนในการปฏิบัติการสิทธิชุมชนได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะปฏิบัติการสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน แต่มักไม่สามารถส่งเสริมการเคลื่อนไหวภายนอก หลายกรณีพวกเขายังถูกพันธนาการด้วยกรอบอันแข็งแกร่งของความเป็นข้าราชการหรือวิธีคิดแบบราชการที่แข็งตัวและถูกชาวบ้าน รวมทั้งการดิ้นรนในระบบเศรษฐกิจที่ "ไม่พอเพียง"

๑๐.๑.๓ บทบาทของนักวิชาการ นักกฎหมาย

นักวิชาการมีบทบาทในการสนับสนุนส่งเสริมสิทธิชุมชนโดยการช่วยทำหน้าที่วิเคราะห์เชื่อมโยงให้เห็นภาพรวมของสังคม ให้ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดและความรู้เฉพาะเรื่องในบทบาทของวิทยากรฝึกอบรม เช่น ความรู้เรื่องนิเวศวิทยา ความรู้เรื่องกระบวนการวิจัย และช่วยสะท้อนบทเรียนการเคลื่อนไหวและการพัฒนาแก่ชาวชุมชน ในที่นี้รวมถึงนักกฎหมายหรือทนายความที่ช่วยอบรมความรู้ทางกฎหมาย ซึ่งเป็นกุญแจสำคัญของการ "ปลดปล่อยความกลัว" ของชาวบ้านได้เป็นอย่างดี นักวิชาการยังทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษา หรือเป็นพันธมิตรที่ทำหน้าที่เยี่ยมเยียนให้กำลังใจ การช่วยเปิดเวทีสาธารณะให้ชาวบ้านได้นำเสนอปัญหาและองค์ความรู้ของชุมชน ในกรณีตั้งคณะกรรมการแก้ปัญหาความร่วมมือระหว่างฝ่ายรัฐและชาวบ้าน จะมีนักวิชาการเป็นองค์ประกอบฝ่ายชาวบ้าน หรือเป็นกรรมการฝ่ายที่สามซึ่งที่ประชุมร่วมกันเลือกในกรณีการใช้กระบวนการทางวิชาการสร้างช่องทางในการแก้ปัญหา นักวิชาการจะเข้ามามีบทบาทในการศึกษาผลกระทบและร่วมเป็นคณะกรรมการกำกับการศึกษา บทบาทของนักวิชาการและนักกฎหมายมีความสำคัญต่อการส่งเสริมสิทธิชุมชนเป็นอย่างมาก สามารถเสริมความมั่นใจให้แก่ชาวบ้านทางด้านกฎหมายและทางวิชาการซึ่งเป็นข้อขาดแคลนของนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนและชาวบ้าน แต่นักวิชาการและนักกฎหมายมักมีเวลาจำกัด จึงมีบทบาทเป็นตัวเสริมในจังหวะที่เหมาะสมดังกล่าว

๑๐.๑.๔ องค์กรอิสระ

องค์กรอิสระ เช่น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ เป็นกลไกตามรัฐธรรมนูญ ซึ่งมีบทบาทในการติดตามตรวจสอบการละเมิดสิทธิมนุษยชน สามารถอาศัยกฎหมายในการเรียกข้อมูลเอกสารหรือเชิญหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาให้การ การไต่สวน และการเสนอรายงานต่อสังคมและต่อหน่วยงานรัฐเพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหา การทำบทบาทของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนสามารถเปิดเวทีให้เกิดการเจรจาอย่างเสมอหน้าโดยมีฝ่ายที่สามเข้าร่วมพิจารณา และบางกรณีก็สามารถผลักดันให้เกิดข้อตกลงระหว่างชาวชุมชนกับคู่กรณีได้ ความคืบหน้าในการแก้ปัญหา แต่เงื่อนไขสำคัญคือ ฝ่ายชาวชุมชนต้องมีความพร้อมในข้อเจรจา

และหลักฐานข้อมูล บทเรียนสำคัญกรณีบ้านท่าลาดและเครือข่ายท้องถิ่นลุ่มน้ำชีตอนปลายได้ ร้องเรียนคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติจนถึงขั้นสามารถเปิดวงไต่สวนพิจารณา ผลกระทบจากการดูดทรายในลำน้ำชี แต่ฝ่ายชุมชนไม่สามารถแสดงข้อมูลความเดือดร้อนหรือ การถูกละเมิดสิทธิชุมชนอย่างชัดเจน ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาใดๆ ได้ ขณะที่กรณีบ้านโนนปาก่อ ราชสีไศล ห้วยนาและเครือข่ายลุ่มน้ำชีสามารถใช้เวทีไต่สวนนั้นสร้างข้อตกลงในการแก้ปัญหาให้ มีความคืบหน้าต่อไปได้ เช่น ได้ผ่อนผันการดำเนินการตามหมายจับชาวบ้านโนนปาก่อ การ ทบทวนกระบวนการตรวจสอบสิทธิในที่ดินของชาวราชสีไศลให้เกิดความเป็นธรรม ทั้งยังใช้ โอกาสการลงพื้นที่ของคณะกรรมการสิทธิฯ ในการกระชับความกลมเกลียวของฐานสมาชิกได้ เป็นอย่างดี

บทเรียนสำคัญที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน คือ บทบาทที่วางไว้ตามกฎหมายนี้จะสามารถสนับสนุนการแก้ปัญหาของชุมชนได้บางระดับและ บางขั้นตอนเท่านั้น เพราะไม่มีกลไกที่จะติดตามได้อย่างใกล้ชิด เมื่อมีจุดแข็งคือการมี สถานภาพทางกฎหมายอยู่แล้ว คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติควรได้ขยายกลไกให้ เพียงพอ ในรูปของอาสาสมัคร หรือการประสานความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชน สถาบัน วิชาการหรือองค์กรประชาชนที่ทำงานอยู่ติดพื้นที่อยู่แล้วให้แนบแน่นและสามารถแสดงบทบาท ได้ต่อเนื่องมากขึ้น

ยังมีองค์กรอิสระอื่นๆ เช่น สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน ซึ่งมีบทบาทในการ สนับสนุนทุนในการพัฒนาตามแผนของชุมชน/เครือข่ายในหลายพื้นที่ สำหรับชุมชนที่มี กระบวนการเรียนรู้หรือการสร้างแผนชุมชนและสามารถพัฒนาโครงการในการขอทุนก็สามารถ นำมาสร้างเสริมการใช้สิทธิชุมชนได้เป็นอย่างดี ข้อจำกัดสำคัญของสถาบันฯ คือ ไม่มีกลไกใน การติดตามและสนับสนุนชุมชนได้อย่างใกล้ชิด

๑๐.๑.๕ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับท้องถิ่น/ภาค/ประเทศ

เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับต่างๆ เกิดขึ้นจากการประสบปัญหาจากนโยบาย ของรัฐ ทำให้ชาวบ้านได้รวมตัวเกิดเป็นเครือข่ายองค์กร มีเป้าหมายสำคัญคือ เพื่อสร้างพลัง อำนาจร่วมกันของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาของแต่ละพื้นที่ การรวมตัวเป็นองค์กรเครือข่ายมี ทั้งเครือข่ายกลุ่มปัญหาเดียวกัน คือ เครือข่ายชาวบ้านที่ประสบปัญหากรณีป่าไม้ - ที่ดิน เครือข่ายเชื้อน เครือข่ายชาวบ้านกลุ่มปัญหาอื่น ๆ ที่ร่วมเรียกร้องสิทธิ เช่น กลุ่มสมัชชาคนจน สมัชชาเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายชาวบ้านดังกล่าวมีบทบาทสำคัญ เช่น ร่วมกันเคลื่อนไหวใน รอบสำคัญๆ เพื่อต่อรองกับรัฐ และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการต่อสู้ รวมทั้งเป็นการ สร้างความสัมพันธ์ทำให้ชุมชนเกิดความรู้สึกมีเพื่อนพ้องร่วมกันมากขึ้นนั้น องค์กรเครือข่ายมี ข้อดีที่สามารถสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐในเงื่อนไขที่เหมาะสม แต่มีข้อจำกัดสำคัญ คือ ทุก เครือข่ายต้องมีกองจัดการหรือแม่ข่าย ซึ่งมีภาระมากมาย การเคลื่อนไหวที่เป็นไปได้มากที่สุด

คือการเคลื่อนไหวภายนอกเพื่อกดดันต่อรองกับรัฐ แต่ไม่มีกำลังในการส่งเสริมการสร้าง ความเข้มแข็งระดับชุมชนพื้นฐาน หลายองค์กรกลายเป็นหน่วยร้องเรียนความเดือดร้อนของชาวบ้าน สมาชิกจ่ายค่าสมัครและค่าบำรุงกิจกรรม รอให้ผู้นำไปแก้ปัญหาให้ สร้างความสัมพันธ์แบบหวังพึ่ง ไม่เกิดความลึกซึ้งและพลังในการสร้างสิทธิชุมชนอย่างแท้จริง

๑๐.๒ คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม

คุณสมบัติของผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนในที่นี้ คือ คุณสมบัติที่พึงปรารถนาซึ่งจะสร้างปัจจัยบวกต่อการส่งเสริมสิทธิชุมชน โดยถอดจากบทเรียนสำคัญของการดำเนินการโครงการสิทธิชุมชนศึกษาซึ่งมีนักพัฒนาองค์กรเอกชน เป็นนักวิจัยและเป็นผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนในพื้นที่วิจัย ทั้ง ๓ พื้นที่ ซึ่งมีข้อสรุปร่วมกันว่า คุณสมบัติของผู้ส่งเสริมสิทธิชุมชนที่ดีควรจะมีคุณลักษณะ ๑๐ ประการ ประกอบด้วย " ๖ ต้อง ๔ ไม่" ดังนี้คือ

๑๐.๒.๑ ต้องเป็นนักคิดนักค้นคว้าและนักทดลอง มินิสรักรักการเรียนรู้ รักการอ่าน แสวงหาความรู้ใหม่ๆ เสมอ กระตือรือร้นที่จะถูกเถียงแลกเปลี่ยนเพื่อเพิ่มพูนความรู้และแนวความคิด แล้วนำไปประยุกต์ทดลอง ด้วยนักพัฒนา/นักวิจัยเชิงปฏิบัติการหรือนักส่งเสริมสิทธิชุมชน เป็นผู้ต้องมีบทบาทในการกระตุ้น สร้างกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชนและผู้นำพาความรู้ใหม่ๆ เพื่อการส่งเสริม จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้มีโลกทัศน์กว้างไกล มีความรู้ทางสังคมในระดับกว้างมากกว่าชาวบ้าน สำหรับความรู้ของชุมชนนั้นต้องคำนึงว่าชาวบ้านมีมากกว่า นักพัฒนา/นักวิจัยต้องเรียนรู้จากชาวบ้าน ซึ่งต้องการคุณสมบัติของการเป็นนักจัดการความรู้ ที่ต้องหมั่นถามหมั่นสังเกตการณ์และร่วมกิจกรรมของชาวบ้าน หมั่นจดและบันทึกข้อมูล หมั่นค้นหาและเรียนจากผู้รู้ในท้องถิ่น

๑๐.๒.๒ ต้องมีชุดความรู้และทักษะพื้นฐานในงานชุมชน ได้แก่ ทักษะในการจัดประชุม การจัดกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชน การวางแผนร่วมกับชุมชน ทักษะในการประสานงาน ประสานความร่วมมือและการประสานทรัพยากรต่างๆ เพื่อการพัฒนา ความรู้เกี่ยวกับทางเลือกงานพัฒนาระดับชุมชน ทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชน ทักษะในการสรุปงาน สรุปบทเรียนเพื่อการยกระดับงาน ความรู้ทางสังคมและกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เป็นต้น ทักษะการพูด การเขียนและการเผยแพร่รณรงค์ เป็นคุณสมบัติที่จะก่อและขยายประโยชน์ในงานได้มากขึ้น

๑๐.๒.๓ ต้องเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ผู้ส่งเสริมกระบวนการสิทธิชุมชนต้องเชื่อมั่นต่อพลังของชุมชนว่า ชุมชนมีพลังภายในชุมชน มีปัจจัยสำคัญที่ชุมชนได้ก่อเกิด จัดการ สืบสาน ต่อเนื่องกันมายาวนาน ทำให้ชุมชนสามารถปรับเปลี่ยน ตั้งรับ การคุกคามจากภายนอกและสร้างความเข้มแข็งของตนขึ้นมาใหม่ได้ เป็นการสร้างความเชื่อมั่นในศักดิ์ศรีและศักยภาพของมนุษย์ และเชื่อมั่นในการทำหน้าที่ของ “ชุมชน” ที่จะป็นฐานที่มั่นคง ที่พิทักษ์ ที่ปลอดภัยของ “คน” ความเชื่อมั่นดังกล่าวนี้อาจทำให้ผู้ทำหน้าที่ส่งเสริมสิทธิชุมชนเกิดการคิดค้นกระบวนการต่าง ๆ ในการแก้ไขปัญหา การวิเคราะห์ร่วมกับชุมชน เพื่อให้ชุมชนเกิดความตระหนักในศักยภาพและ “สิทธิ” ของชุมชนเอง นำไปสู่การปฏิบัติการสิทธิชุมชนที่มีระบบและเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น

๑๐.๒.๔ ต้องศึกษาชุมชนและมองชุมชนบนฐานของความเป็นจริง เห็นชีวิตชุมชนที่มีการเคลื่อนไหว มองชุมชนเป็นหน่วยของความสัมพันธ์ ที่มีการปรับตัวอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เห็นลักษณะตัวตนที่แท้จริงของชุมชน ที่มีทั้งมิติการพึ่งพาอาศัย ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ ความขัดแย้ง การเอารัดเอาเปรียบ ระบบความเชื่อ คุณธรรม จริยธรรม และผู้นำด้านต่าง ๆ ของชุมชน รวมทั้งผลกระทบที่เกิดจากปัจจัยภายนอก กระบวนการศึกษาชุมชนนี้จะทำให้ผู้ส่งเสริมสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการค้นหาพลังของชุมชน และทำให้เห็นจุดอ่อน จุดแข็งของชุมชน เห็นประเด็นที่ชุมชนให้ความสนใจ รู้จักผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพ ซึ่งกระบวนการศึกษาชุมชนดังกล่าวนี้อาจต้องอาศัยระยะเวลาและกระบวนการศึกษาชุมชนอย่างละเอียดรอบด้าน ฐานข้อมูลที่เกิดขึ้นจากการศึกษาชุมชนจะนำไปสู่การวางแผนปฏิบัติงานที่ดีของผู้ส่งเสริม และการวางแผนการจัดการของชุมชน

๑๐.๒.๕ ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน คุณสมบัติดังกล่าวนี้อาจเป็นปัจจัยที่ต่อเนื่องกันกับข้อที่สาม หากผู้ส่งเสริมเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ก็จะทำให้ผู้ส่งเสริมอ่อนน้อมถ่อมตน เข้ามาเรียนรู้ร่วมกับชุมชนอย่างเปิดกว้าง ไม่ทำตัวแปลกแยก ต้องปรับตัว สร้างการยอมรับและสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับคนในชุมชน ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบ ลูกฮัก อ้าย-น้อง ที่พร้อมจะเปิดใจแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

๑๐.๒.๖ ต้องอุทิศตน ต่อการทำงานส่งเสริมสิทธิชุมชน “กัดไม่ปล่อย” หมายถึงต้องมีความจริงใจ ต่อเนื่อง ทุ่มเท เสียสละ และมีอุดมคติอยู่ในใจเสมอ งานสร้างสรรค์สิ่งใหม่ขึ้นมาให้มีสถานะมีความสำคัญย่อมเกิดจากมีคนทุ่มเทอุทิศตนเสมอ

๑๐.๒.๗ ไม่รับเหมาทำแทน การส่งเสริมสิทธิชุมชนมีเป้าหมายสำคัญคือ การดำรงอยู่ร่วมกันอย่างเป็นธรรมยั่งยืนของชาวชุมชนและทรัพยากรชุมชน และให้ชุมชนอยู่รอดอย่างมีศักดิ์ศรีร่วมกับสังคมภายนอก การจะบรรลุเป้าหมายดังกล่าวได้ชุมชนต้องผ่านประสบการณ์การฝึกฝนร่วมกัน หากผู้ส่งเสริมเป็นผู้รับเหมาทำแทนจะทำให้ชุมชนขาดโอกาสในการเรียนรู้และไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้เกิดความเข้มแข็งได้ มีบทเรียนในหลายกรณีนักพัฒนา/นักวิจัยมีความหวังดี มีความอุทิศตน เอาใจใส่ทำงาน แต่รับทำงานทุกอย่างให้ชาวบ้านจนชาวบ้านไม่เกิดกระบวนการเรียนรู้ฝึกฝน ขาดการริเริ่มและตัดสินใจด้วยตนเอง ต้องรอ นักพัฒนาพาคุยและพาทำ นักพัฒนา/นักวิจัยต้องคำนึงว่าตนเป็นเพียงผู้ส่งเสริม ผู้เป็นเจ้าของ และเจ้าภาพในการแก้ปัญหาตัวจริงเสียงจริงและเป็นผู้รับผลจากการพัฒนาคือชุมชน บทบาทหลักในการปฏิบัติอยู่ที่ชุมชน

๑๐.๒.๘ ไม่เป็นวีรชนเอกชน นอกจากการไม่เป็นผู้รับเหมาทำแทนแล้วผู้ส่งเสริมต้องไม่เป็นวีรชนเอกชน ผูกขาดการตัดสินใจ รวบอำนาจการขึ้นคำสั่งการไว้ที่ตน ผู้ส่งเสริมต้องระลึกเสมอว่า ความสำเร็จและความยั่งยืนของสิทธิชุมชนอยู่ที่การทำงานและการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เป็นคณะ มิได้อยู่ที่ปัจเจกภาพของผู้นำคนใดคนหนึ่ง ดังนั้นจึงไม่ควรคิดและตัดสินใจแทนชาวบ้าน หรือเป็นผู้นำชาวบ้านเสียเอง กระทั่งต้องไม่สนับสนุนส่งเสริมให้ผู้นำชุมชนเป็นผู้นำที่เด่นและดังอยู่ผู้เดียว ต้องส่งเสริมการนำแบบหมู่คณะ และสร้างแบบแผนของการมีส่วนร่วมของสมาชิกในการตัดสินใจและดำเนินการในทุกขั้นตอนของการเคลื่อนไหวให้มากที่สุด

๑๐.๒.๙ ไม่เยอหยิ่งทะนงตน ความเยอหยิ่งจองหองอวดดีของคนทำงานจะปิดโอกาสในการเรียนรู้และเข้าใจประสบการณ์ที่แท้จริงของชุมชน เขาจะมีประโยชน์ในบางสถานการณ์ แต่จะไม่สามารถเข้าใจเรื่องซับซ้อนและละเอียดอ่อนที่ดำรงอยู่ในสถานการณ์ หรือที่แฝงอยู่ในพัฒนาการและศักยภาพของชุมชนซึ่งต้องใช้ในการทำงานอย่างลุ่มลึกได้ การวางแผนวางกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนจึงไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง และเขาจะกลายเป็นผู้ "ล้ำหลังมวลชน" และ "ไร้เพื่อน" ไปในที่สุด

๑๐.๒.๑๐ อุดหนุน ไม่ท้อแท้ ในกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน ผู้ส่งเสริมจะต้องเผชิญกับปัญหาตั้งแต่การปรับตัวเข้ากับชุมชน การประสบกับอุปสรรคและความขัดแย้งนานัปการผ่านประสบการณ์ทั้งความสำเร็จและล้มเหลวเช่นเดียวกันกับการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนของชาวบ้าน ทั้งกระบวนการแก้ไขปัญหาต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับคนหลายกลุ่มหลายระดับ ทั้งข้าราชการ นักการเมือง และ นายทุน ที่สำคัญความขัดแย้งที่เกิดขึ้นสัมพันธ์กับระเบียบกฎหมาย และโครงสร้างเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ซับซ้อน ต้องใช้ระยะเวลาอันยาวนานใน

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน ยิ่งการมีภารกิจทั้งความเป็นนักพัฒนา นักเคลื่อนไหวและนักวิจัยในเวลาเดียวกันย่อมมีความยุ่งยากมากมาย ดังนั้นผู้ส่งเสริมต้องอาศัยความอดทน ใจเย็น และมุ่งมั่นในการทำงานอย่างแท้จริง

๑๐.๓ กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชนที่จะนำเสนอต่อไปนี้ วางอยู่บนพื้นฐานของการถอดบทเรียนการทำงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน ซึ่งมีวัตถุประสงค์แผนงานและกระบวนการดำเนินงานที่แน่นอน โดยเฉพาะการให้มีนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นนักวิจัยและปฏิบัติการร่วมกับนักวิจัยชาวบ้านและผู้นำชุมชนในพื้นที่เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำและชุมชนบ้านป่าที่มีการละเมิดสิทธิสิทธิชุมชน กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนและบทเรียนสำคัญ เป็นดังนี้

๑๐.๓.๑ การศึกษาชุมชน ค้นหาผู้นำ

เพราะนักพัฒนา/นักวิจัยถือว่าเป็นคนนอกที่เข้าไปในชุมชน กระบวนการที่จะชี้แจงและรับรองสถานะของนักพัฒนาที่ต้องมีการจัดการเป็นอันดับแรก การลงทำงานในระดับพื้นที่อาจอาศัยการอธิบายเชื่อมโยงกับเครือข่ายการทำงานที่ผ่านมาเพื่อเกิดความคุ้นเคย เกิดความเข้าใจและการคาดหวังระหว่างกันที่ตรงกับสถานภาพจริงที่สุด จากนั้น นักพัฒนา/นักวิจัยต้องศึกษาข้อมูลพื้นฐานและโครงสร้างด้านต่างๆของชุมชนและสถานการณ์สำคัญที่ชุมชนประสบอยู่ กระบวนการค้นหาผู้นำเป็นสิ่งสำคัญมากในขั้นนี้ ผู้นำทางการตามโครงสร้างการปกครองอาจจะไม่ใช่ตัวขับเคลื่อนพลังที่แท้จริงในชุมชน การที่จะรู้จักผู้นำตัวจริงของชุมชนอาจจะเกิดจากการสอบถาม การสังเกตจากกิจกรรมต่างๆของชุมชนซึ่งจะปรากฏผู้นำตามธรรมชาติของชุมชนในด้านต่างๆ เช่น ผู้นำพิธีกรรม ผู้นำด้านการจัดการ ผู้นำด้านเทคนิค นักคิด นักประชาสัมพันธ์ ฯลฯ การอยู่ร่วมในชุมชนและการเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนจึงเป็นเรื่องที่นักพัฒนาต้องให้ความสำคัญ เราจะทราบวาระระหว่างกิจกรรมดำเนินไปนั้นใครมีบทบาททำอะไร และใครที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือในเรื่องนั้น ๆ มากที่สุด สุดท้ายนักพัฒนาจะเห็นผู้นำในแต่ละด้าน แต่ละบทบาทมากขึ้น เป็นกุญแจสำคัญในการทำงานในขั้นตอนต่อไป

๑๐.๓.๒ การกระตุ้นชุมชน

เป็นขั้นตอนที่พยายามให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง อาจเริ่มจากการแลกเปลี่ยนกับกลุ่มแกนนำ โดยการตั้งคำถาม การท้าทาย การแนะนำให้เห็นทางเลือกใหม่ๆ หรือแนวคิดมุมมองใหม่ๆที่ท้าทาย การสร้างปฏิบัติการตรง เช่น การรวบรวมข้อมูลชุมชนบาง

เรื่องที่ง่าย ๆ การยื่นหนังสือร้องเรียนตามช่องทางปกติ หรือสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้แบบต่าง ๆ เช่น การอ่าน การแลกเปลี่ยนกับผู้รู้ การออกไปร่วมงานฝึกอบรม ศึกษาดูงาน สังเกตการณ์ในที่อื่น ๆ เพื่อให้ชาวบ้านมีข้อมูลและความรู้ใหม่มาท้าทายหรือต่อยอดความรู้เดิม เกิดการเรียนรู้แบบเปรียบเทียบประสบการณ์ผู้อื่นและประสบการณ์ของตนเอง นำมาสู่การประเมินตนเอง ประเมินกลุ่ม ชุมชน และการวิเคราะห์ปัญหาที่ชุมชนประสบอยู่ วิเคราะห์คู่กรณี และนำไปสู่การสร้างจุดยืน สร้างเป้าหมายและกระบวนการแก้ปัญหาเป็นลำดับต่อไป

๑๐.๓.๓ การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยง

กระบวนการให้ข้อมูลหรือส่งผ่านข้อมูลสู่ชุมชนเป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้ชุมชนได้รับข้อมูลข่าวสารที่แท้จริง เพื่อให้ชุมชนมีข้อมูลเพิ่มในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายใน นำไปสู่การค้นหาข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ เพื่อให้ชาวบ้านได้เกิดกระบวนการคิดวิเคราะห์และตัดสินใจด้วยตนเอง ก่อนที่จะเริ่มต้นปฏิบัติการใช้สิทธิของชุมชน ข้อมูลที่ชาวบ้านมักขาดแคลนคือข้อมูลเกี่ยวกับกฎหมาย นโยบาย และข้อมูลเกี่ยวกับกลไกการทำงานของรัฐบาล ซึ่งส่วนนี้นักพัฒนา/นักวิจัยอาจเป็นผู้ค้นหาถ่ายทอดให้ชาวบ้านในรูปของการบอกเล่า เอกสาร วิดีทัศน์ การเชิญผู้รู้มาอธิบาย การเดินทางไปใช้สิทธิข่าวสารข้อมูลโดยการขอจากหน่วยงานราชการ การเดินทางไปดูโครงการในลักษณะเดียวกันที่อื่น ๆ เช่น ในพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี เริ่มจากการให้ข้อมูลขององค์กรพัฒนาเอกชนเกี่ยวกับแผนงานของโครงการโขง ชี มูล ซึ่งเป็นข้อมูลที่แตกต่างไปจากที่ชาวบ้านได้รับการบอกเล่าจากทางโครงการและผู้นำทางการซึ่งจงใจให้แต่ข้อมูลด้านดี เมื่อชาวบ้านได้รับรู้ข้อมูลในอีกด้านหนึ่งก็เกิดกระบวนการคิด เกิดคำถามใหม่ ๆ ที่ท้าทายให้ชาวบ้านได้ค้นหาความจริงเพื่อการเติมเต็มและนำไปสู่การตัดสินใจของชุมชนที่จะได้รับผลกระทบในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิชุมชนต่อไป

ข้อจำกัดในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านทั่วไป คือชาวบ้านจะรับรู้ปัญหาที่เกิดขึ้นกับตน แต่ไม่อาจเชื่อมโยงให้เห็นสาเหตุ ที่มาและเบื้องหน้าเบื้องหลังของผู้เกี่ยวข้องได้ ดังวาทะของ เหมะเจอตง ที่ว่า “มวลชนเห็นต้นไม้ไม่เห็นป่า ปัญญาชนเห็นป่าไม่เห็นต้นไม้” การวิเคราะห์เชื่อมโยงจึงเป็นกระบวนการสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านเข้าใจต่อสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น เห็นสาเหตุของปัญหาและรับรู้ถึงสิทธิของตน การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยงสามารถกระทำได้โดยวิถีปกติที่นักพัฒนาใช้วิธีใช้ข้อมูลที่มีสู่การแลกเปลี่ยนในเวทีธรรมชาติ หรือการจัดกระบวนการเรียนรู้โดยการยกระดับขึ้นมาเป็นกิจกรรมต่างๆ เช่น การจัดฝึกอบรม, การนำพาไปแลกเปลี่ยนกับกลุ่มอื่นที่มีประสบการณ์มาก่อนแล้ว ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้การปฏิบัติจริงจากผู้ที่ได้รับผลกระทบซึ่งอยู่ในระดับเดียวกับชาวบ้าน เป็นต้น

๑๐.๓.๔ การยกระดับปัญหาจากปัญหาในพื้นที่สู่ประเด็นสู่สาธารณะ

เป็นการทำให้กระบวนการใช้สิทธิของชาวบ้านมีประสิทธิภาพสูงขึ้น การยกระดับปัญหาจากพื้นที่สู่ประเด็นสาธารณะนี้เพื่อให้สังคมและสาธารณะได้เข้าใจ รู้เห็นเป็นพยาน ไม่ทำให้การเคลื่อนไหวของชาวบ้านเป็นไปอย่างโดดเดี่ยว เสี่ยงต่อการถูกป่วนทำลายจากผู้ไม่หวังดีหรือคู่กรณี ให้สังคมและสาธารณะเกิดความเห็นใจ ยอมรับและเปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อกระบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน เพื่อให้เกิดการสนับสนุน ความร่วมมือ ความเข้าใจนำไปสู่การยอมรับสิทธิของชุมชนในฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ดำรงอยู่จริงในสังคมแห่งนี้ และลดช่องว่างความเข้าใจระหว่างชนบทและเมืองให้น้อยลงอีกด้วย เช่น กรณีการใช้สิทธิของชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำซึ่งเผชิญหน้ากับการสูญเสียที่ดินทำกินและความเสียหายของป่าทามซึ่งเป็นฐานเศรษฐกิจของชุมชน ซึ่งไม่ได้รับการตอบสนองจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและสาธารณะชน ผู้ส่งเสริมต้องช่วยสร้างกระบวนการที่จะเชื่อมโยงปัญหาท้องถิ่นสู่ประเด็นทางสังคมและเป็นประเด็นทางนโยบาย ด้วยการเชื่อมโยงประเด็นผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่สู่ประเด็นที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผลประโยชน์ร่วมของคนทั้งสังคม เช่น การสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ ทรัพยากรพันธุกรรม การสูญเสียวงจรความสัมพันธ์ของระบบนิเวศน้ำ หรือผลกระทบต่อภูมิอากาศของท้องถิ่นและของโลก และชี้ให้เห็นว่าการคงอยู่ของทรัพยากรมีเงื่อนไขสำคัญอยู่ที่การรับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น ทั้งนี้ การยกระดับประเด็นปัญหาชุมชนท้องถิ่นเป็นประเด็นสาธารณะและประเด็นทางนโยบายทำได้โดยการประสานองค์กรวิชาการ ประสานสื่อมวลชน การจัดหาสื่อลงพื้นที่ การผลิตสื่อต่างๆ และการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธีแบบต่างๆ ก็ล้วนให้ผลต่อการยกระดับประเด็นตามแนวนี้นี้ได้ทั้งสิ้น ปัจจัยสำคัญก็คือข้อมูลและองค์ความรู้ที่ต้องสนับสนุนส่งเสริมให้มีการผลิตไว้ให้เพียงพอ

๑๐.๓.๕ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำชุมชน

จากการศึกษาพบว่า การส่งเสริมการใช้สิทธิต้องมุ่งเน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำ เพื่อเป็นแกนหลักในการขยายผลการเรียนรู้สู่สมาชิกต่อไป แท้ที่จริงชุมชนมีการคัดสรรผู้นำตามธรรมเนียมอยู่แล้ว เพียงแต่นักพัฒนา/นักวิจัยจะต้องสังเกตการณ์อย่างใกล้ชิด และสร้างกิจกรรมเพื่อเปิดโอกาสให้ผู้นำหรือบุคคลที่มีศักยภาพในการเป็นผู้นำแสดงตัวต่อชุมชน และสร้างการยอมรับจากชุมชนต่อไป แต่เนื่องจากจากการใช้สิทธิของชุมชนมีความหลากหลาย ทำให้ผู้นำมีความหลากหลายตามไปด้วย หลักการสำคัญในการสร้างกระบวนการเรียนรู้กับผู้นำ คือ การเสริมข้อมูลความรู้และทักษะที่จำเป็น การสร้างสำนึกความตระหนักในสิทธิของชุมชน และเชื่อมั่นในพลังของชุมชนของตนเองเพื่อนำไปสู่การคลี่คลายปัญหาต่างๆ ได้

การสร้างกระบวนการเรียนรู้สำหรับผู้นำมี ๒ ลักษณะ คือ การสร้างการเรียนรู้ร่วมกันระดับกลุ่มโดยรวมของแกนนำ และการเรียนรู้ระดับบุคคล กระบวนการเรียนรู้ระดับกลุ่ม

ย่อมต้องมีการออกแบบอย่างเป็นระบบภายในช่วงเวลาที่ชัดเจน เช่น การอบรม สัมมนา ศึกษา ดูงาน ส่วนการสร้างการเรียนรู้ระดับบุคคลต้องใช้กระบวนการที่หลากหลายขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและความพร้อมของบุคคลนั้นๆ อาจเป็นไปได้โดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัว การเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของผู้ นำ เกิดการพูดคุย แลกเปลี่ยน ถกเถียง การสนับสนุนให้ไปเรียนรู้กับผู้รู้ ต่างๆ ความสัมพันธ์และความต่อเนื่องจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญต่อความสำเร็จ การสร้างการเรียนรู้แบบนี้ เป็นการสร้างโอกาสในการแสดงบทบาทของผู้ นำ สร้างโอกาสในการแลกเปลี่ยน เรียนรู้กันอย่างลึกซึ้ง และสร้างความมั่นใจของแกนนำ

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของผู้ นำ นักพัฒนา/นักวิจัยจะมีบทบาทสำคัญทั้ง ในด้านการกำหนดเงื่อนไข เนื้อหา กระบวนการ และการผลักดัน ประสานให้เกิด รวมทั้งเป็น ผู้ทำหน้าที่ในการสร้างการเรียนรู้โดยตรง บทบาทดังกล่าวมีความสำคัญต่อองค์กรชาวบ้านเป็น อย่างยิ่งโดยเฉพาะในช่วงแรกของการรวมตัว

๑๐.๓.๖ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิก

เป็นการขยายผลการเรียนรู้ต่อจากผู้นำ เพื่อการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม อย่างมีชีวิตชีวาของสมาชิก โดยใช้วิธีการประชุมใหญ่ การประชุมย่อย การทำกิจกรรมหรือ พิธีกรรมต่างๆ ร่วมกัน ที่จะให้ผลทั้งด้านความรู้ความเข้าใจร่วมกันต่อปัญหา ทิศทางและ กระบวนการแก้ไขร่วมกัน เกิดเอกภาพทางความคิด เกิดความเชื่อมั่นศรัทธาร่วมกันในเรื่องที่ทำ หรือเกิดการชักชวน ฝึกฝนการทำงานร่วมกันให้มีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวรวม หมู่

ในกรณี กระบวนการเรียนรู้ที่จัดขึ้นในระดับชุมชนเดียว สามารถใช้เวทีประชุม หรือการจัดกิจกรรมระดับหมู่บ้านได้ไม่ยาก และสามารถเชิญแกนนำ ผู้รู้จากที่อื่นเข้ามาร่วมงาน จะได้ประโยชน์ทั้งทางกระตุ้นความสนใจให้แก่สมาชิกกลุ่ม/ชุมชน และอาจขยายผลความคิด หรือผลสำเร็จของงานไปสู่พื้นที่อื่นได้ในขณะเดียวกัน กรณีพื้นที่เครือข่ายที่กว้างขวางออกไป กระบวนการเรียนรู้ของสมาชิกมักใช้วิธีจัดประชุมใหญ่ เวทีอภิปราย ปราศรัย จัดกิจกรรมและ พิธีกรรมร่วมที่ตอกย้ำทั้งทางด้านความคิดความเชื่อร่วมกัน ซึ่งอาจจะเกิดผลต่อการเรียนรู้เชิง ลึกของสมาชิกแต่ละคนได้น้อย แต่เกิดภาพทางสัญลักษณ์และเอกภาพทางการเคลื่อนไหว ร่วมกัน ผู้นำเครือข่ายมักพิจารณาวางแผนสร้างกระบวนการเรียนรู้โดยการจัดประชุมสัญจรไป ตามบ้านต่างๆ โดยแกนนำหมุนเวียนกันไปช่วย

สิ่งที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิกชุมชนได้อย่างเป็นกระบวนการและ ต่อเนื่อง คือ การสร้างกิจกรรมทางเลือก เช่น งานเกษตร งานกลุ่มหัตถกรรม การจัดการป่า ชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ บทบาทของนักพัฒนา/นักวิจัยเป็นฝ่ายผลักดันแผนงานและ ปฏิบัติการร่วมกับผู้นำ หรืออาจมีกิจกรรมที่สามารถสร้างความสนใจร่วมหรือเป็นผลประโยชน์ ต่อครอบครัวของสมาชิก โดยสามารถจัดขึ้นโดยไม่ยาก หรืออาจประสานงาน ประสานแผน

ประสานทรัพยากรจากหน่วยงานรัฐ เอกชนมาร่วมสนับสนุนกิจกรรมนั้นๆ เช่น กิจกรรมเผาถ่านโดยเตาเผาประสิทธิภาพสูง การสาธิตการปุ๋ยชีวภาพ ฯลฯ กิจกรรมเหล่านี้สามารถสร้างบรรยากาศและเป็นเครื่องยึดโยงความสัมพันธ์ของฐานสมาชิกได้เป็นอย่างดี และอาจเป็นวิธีผ่อนคลายความเครียดจากเรื่องหนักๆของคนทำงานได้เป็นอย่างดี แต่ถ้าคิดอย่างจริงจังขึ้นมา กิจกรรมเหล่านี้สามารถวิเคราะห์เชื่อมโยงเพิ่มพลังให้กับ "สิทธิชุมชน" ได้ทั้งสิ้น

๑๐.๓.๗ การส่งเสริมให้พัฒนาองค์ความรู้ของชุมชน

เป็นการสนับสนุนให้ชาวบ้านพัฒนาองค์ความรู้ของตนเองเพื่อตอบโต้ความรู้กระแสหลัก วางรากฐานในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน และการค้นหาปัญหา แนวทางแก้ไขเพื่อนำไปสู่การวางแผนการจัดการชุมชน ในกระบวนการพัฒนาข้อมูลองค์ความรู้ นักพัฒนา/นักวิจัยต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ผู้ช่วยนักวิจัยชาวบ้าน” มีบทบาทในการปรึกษาหารือ ตั้งแต่การสร้างโจทย์ สร้างเครื่องมือ สร้างกระบวนการศึกษา การบันทึก การผลิตเอกสารให้กับงานวิจัยของชาวบ้าน จากประสบการณ์ในพื้นที่วิจัยทุกพื้นที่ พบว่ากระบวนการวิจัยของชาวบ้านสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ภายในขึ้นมาอย่างสำคัญ การวิจัยสามารถสร้างกระบวนการคิดอย่างเป็นขั้นเป็นตอนและมีเป้าหมาย เกิดการ “รู้เขารู้เรา” เกิดความมั่นใจใน “สิทธิของชุมชน” เกิดความตระหนักถึงภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ที่ชุมชนมีอยู่ เกิดความเข้าใจสถานการณ์ภายนอกที่มาเกี่ยวข้องกับสามารถเชื่อมโยงกับปรากฏการณ์ภายในอย่างอย่างเป็นระบบ ทั้งยังเกิดกระบวนการมีส่วนร่วมจากคนที่เคยถูกละเลยในการพัฒนาที่ผ่านมาของชุมชน เช่น ผู้เฒ่า ผู้หญิง เด็ก และคนด้อยโอกาสในชุมชน งานวิจัยได้เปิดพื้นที่ให้พวกเขาใช้ศักยภาพที่มีอยู่ในการมีส่วนร่วมให้งานวิจัยเป็นไปอย่างรอบด้าน มีชีวิตชีวา

กรณีการวิจัยของชาวชุมชนบ้านหนองดู่ มีการจัดตั้งทีมวิจัย ๕ คน มีการอบรมและทำความเข้าใจกระบวนการและวางแผนร่วมกัน มีการแบ่งกันเก็บข้อมูลชุมชนแต่ละด้าน มีการไปศึกษาประสบการณ์ภายนอกมาประกอบการเรียนรู้ของชุมชน รวบรวม เขียนข้อมูลที่ศึกษา แล้วนำเสนอเพื่อการตรวจสอบร่วมกันกับสมาชิกชุมชนและผู้นำจากหมู่บ้านอื่นในท้องถิ่นเดียวกัน กระบวนการดังกล่าวทำให้ชาวบ้านค้นพบปัญหา ความเปลี่ยนแปลงและองค์ความรู้ดั้งเดิมของชุมชน นำไปสู่การวางแผนการแก้ไขปัญหาและสร้างความร่วมมือของคนในชุมชนและท้องถิ่นได้ จนมีการตัดสินใจร่วมอย่างมั่นใจที่จะใช้สิทธิชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากลำน้ำชีอันเป็นพื้นที่กรรมสิทธิ์ของรัฐโดยการก่อสร้างฝายหินทิ้ง และสร้างแผนชุมชนด้านอื่นๆ กรณีชุมชนบ้านโนนปากก่อ มีการใช้กระบวนการเดียวกันในการศึกษาวิจัยประวัติศาสตร์และข้อมูลพื้นฐานด้านต่างๆของชุมชนเพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียว การวางแผนและจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเป็นองค์รวม และจัดการสร้างกฎกติกาชุมชนอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรร่วมกัน ส่วนกรณีลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี การวิจัยของชาวบ้านถือเป็นเครื่องมือ

สำคัญในการสลายความขัดแย้งภายในลงไประดับหนึ่ง และองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นถือเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังในการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนของเครือข่าย

ที่สำคัญ นักพัฒนา/นักวิจัยต้องเรียนรู้กระบวนการวิจัยให้ถ่องแท้ระดับที่จะสามารถนำพาชาวบ้านในการทำวิจัยได้ หรือมีกระบวนการฝึกอบรมและมีที่ปรึกษาภายนอกคอยให้คำแนะนำอย่างใกล้ชิด กรณีที่ทีมงานโครงการสิทธิชุมชนศึกษาที่ดำเนินเสร็จสิ้นลงไปนี้ไม่สามารถนำเป็นแบบอย่างที่ดีได้ เพราะทีมงานทุกระดับไม่มีความรู้ด้านการวิจัยเพียงพอและขาดการสนับสนุนที่เพียงพอจากผู้รู้ การทำงานวิจัยร่วมกับทีมวิจัยไทบ้านในช่วงแรกๆ จึงเป็นไปอย่างทุลักทุเลและปั่นป่วนที่ทีมงานต้องใช้เวลามากกว่าๆ มานั่งจัดทำรายงานที่ควรจะทำให้เสร็จตามแผนมาแล้วในแต่ละระยะ

๑๐.๓.๘ การร่วมปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน

ในกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน นักพัฒนา/นักวิจัยในฐานะผู้ส่งเสริมจำเป็นต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในปฏิบัติการใช้สิทธิร่วมกับชาวบ้านในทุกๆ ระดับ จนเราเรียกกระบวนการวิจัยที่เกิดขึ้นนี้ว่า "การวิจัยปฏิบัติการเชิงลึก" คือเข้าไปมีส่วนร่วมตั้งแต่ระดับท้องถิ่นถึงระดับนโยบาย โดยเฉพาะในช่วงการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขปัญหาในระดับนโยบาย เมื่อชาวบ้านต้องเผชิญกับแรงกดดันจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ, คำถามจากสื่อมวลชน แล้วยังต้องเจรจาเพื่อแก้ปัญหาซึ่งล้วนเป็นสิ่งที่ไม่คุ้นเคย และเป็นเงื่อนไขลดทอนสมรรถภาพในการใช้สิทธิของชาวบ้านเป็นอย่างมาก ในสถานการณ์เช่นนี้นักวิจัยจึงต้องเข้าไปสนับสนุนในด้านข้อมูล การประสานงานและการจัดบันทึกที่ร่วมกับชาวบ้าน แต่กระบวนการตัดสินใจต่อการแก้ไขปัญหายังเป็นบทบาทของชาวบ้าน ดังจะเห็นได้ว่า นักพัฒนา/นักวิจัยจะเข้าร่วมเป็นกรรมการแก้ไขปัญหาในระดับต่างๆ ร่วมกับชาวบ้านตลอด การเข้าร่วมของนักพัฒนา/นักวิจัยนอกจากจะเป็นการช่วยเหลือทางด้านเทคนิคแล้ว ยังส่งผลทางด้านจิตใจและความเชื่อมั่นของชาวบ้าน จากการศึกษาพบว่าในช่วงแรกของการรวมตัวกัน ชาวบ้านไม่มีความมั่นใจในสิทธิของตนเองและเกรงกลัวอำนาจของราชการ การที่มีบุคคลภายนอกเข้าร่วมในปฏิบัติการทำให้ชาวบ้านมีความมั่นใจมากขึ้น ด้วยความรู้สึกว่าการปฏิบัติการของตนเองมีศักดิ์พยาน มีพี่เลี้ยง และในบางสถานการณ์ พี่เลี้ยงสามารถแสดงบทบาทในการถ่วงดุลให้เวทีประชุมเจรจาเป็นไปอย่างมีความเท่าเทียม ชาวบ้านไม่ถูกกดขี่ข่มเหงหรือครอบงำโดยข้าราชการ โดยการหักทวง การขัดจังหวะ และการให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์ต่อเงื่อนไขการประชุมเจรจา

อนึ่ง ฝ่ายรัฐและสังคมทั่วไปยังมีอคติต่อการมี "ที่ปรึกษา" ของชาวบ้านอยู่มาก โดยมองว่าเป็นผู้แทรกแซงระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน แต่กระบวนการเรียนรู้และกระบวนการใช้สิทธิที่เกิดขึ้นได้สร้างบทเรียนให้แก่สังคมเป็นอย่างดีว่า เป็นความชอบธรรมอย่างยิ่งที่ชาวบ้านต้องมีที่ปรึกษา เพราะฝ่ายรัฐนั้นล้นล้นมีจัดจ้านที่ปรึกษาในทุกขั้นตอนของการทำงาน และมีการทำกันอย่างเป็นธุรกิจด้วยซ้ำ ในบางเวทีเจรจา เช่นกรณีเขื่อนห้วยนา ผู้ที่มานั่ง

เจรจากับชาวบ้านเรื่องการศึกษาลักษณะสิ่งแวดล้อมก็คือนักวิชาการระดับดอกเตอร์ซึ่งเป็นลูกจ้างของบริษัทที่ปรึกษาที่หน่วยงานราชการจ้างด้วยราคาแพง ในการเจรจาระดับกระทรวงชาวบ้านก็ต้องเจรจากับรัฐมนตรีซึ่งมีที่ปรึกษาด้านต่างๆ นั่งหน้าข้างคอยช่วยเหลือ

ในทางที่เป็นธรรม ควรมีระเบียบกฎหมายให้รัฐจ่ายงบประมาณสำหรับจ้างที่ปรึกษาให้ชาวบ้านในการดำเนินการแก้ปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาของรัฐด้วยซ้ำไป

๑๐.๓.๙ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร

ในการสร้างเครือข่ายเพื่อสร้างสิทธิชุมชน ในวิถีปกติ ชาวชุมชนมีเครือข่ายอยู่แล้ว เช่น สายเครือญาติทั้งในและต่างชุมชน เครือข่ายของการพึ่งพากันระหว่างชุมชน เช่น เครือข่ายเสียสละ และเครือข่ายตามความเชื่อและพิธีกรรมท้องถิ่น การสร้างเครือข่ายในระดับท้องถิ่นจะเป็นไปตามธรรมชาติ แต่การสร้างเครือข่ายความร่วมมือในระดับที่กว้างออกไปต้องอาศัยอาศัยกระบวนการอีกหลายอย่าง แม้ชาวชุมชนหลายพื้นที่จะประสบปัญหาเดียวกันอยู่ แต่ในแต่ละพื้นที่ล้วนมีระบบความสัมพันธ์ตามลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นที่แตกต่างกันไป เช่น ความสัมพันธ์กับนักการเมืองคนละฝ่าย ความใกล้ชิดและการรับผลประโยชน์ต่อโครงการพัฒนานั้นๆ ทั้งผลประโยชน์เฉพาะหน้า เช่น การเป็นลูกจ้างทำงานในโครงการ หรือผลประโยชน์ระยะยาวจากการมีโครงการนั้น การจัดตั้งของทางราชการที่ต่างกัน การมีลักษณะวัฒนธรรมทางการเมืองท้องถิ่นที่ต่างกันตามลักษณะเฉพาะของประวัติศาสตร์หรือชาติพันธุ์

ดังนั้น การสร้างเครือข่ายเพื่อเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนจึงมีความจำเป็นในการสร้างชุดการอธิบาย เป้าหมายหรือข้อเรียกร้องที่จะสามารถเป็นจุดดึงดูดความสนใจและสร้างจุดร่วมทางผลประโยชน์ของผู้ที่จะร่วมขบวนเป็นเครือข่ายอันกว้างขวางออกไปได้ เช่นการสร้างเป้าหมายของเครือข่ายลุ่มน้ำซีเพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วมผิวดิน สามารถสร้างความเข้าใจร่วมของคนทั้งลุ่มน้ำ การเชื่อมโยงประเด็นความขัดแย้งหลากหลายรูปแบบที่เกิดขึ้นในชุมชนต่างๆ รอบป่าภูสีฐานให้เห็นเหตุปัจจัยร่วมว่าเกิดจากรากเหง้าของนโยบายป่าไม้เช่นเดียวกัน เป็นต้น การขยายเครือข่ายยังขึ้นอยู่กับปัจจัยความแข็งแรงของ "แม่ข่าย" เช่น ผู้นำ และระบบการจัดการต่างๆ ที่เชื่อถือได้

เครือข่ายในระดับที่กว้างออกไป นักพัฒนา/นักวิจัยอาจต้องมีบทบาทอยู่มากในการประสานหนุนช่วย และพบว่า การดำเนินงานและการขับเคลื่อนของเครือข่ายระดับสมัชชาต่างๆ ล้วนต้องอาศัยบทบาทของปัญญาชนซึ่งเป็นพันธมิตรของชาวบ้านในการหนุนช่วยทั้งสิ้น

ในการสร้างความสัมพันธ์กับพันธมิตรกลุ่มอื่นๆ ในสังคมก็เช่นกัน นักพัฒนา/นักวิจัยล้วนมีบทบาทหลักในการเชื่อมโยงในระยะแรก ต่อเมื่อชาวชุมชนมีความคุ้นเคยและสามารถเข้าถึง ติดต่อประสานได้เองแล้วจึงค่อยลดบทบาทลงไป สิ่งจำเป็นในการประสานหา

พันธมิตรนั้นก็คือข้อมูลที่เพียงพอและความตรงไปตรงมาบนจุดยืนของการแก้ไขความเดือดร้อนของชุมชน ไม่มีผลประโยชน์หรือวาระอื่นๆแอบแฝง

๑๐.๓.๑๐ กระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน

การสรุปบทเรียนของชุมชน เป็นกระบวนการเพื่อการสรุปข้อคิดเพื่อการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงที่เกิดขึ้นและเพื่อยกระดับการเคลื่อนไหวในอนาคตให้ได้ผลดียิ่งขึ้น นักพัฒนา/นักวิจัยต้องไม่ละเลยที่จะสร้างเงื่อนไขให้มีการสรุปบทเรียนทุกครั้งหลังการปฏิบัติการสิ้นสุดลง ชาวบ้านจะมีบทเรียนรูปแบบ "สดๆ" ที่สามารถสร้างความตระหนักและนำไปเป็นข้อคิดในการพัฒนายุทธวิธีในการเคลื่อนไหวให้ดีกว่าต่อไป กระบวนการสรุปบทเรียนที่ดีต้องจัดสรรเวลาให้พอเพียง ทำร่วมกันอย่างเห็นความจำเป็นและมีสมาธิ คำถามสำคัญของการสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการก็คือ ที่คิดไว้เป็นอย่างไร ที่เกิดขึ้นเป็นอย่างไร อะไรคือจุดบกพร่อง อะไรเป็นจุดดี คราวต่อไปมีอะไรที่จะต้องพัฒนา จะเตรียมความพร้อมเพื่อการปฏิบัติการคราวต่อไปกันอย่างไร

การสรุปบทเรียนควรเกิดขึ้นในรอบการเคลื่อนไหวสำคัญ เช่น ในรอบปีหรือครึ่งปี ใช้กระบวนการฝึกอบรมอย่างมีส่วนร่วม มีผู้อำนวยความสะดวก และวิทยากรภายนอกเป็นผู้ร่วมแลกเปลี่ยนนิพากษ์วิจารณ์ มีการบันทึกบทเรียนอย่างเป็นระบบ และนำสู่การวางแผนเพื่อพัฒนาศักยภาพของกลุ่ม/เครือข่ายต่อไป

บทที่ ๑๑

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยได้ค้นพบลักษณะและคุณค่าของสิทธิชุมชน เงื่อนไขของการละเมิดสิทธิ ศักยภาพในการใช้สิทธิ และบทเรียนสำคัญในการใช้สิทธิของชุมชน คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น, ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ, ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชนและข้อเสนอต่อการวิจัยในอนาคต ดังนี้

๑๑.๑ ข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น

๑๑.๑.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการต่อชุมชน

๑) ชุมชนต้องเชื่อและตระหนักว่า “ชุมชน” คือ “สถาบัน” หนึ่งที่มีโครงสร้างและกลไกภายในเป็นระบบ ๆ หนึ่งของตนเอง มีภูมิปัญญา มีวัฒนธรรม จารีตประเพณีอันดีงามของตนเอง มีการปกครองตนเองและปรับตัวตามความเปลี่ยนแปลงภายในและจากภายนอกตลอดเวลา ชุมชนเป็นที่ที่ให้ความมั่นคงปลอดภัยแก่คน และชุมชนเป็นเจ้าของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างชอบธรรม เพราะเป็นผู้ออกแรงกันสร้างมา ใช้ประโยชน์และดูแลกันมายาวนาน

๒) ชุมชนต้องเชื่อใน “สิทธิ” ของตนเองที่มีมาแต่เดิม สิทธิของชุมชนวางอยู่บนหลักศีลธรรมและจารีตประเพณี ที่ผ่านมาชุมชนสูญเสียอำนาจในการจัดการพัฒนาตนเอง ถูกละเมิดสิทธิมากมายจากระบบประชาธิปไตยตัวแทนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยม บัดนี้ได้เวลาต้องทบทวน สังคมต้องจัดสรรอำนาจกันใหม่ โดยชุมชนต้องลุกขึ้นมาปฏิบัติเพื่อยืนยันและปกป้องสิทธิของตนเอง

๓) ชุมชนต้องแสดงสิทธิโดยการกำหนดอนาคตของตนเอง รื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิม และจิตสำนึกที่ดีของชุมชนมาประยุกต์สร้างสรรค์ทางเลือกด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การจัดการทรัพยากรขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน และสร้างภูมิคุ้มกันการคุกคามจากภายนอก

๑๑.๑.๒ ข้อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาของชุมชน

๑) สร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนให้รู้เท่าทันการครอบงำจากภายนอก ศึกษาทบทวนปัญหาและศักยภาพของชุมชนที่จะพัฒนาตนเอง โดยการตั้งวงแลกเปลี่ยนกันเอง เชิญวิทยากรภายนอก ศึกษาดูงาน เข้าร่วมอบรมสัมมนา ตั้งกลุ่มศึกษาวิจัย รวบรวมข้อมูล ฐานทรัพยากรของชุมชน ความรู้เกี่ยวกับวิถีการทำมาหากิน วิถีชีวิตวัฒนธรรม เพื่อตระหนัก ในเอกลักษณ์และพลังของชุมชน ความรู้ที่เกิดขึ้นสามารถใช้ในการเผยแพร่อธิบายสิทธิชุมชน ต่อสังคม ใช้ในการเจรจาต่อรอง ต่อสู้กับการละเมิดสิทธิจากภายนอกและใช้ในการผลักดัน ประสานองค์กรรัฐให้มั่นนโยบายสนับสนุนชุมชน กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวชาวชุมชนสามารถ แสวงหาผู้สนับสนุนจากภายนอก เช่น สถาบันวิชาการ องค์กรอิสระ องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่ม ครูอาจารย์ ปัญญาชนท้องถิ่นและองค์กรรัฐที่ก้าวหน้า

๒) จัดทำแผนที่และทะเบียนทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนทั้งดิน น้ำ ป่า และ ทรัพยากรอื่นของชุมชน อธิบายสิทธิที่ชุมชนยอมรับกันเองตามจารีตประเพณี พื้นที่ที่คนทั้ง ชุมชนถือสิทธิร่วมกัน หรือสิทธิของบุคคลในชุมชนที่ชุมชนยอมรับร่วมกัน พิจารณาจัดทำ ทะเบียนและ “โฉนดชุมชน” กำกับสิทธิ์นั้น ๆ

๓) ทำกิจกรรมดูแลจัดการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชนในรูปแบบ ป่าชุมชน แหล่งน้ำชุมชน ระบบชลประทานชุมชน แหล่งอนุรักษ์สัตว์น้ำชุมชน แหล่งดินบ้าน หม้อของชุมชน ฯลฯ สร้างระเบียบกติกาโดยใช้วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนผสมผสานกับการ จัดการสมัยใหม่ สร้างความเป็นเจ้าของ การมีส่วนร่วมของคนทุกส่วนในชุมชน และการ สนับสนุนการถ่วงดุลตรวจสอบจากองค์กรภายนอก แสดงสิทธิโดยประกาศต่อท้องถิ่นและคน ภายนอกให้เกิดการยอมรับ โดยการทำกิจกรรมหรือพิธีกรรมสำคัญ

๔) สร้างกิจกรรมทางเลือกการผลิตเพื่อเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนที่ สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ การ เลี้ยงวัว – ควาย หัตถกรรมพื้นบ้าน การแปรรูปผลผลิต ผลิตเพื่อบริโภค สร้างความมั่นคง ทางอาหารให้มากที่สุด และเหลือเพื่อขายเป็นรายได้ ใช้วัตถุดิบและเมล็ดพันธุ์ท้องถิ่น แรงงาน ในครอบครัว สร้างตลาดท้องถิ่น หัตถกรรมและอุตสาหกรรมต่อเนื่องจากผลผลิตของท้องถิ่น

๕) พัฒนาการรวมกลุ่มโดยใช้หลักสหกรณ์ คือ ความร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูล กันเอง สร้างความเข้มแข็งและอำนาจต่อรองร่วมกันและการสะสมทุนภายในเพื่อสร้างภูมิคุ้มกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ สหกรณ์ร้านค้า กลุ่มสวัสดิการต่าง ๆ ของชุมชนและกลุ่มอาชีพต่าง ๆ

๖) สืบทอดวัฒนธรรมประเพณีที่ส่งเสริมศีลธรรมและอุดมการณ์ของชุมชน ทั้ง ฮีตสิบสองคองสิบสี่ ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น รักษาแก่นสารที่ดั่งาม กำจัดกระพือออกไป และสร้างกระบวนการเรียนรู้สู่คนรุ่นใหม่ เช่น สร้างหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน การส่งเสริม เยาวชน เชิดชูผู้นำที่มีศีลธรรม ผู้นำบารมี

๗) สร้าง “แผนพัฒนาของชุมชน” จากฐานความรู้ของชุมชนให้องค์กรภายนอก เช่น หน่วยงานรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรแหล่งทุนสนับสนุนตามแผนของชุมชน มีใช้ให้องค์กรภายนอกคิดแผนมาให้ทำ ชุมชนต้องเป็น “เจ้าภาพ” ในการพัฒนาตนเอง มีใช้ “แขก” ที่คอย “มีส่วนร่วม” กับองค์กรภายนอก

๘) กรณีชุมชนถูกละเมิดสิทธิ ถูกผลกระทบเสียหายจากการพัฒนาจากภายนอก ชุมชนควรรวมกลุ่ม หาข้อมูลศึกษาปัญหาอย่างถ่องแท้ ขยายเครือข่าย สร้างจุดยืน แสวงหาพันธมิตรภายนอกสนับสนุนร้องเรียนต่อรัฐตามลำดับขั้น ถ้าไม่สำเร็จควรปฏิบัติการสิทธิชุมชนด้วยกระบวนการสันติวิธี เช่น การชุมนุมอย่างสงบ การเจรจา การณรงค์เผยแพร่ปัญหาและข้อเสนอแนะต่อสังคม การถือแฟงถ้าจำเป็น การใช้กลไกกฎหมาย เช่น ฟ้องศาลปกครอง การร้องเรียนองค์กรอิสระ กลไกกรรมการการรัฐสภา เป็นต้น ขณะเคลื่อนไหว ควรคิดควบคู่ไปกับการสร้างทางเลือกตามข้อเสนอ ๑ - ๗ ไปด้วยเพื่อการสร้างฐานเศรษฐกิจและการสร้างความสัมพันธ์ต่อเนื่องของสมาชิก และทางเลือกเหล่านี้ยังแสดงตัวเป็นทางเลือกคู่แข่งคู่ขนานกับโครงการที่ไม่เหมาะสมจากภายนอกด้วย

๑๑.๒ ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ

๑๑.๒.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการ

๑) รัฐและสังคมต้องเคารพสิทธิของชุมชนดั้งเดิม อันเป็นสัดส่วนพื้นที่และประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ เป็นระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อน เป็นสิทธิเชิงซ้อนมีความละเอียดอ่อน ซึ่งมีจุดแข็งสามารถอำนวยความสะดวกให้แก่สมาชิกชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นระบบสิทธิที่ตั้งอยู่บนฐานศีลธรรมจารีตประเพณี ระเบียบกฎหมายของรัฐเกี่ยวกับการจัดสรรจัดการทรัพยากรที่รับรองเพียงสิทธิเอกชนและละสิทธิรัฐดังที่เป็นอยู่ขัดแย้งกับความเป็นจริงดังกล่าว

๒) ต้องคำนึงและตระหนักว่าชุมชนเป็นหน่วยความสัมพันธ์ที่มีการจัดการดูแลตนเองของหมู่ประชากรของประเทศ มีใช้เป็นเพียงที่อาศัยของปัจเจกชน หลักนโยบายและกฎหมายต้องเปิดโอกาสและส่งเสริมให้ชุมชนจัดระบบปกครองตนเองอย่างแท้จริง หลีกเลี่ยงอำนาจต้องคั่นอำนาจการปกครองตนเองและการกำหนดอนาคตของตนเองแก่ชุมชนอย่างแท้จริง บนฐานของระบบนิเวศวัฒนธรรมและระบบสิทธิชุมชนอันหลากหลาย มีใช้การสร้างหน่วยราชการย่อยแบบรวมศูนย์อำนาจขึ้นในท้องถิ่นเช่นปัจจุบัน

๓) การจัดการทรัพยากรต้องมีมิติการมองทรัพยากรแบบองค์รวม พิจารณาถึงความสัมพันธ์ของทรัพยากรทุกอย่างบนฐานภูมิโนเวศน์หนึ่ง ๆ วิธีคิดแบบแยกส่วนนำมาซึ่งการพัฒนาที่ทำลายความสมดุลของระบบนิเวศน์ ทำลายวัฒนธรรมชุมชนละเมิดสิทธิชุมชนเสมอ ๆ

๔) ควรผลักดันเศรษฐกิจชุมชน เศรษฐกิจพอเพียงให้มีสถานะและขนาดเพียงพอที่จะคานดุลกับเศรษฐกิจทุนนิยม ทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศแบบทุนนิยมเสรี โดยเน้นอุตสาหกรรมที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนั้น มุ่งใช้ทรัพยากรอย่างล้างผลาญ ขุดรื้อทรัพยากรจากชุมชนท้องถิ่น ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและปัญหาทางสังคม เป็นภัยคุกคามสิทธิชุมชนโดยตรง

๑๑.๒.๒ ข้อเสนอการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ

๑) ดำเนินการผลักดันพระราชบัญญัติสิทธิชุมชน ตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญ โดยกระบวนการยกร่างที่เปิดโอกาสให้ชุมชนร่วมเรียนรู้อย่างกว้างขวาง ด้วยการรวบรวมองค์ความรู้จากชุมชนในภูมิภาคและวัฒนธรรมอันหลากหลาย อาจใช้เวลา ๓ - ๕ ปี เพื่อการสร้างองค์ความรู้พร้อมกระบวนการเรียนรู้ทั่วสังคม พิจารณาใช้กระบวนการเรียนรู้ตามบทเรียนของงานวิจัยนี้

๒) ทบทวนและยกเลิกบรรดาระเบียบกฎหมายและวิธีปฏิบัติของราชการที่ขัดต่อสิทธิชุมชน โดยตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในลักษณะพหุภาคีเพื่อตรวจสอบทบทวน

๓) ร่าง พ.ร.บ. ทรัพยากรน้ำ ที่ดำเนินการผลักดันอยู่ในปัจจุบันต้องเกิดการทบทวนด้วยหลักสิทธิชุมชน

๔) บรรดาโครงการที่เกิดผลกระทบต่อฐานทรัพยากรและชุมชนท้องถิ่น รัฐต้องกำหนดระเบียบให้มีการติดตามศึกษาผลกระทบอย่างเคร่งครัด และกำหนดให้มีการบวนการติดตามผลกระทบหลังเสร็จสิ้นโครงการ โดยชุมชนมีส่วนร่วม ทำทุกระยะ ๕ ปี เพื่อเป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

๕) โครงการในข้อ (๔) รัฐต้องตั้งกองทุนประกันความเสี่ยงเพื่อรองรับความเสียหายที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต โดยคิดสัดส่วนร้อยละ ๑๕ ของงบประมาณโครงการ

๖) นำกองทุนจากข้อ (๕) ของโครงการทุกประเภททั่วประเทศมาสมทบจัดตั้งเป็น "กองทุนส่งเสริมสิทธิชุมชน" เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชนของชุมชนทั่วไป

๑๑.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน (องค์กรอิสระมหาชน, องค์กรพัฒนาเอกชน, สถาบันวิชาการ, ประชาสังคมและองค์กรภาครัฐที่มีภารกิจเกี่ยวข้อง)

๑) สร้างเวทีเรียนรู้ เวทีสาธารณะเพื่อยกระดับองค์ความรู้และประสบการณ์ – บทเรียนด้านสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่อง

๒) สร้างเครือข่ายทางด้านข้อมูลและความร่วมมือในการส่งเสริมสิทธิชุมชน และการวิจัยและพัฒนา

๓) ผลักดันให้เกิด "สมัชชาสิทธิชุมชน" ตามฐานภูมิโนทัศน์ต่างๆ หรือตามฐานจังหวัด มีสถาบันวิชาการเป็นหน่วยประสานและทำฐานข้อมูล มีอาสาสมัครประสานงานและดำเนินการเฉพาะด้าน

- ๔) เชื่อมโยงภาครัฐ-ทุนที่ก้าวหน้าในการสนับสนุนส่งเสริมสิทธิชุมชน
- ๕) เผยแพร่ความรู้ ประสบการณ์สิทธิชุมชนต่อสาธารณะอย่างต่อเนื่อง
- ๖) ผลักดันให้เกิดกองทุนเพื่อสิทธิชุมชนตามข้อเสนอข้างต้น

๑๑.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต

- ๑) วิจัยระบบสิทธิชุมชนในมิตินิติศาสตร์ จากกฎจารีตประเพณีของชุมชนเพื่อเป็นฐานความรู้จากชุมชนไทยในการปรับปรุงกฎหมายของประเทศ
- ๒) วิจัยเชิงปฏิบัติการในการสร้างเครือข่ายสิทธิชุมชน เช่น เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าทามชุมชน และการจัดตั้งสมัชชาสิทธิชุมชนในแต่ละพื้นที่
- ๓) วิจัยด้านเศรษฐกิจชุมชนบนฐานทรัพยากร ให้เห็นสัดส่วนขนาดเศรษฐกิจ-ชุมชนที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชน และขนาดของเศรษฐกิจชุมชนในสัดส่วนของเศรษฐกิจของประเทศ เพื่อผลักดันทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจภาคส่วนที่ “มีใช้ทุนนิยม”
- ๔) วิจัยเชิงปฏิบัติการกระบวนการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อสร้างจิตสำนึกสิทธิชุมชน
- ๕) วิจัยทางเลือกในการจัดการน้ำโดยชุมชนท้องถิ่นในขอบเขตลุ่มน้ำ เพื่อเป็นฐานข้อมูลในการวางแผนลุ่มน้ำให้เกิดประโยชน์จริงต่อชุมชนมากที่สุด เป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม และเป็นเครื่องมือในการผลักดันการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพราะการจัดการน้ำกำลังเป็นวาระสำคัญของสังคม.

บรรณานุกรม

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี ๒๕๑๖ - ๒๕๑๙ :สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทยใน เส้นทางชาวนาไทย รำลึก ๒๕ ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: คณะกรรมการจัดงานโครงการเส้นทางชาวนาไทย, ๒๕๔๒.
- กฤษฎา บุญชัยและพรพนา ก้วยเจริญ.ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน, ๒๕๔๓.
- เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน.“โขง ชี มูลกับความล้มเหลว”, เอกสารประกอบงานสัมมนาบทเรียนการจัดการแหล่งน้ำในภาคอีสาน : กรณีศึกษาโขง ชี มูล เสนอที่อาคารมดแดง จ.มหาสารคาม ๑๔ - ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๔๔(อัดสำเนา)
- จารุวรรณ ธรรมวัตรและคณะ. รายงานการวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตและวิถีคิดต่อวิถีการผลิตแบบพอเพียงของคนอีสาน. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๓
- จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาคำสยามไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอมฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔ สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๐.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา (บรรณาธิการ). พลวัตสิทธิชุมชน :กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๖.
- ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. การเมืองสองฝั่งโขง งานค้นคว้าวิจัยระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. ๒๕๓๖ – ๒๕๓๙. กรุงเทพฯ ฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.
- دنۇفل ไซสินธุ์ และคณะ. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน “โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิติธรรม, ๒๕๔๗

- เดช บุญนาค. การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘ :
กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,
พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.
- เต็ม วิชาญพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.
- ธาดา สุทธิธรรม. ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมร
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : พิมพ์พัฒนา, ๒๕๔๔.
- ธาดา สุทธิธรรม. “รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ การพัฒนาการท่องเที่ยวแหล่ง
ทรัพยากรทางวัฒนธรรมตามเส้นทางลำแม่น้ำมูล, ”ภาควิชาพื้นฐานสถาปัตยกรรม
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๖.
- บำรุง บุญปัญญา. บันทึกการบรรยายเรื่องนิเวศวัฒนธรรม. โรงเรียนเด็กรักป่า จ.สุรินทร์, ๑๒
พฤษภาคม ๒๕๔๙
- บำรุง บุญปัญญา. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน,โครงการหนังสือดอกต้อป่า, พิมพ์ครั้งที่๑, ๒๕๔๙.
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง. การเมืองบนท้องถนน ๙๙ วัน สมัชชาคนจนและประวัติศาสตร์การ
เดินขบวน ชุมชนประท้วงในสังคมไทย. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์ต้นตำรับ, ๒๕๔๑.
- ประภาส ปิ่นตบแต่งและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ นโยบายรัฐกับการละเมิดสิทธิชุมชน
ชน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๕.
- ประเวศ วะสี. “ยุทธศาสตร์การจัดการเรียนรู้ของชุมชนในทศวรรษใหม่,” ใน สิริลักษณ์ ยิ้ม
ประสาทพร. กระบวนทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการเสริม
สร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.๒๕๔๘.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา.
กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.), ๒๕๔๓.
- ปราณี วงศ์เทศ,สำนักเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์อุษาคเนย์ ใน สังคมและวัฒนธรรมไทย,
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.
- ปราโมทย์ ผลบุญและคณะ. โครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพาท ความขัดแย้งปัญหาที่ดิน
ในประเทศไทย ระยะที่ ๑ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.(มปป).
- พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน, สำนักงานสนับสนุนกองทุน
เพื่อการวิจัย, ๒๕๔๖.
- ไพโรจน์ พลเพชร, “บันทึกการอบรมกฎหมายรัฐธรรมนูญเกี่ยวกับสิทธิชุมชน,” โดยโครง
การสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน จัดที่คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์. สร้างสันติด้วยมือเรา คู่มือสันติวิธีสำหรับนักปฏิบัติการไร้ความรุนแรง
แรง. กรุงเทพฯ ฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ๒๕๓๓.

ยศ สันติสมบัติ. ทำเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย
ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คบไฟ,
๒๕๓๙.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ : สำนัก
พิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

วิยุทธ์ จำรัสพันธ์และประสิทธิ์ คุณรัตน์. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติภาคอีสาน
ในพลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ
: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๓.

วีระ สมบูรณ์. รัฐธรรมในอดีต. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน จำกัด, ๒๕๓๓.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ทุ่งกุลารั้ว “อาณาจักรเกลือ” จากยุคแรกเริ่มล้าหลังสู่ยุคมั่งคั่งข้าวหอม,
สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.

สนั่น ชูสกุลและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน
กรณีภูสีฐาน, พฤศจิกายน ๒๕๔๙.

สดใส สร้างไศรและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน
กรณีลุ่มน้ำชี, ตุลาคม ๒๕๔๙.

สนั่น ชูสกุลและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน
กรณีลุ่มน้ำมูล, กันยายน ๒๕๔๙.

สมชาย ปรีชาศิลป์กุล. สันติวิธี : ทางเลือกแห่งอดีตหรืออนาคต. วารสารฟ้าเดียวกัน ฉบับ
ที่ ๔ เดือนตุลาคม – ธันวาคม ๒๕๔๖.

สวิง บุญเจิม. ป.ธ. ๙, M.A. ญา ดำรามรดกอีสาน ๓. อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดก
อีสาน, ๒๕๔๗.

สำนักงานพลังงานแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ร่วมกับ สำนักงาน
กลาง คณะกรรมการประสานงานสำรวจลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง (ชั่วคราว). “องค์กรและ
บทบาท” เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง, เสนอที่
ขอนแก่นไฮเต็ล ขอนแก่น, ๑๑ สิงหาคม ๒๕๓๒. (เอกสารโรเนียว)

สำลี รักสุทธี. อีสานสอง คลองสิบสี่ ประเพณีของดีอีสาน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
พัฒนศึกษา, ๒๕๔๔.

สุทิตย์ อปอูน พระมหา. นวัตกรรมการเรียนรู้: คน ชุมชน และการพัฒนา. กรุงเทพฯ :
โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข, ๒๕๔๘.

เสน่ห์ จามริก.“บทสังเคราะห์งานวิจัย : สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล” ใน สิทธิ
ชุมชนท้องถิ่น ภาคอีสาน. บรรณาธิการวิชาการโดย ชลธิรา สัตยาวัฒนา. กรุงเทพฯ :

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๗

เสน่ห์ จามริกและยศ สันติสมบัติ. **ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา.** กรุงเทพฯ :

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๓๖

สุจิตต์ วงษ์เทศ, **พลังลาวชาวอีสานมาจากไหน?**, สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙,

สุริยา สมุทรคุปต์. **จากยอหดหู่ถึงบุญบั้ง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากร
พื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี.** นครราชสีมา : โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทาง
มานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี,
๒๕๓๖.

สุวิทย์ วีระศาศวัต. **ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชี กับการใช้และการเสื่อมโทรม
ของทรัพยากรธรรมชาติ.** เอกสารประกอบการเสวนาประชาคม “จากการตั้งถิ่นฐาน
ภูมิปัญญาการจัดการน้ำ ถึงบูรณาการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำชีอย่างยั่งยืน,” เสนอที่
ศาลาประชาคม จังหวัดขอนแก่น ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘.

สุวิทย์ วีระศาศวัต. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ๒๔๘๘ – ๒๕๔๔.** กรุงเทพฯ
: สำนักงานสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖.

สุวิทย์ วีระศาศวัต,ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. **ประวัติอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึง
ปัจจุบัน.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. ขอนแก่น : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม. มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น, ๒๕๔๑.

สุวิไล เปรมศรี. **ภาษาและชาติพันธุ์ในเขตที่ราบสูงโคราช ใน สังคมและวัฒนธรรมไทย,**
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.

อนุสรณ์ อุณโณ. **ขบวนการสิทธิเหนือทรัพยากรส่วนรวมในสังคมไทย: เกษตรกรรมยั่งยืน
ในบริบทระบอบกรรมสิทธิ์เหนือทรัพยากรส่วนรวม:** โครงการนำร่องเพื่อพัฒนา
เกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศรีเมือง, ๒๕๔๗

อรรถ นันทจักร. **จากหมู่บ้านมิตรภาพบ้านนาออกสู่การเรียนรู้เรื่อง ไทย-เวียดนาม โฮ จี
มินท์ กับประเทศไทย: หลากความคิด หลายความเห็น,** โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
อุบลราชธานี, ตุลาคม ๒๕๔๘.

อานันท์ กาญจนพันธ์. **มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่น ว่าด้วย สิทธิ อำนาจและการจัดการ
ทรัพยากร.** สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔.

อานันท์ กาญจนพันธ์. **วิถีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนใน
การพัฒนา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย, ๒๕๔๔.

เอกสารประกอบ การสัมมนาเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน. กองเลขานุการเครือข่ายป่าชุมชน
ภาคอีสาน. วันที่ ๑๕ – ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๗. อาศรมดอนแดง จ.มหาสารคาม วันที่ ๑๔ -
๑๕ กรกฎาคม ๒๕๔๔. (อัดสำเนา)
ฤทธิ์ ศิริมาตรย์, สมหมาย เปรมจิต. หลวงพ่อขี้หอม(เจ้าราชครูโพธิ์สะเม็ก). พระสงฆ์ผู้นำ
ชุมชนและการเมืองสองฝั่งโขง. ๒๕๔๔.

ภาคผนวก ก

รายชื่อนักวิจัยชาวบ้านราชสีไศล

๑.กลุ่มนักวิจัยฐานทรัพยากร

- ๑.๑ วิจัยองค์ความรู้การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ทามลุ่มน้ำมูนตอนกลาง
นายพุ่ม บุญเต็ม บ้านดอนจิก อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
นายไพฑูรย์ โถทอง บ้านฝ้าง อ.ราชสีไศล จ.ศรีสะเกษ
(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๕ คน และมี ไพรินทร์ เสาะสาย เป็นผู้ช่วยวิจัย)
- ๑.๒ วิจัยการเกษตรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์ป่าบุงป่าทาม
นายสมัย หงษ์คำ บ้านเพี้ยมาตร อ.ราชสีไศล จ.ศรีสะเกษ
นายอภิรักษ์ สุทาวัน บ้านเหล่าโดน อ.ราชสีไศล จ.ศรีสะเกษ
(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๔ คน และมี สนั่น ชูสกุล ร่วมที่ปรึกษา)
- ๑.๓ วิจัยแนวทางการฟื้นฟูผืนป่าในพื้นที่ทามโดยชุมชน
นางผา กองธรรม บ้านดอนสำราญ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
นางกรรณิภา สังเสน บ้านดอนจิก อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๔ คน และมี ปรานี มัคพันธ์ ร่วมที่ปรึกษา)
- ๑.๔ วิจัยการเลี้ยงวัวควายที่เหมาะสมในพื้นที่ทาม
นายบุญมี โสภักดิ์ บ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์
นางสมบัติ ศิลาชัย บ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์
(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๔ คน และมี สนั่น ชูสกุล ที่ปรึกษา)
- ๑.๕ วิจัยรูปแบบการหาปลาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์ของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง
นายไพจิต ศิลารักษ์ บ้านฝ้าง อ.ราชสีไศล จ.ศรีสะเกษ
นางวิชัย พันทอง บ้านยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
(มีคณะนักวิจัยร่วมอีก ๗ คน)
- ๑.๖ งานวิจัยไทบ้านราชสีไศล ดำเนินการระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๖-๒๕๔๗ เป็นกลุ่ม
วิจัยฐานทรัพยากรบุงทาม ๗ ประเด็น มีนักวิจัยไทบ้าน กลุ่มละ ๒๐-๓๐ คน รวมทั้งสิ้น ๑๕๔
คน มีเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้และโครงการทามมูลเป็นองค์กรที่ปรึกษา

๒. กลุ่มแกนนำรุ่นบุกเบิก

- นายสิงห์ จำเริญ บ้านฝี่ง อ.ราชไศล จ.ศรีสะเกษ
- นายเสริม สาอุตม บ้านดงแดง อ.ราชไศล จ.ศรีสะเกษ
- นายจวบ วีระสิงห์ บ้านเพี้ยมาตร อ.ราชไศล จ.ศรีสะเกษ
- นางบัวเรียน อินทร์เสาร์ บ้านหนองพอก อ.ศีลาลาด จ.ศรีสะเกษ
- นายสมหมาย แก้วสีหวงษ์ บ้านหนองพอก อ.ศีลาลาด จ.ศรีสะเกษ
- นายบุญมา ลำโกน บ้านดอนสัมพันธ์ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- นายหรรษ์ เพิ่มผล บ้านทับใหญ่ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

๓. กลุ่มแกนนำปฏิบัติการสิทธิชุมชนรุ่น ๒

- นายประดิษฐ์ โกศล บ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์
- นายบุญจันทร์ ชันไกล่ บ้านยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- นายโอยพร อินศิริ บ้านดงแดง อ.ราชไศล จ. ศรีสะเกษ

๔. กลุ่มปฏิบัติการทางเลือกงานพัฒนา

- นายเบา สีสาวแห กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- นายแจลัม คงโนนนอก กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง
- นายทองคำ รินทร์ทอง กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง
- นายคำพันธ์ มากยิ่ง กรรมการป่าทามชุมชนกุดเป่ง
- นางรำพัน จันทะสร ประธานเครือข่ายหัตถกรรมกก-ฝื่อทาม
- นางเพชร ทวีสาร กรรมการเครือข่ายหัตถกรรมกก-ฝื่อทาม
- นางอำนาจ สีหบุตร กรรมการเครือข่ายหัตถกรรมกก-ฝื่อทาม
- นางเหรียญ สุขาวรรณ กรรมการเครือข่ายหัตถกรรมกก-ฝื่อทาม
- นายบุญส่ง จันทะสร ประธานกลุ่มเกษตรทามมูน
- นายเสงี่ยม วิสขนาม กรรมการกลุ่มเกษตรทามมูน
- นายบัว มนัยนิล กรรมการกลุ่มเกษตรทามมูน

รายชื่อนักวิจัยเครือข่ายอัครแม่เมืองศรีสะเกษ จ.ศรีสะเกษ
(ชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนห้วยนา)

บ้านหนองบัว ต.หนองบัว อ.กันทรารมย์

๑) นายบุญชู ไชยสิทธิ์	๖) นางประสิทธิ์ บัวแย้ม
๒) นายเข้มเพชร สมภาวะ	๗) นายจวน ฐานะ
๓) นายมี พันอินทร์	๘) นายสุทา ไชยสิทธิ์
๔) นายสมาน บัวแย้ม	๙) นางสาวทอง โพธิ์ขาว
๕) นางบุญเหลือ เกตุแก้ว	

บ้านอีปู้ อ.กันทรารมย์

- ๑) นางลำไย บุญศักดิ์

บ้านโพทราย ต.หนองบัว อ.กันทรารมย์

๑) นายพา สายสุณา	๔) นางอิน สายสุณา
๒) นางแพง สายสุณา	๕) นางรุณ กิ่งแก้ว
๓) นางต๋อง สายสุณา	

บ้านโนนสังข์ อ.กันทรารมย์

- ๑) พ่อสมบัติ โนนสังข์

บ้านหนองโอง อ.กันทรารมย์

๑) นายผอง เสนาะศัพท์	๔) นางอ่อน จันท์แจ้ง
๒) นางทัน เพ็ญสุข	๕) นางทองดี พรหมดี
๓) นางเสียน มุคำ	

บ้านกอก อ.กันทรารมย์

- ๑) นายปุย ทาทอง

บ้านหนองเทา อ.กันทรารมย์

๑) นายเขาวลิต สุรวิทย์	๓) นายบุตรดี บุญถนอม
๒) นายคำ พวงจำปา	

บ้านเปือย อ.ราษีไศล

๑) นายดี ธรรมบุตร	๓) นางผาด จันทะแจ่ม
๒) นางสมร แสงใส	๔) นางอำคา หนองข่า

บ้านหนองหว้า อ.ราชสีไศล

- ๑) นายไพ กตะศิลา
- ๒) นางจำรัส กตะศิลา
- ๓) นายอดิศักดิ์ บุญอินทร์

- ๔) นายวันดี กตะศิลา
- ๕) นายสุพรรณ โพธิบุตร

บ้านหนองเม็ก อ.ราชสีไศล

- ๑) นายสำราญ จันลา
- ๒) นายบุญมา วงศ์ทอง

- ๓) นายสุดใจ จันทะแจ่ม
- ๔) นายอ่อน มะลิล

บ้านหนองอึ่ง อ.ราชสีไศล

- ๑) นายบุญส่ง พรหมมา

นักวิจัยบ้านธาตุสมบูรณ์ อ.ราชสีไศล

- ๑) นายพันทอง ชินราช
- ๒) นางทองไพ งามตรง

บ้านโกทา อ.ราชสีไศล

- ๑) นายสำลี งามตรง
- ๒) นายบัว งามตรง

- ๓) นายคำพอง ชุ่มพู
- ๔) นายสมบูรณ์ กุแก้ว

บ้านหนองกอย อ.ราชสีไศล

- ๑) นายสอน ชินสาร
- ๒) นายพิม สักร

- ๓) นายบุญศรี ทองพรหม

บ้านโด่งโด้ อ.ราชสีไศล

- ๑) นายบุญ คำแท่ง

- ๒) นายเนียง บัวงาม

บ้านดอนม่วง อ.ราชสีไศล

- ๑) นายเพ็ง พิมสาย
- ๒) นายชมเชย สีอำนาจ

- ๓) นายวิสุทธิ์

บ้านฮองข่า อ.ราชสีไศล

- ๑) นายเพชร หนองข่า

- ๒) นายจรรยา ธรรมบุตร

บ้านสวนสวรรค์ อ.ราชสีไศล

- ๑) นายดนตรี สีบุตร
- ๒) น.ส.เรือง นิลบุตร
- ๓) นางสาว สุระบุตร
- ๔) นายเล็ง สมศรี

- ๕) นายไธ สมศรี
- ๖) นางหนูเต็ม ศรีสวैया
- ๗) นางกองศรี สมศรี
- ๘) นางเดือน ดิลบาล

บ้านหนองแค อ.ราชไศล

- ๑) นายแหวน สุระบุตร
- ๒) นายเพ็ง อัจศรี
- ๓) นายบัวลา แก่นท้าว

๔) นางหอม จันทร์สุวรรณ

บ้านบัวหุ้ง อ.ราชไศล

- ๑) นางสมจิตร เพชรสุข
- ๒) นายวัน โพธิ์ปัสสา
- ๓) นางสมบุญณ์ ตะลุดคำ

๔) นายแท่ง ลาลุน

๕) นายบุญสงค์ รังไสย์

๖) นายเจ็ด หงษ์ศิริ

บ้านหนองกก อ.ราชไศล

- ๑) นางสาวน สุขเสน
- ๒) นางเสถียร สาสงค์
- ๓) นางคำพอง อุไรโครต
- ๔) นางตา จันท์คำ
- ๕) นางบัวสอน สาสังข์

๖) นายแสง วงศ์สาลี

๗) นางหนูเจียบ วงศ์สาลี

๘) นางเกษสุวรรณ คำพระ

๙) นางหนูคล้าย บุญสาลี

บ้านท่าบึงหมอก อ.ราชไศล

- ๑) นางสาวลัย ชุมจันทร์
- ๒) นายสมัย หงษ์อินทร์

บ้านนาแปะ อ.ราชไศล

- ๑) นายบุญเรือง สิมมา
- ๒) นายทองจันทร์ อามาศย์

ภาคผนวก ข
รายชื่อนักวิจัยไต้หวันลุ่มน้ำชี

๑. นักวิจัยไต้หวัน บ้านหนองตู๋ ตำบลละหานนา อำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น

๑. นายสุภาพ	เกิดศักดิ์ ฤณ แวงน้อย	อายุ ๖๗ ปี
๒. นางสาวสมพร	นันทประยงค์	อายุ ๔๗ ปี
๓. นางมะลิวรรณ	พิจจุพันธ์	อายุ ๔๐ ปี
๔. นายทองพูน	สีมาญา	อายุ ๔๐ ปี
๕. นายเฉลิม	คงอุทัย	อายุ ๒๗ ปี

ภาคผนวก ค
รายชื่อนักวิจัยชาวบ้านโนนปาก่อ

๑. นายชวน	ไชยปัตตา
๒. นายจำรัส	สุวรรณวงศ์
๓. นายคำลน	อินไชยา
๔. นายฝ้าย	คนชื่อ
๕. นายเลิม	ของศิริ
๖. นายสงวน	ไชยปัตตา
๗. นายมานะ	คำพันธ์
๘. นางสาวจิดร	ราชคำ
๙. นางทองลม	อุทโท
๑๐. นางสาวพรทิพย์	สายทอง

รายชื่อผู้ให้ข้อมูล

๑. นายคำลน	อินไชยา	๑๘. นางสาวเยาวเรศ	ราชคำ
๒. นายคุณ	เพธิโส	๑๙. นายด่านซ้าย	ศรีบุญเรือง
๓. นายจำรัส	สุวรรณวงศ์	๒๐. นายจำรัส	อินไชยา
๔. นายจ้อย	ถิ่นพนา	๒๑. นางสาวกานต์	ไชยปัตตา
๕. นายเลิม	ของศิริ	๒๒. นางสาวสมควร	ไชยชนะ
๖. นายเกี้ยน	พลอัม	๒๓. นางทองเพ็ชร	สิมมาวงศ์
๗. นายปี	ความมัน	๒๔. นายสุพรรณ	มาตรเถื่อน
๘. นายปาน	ภูปา	๒๕. นางสาวจิดร	ราชคำ
๙. นายจำปี	คำพันธ์	๒๖. นางสาวภา	บุญยอม
๑๐. นางนูน	เพ็งวัน	๒๗. นางสาวสีหา	แสงแก้ว
๑๑. นายทองดี	คนชื่อ	๒๘. นางทองลม	อุทโท
๑๒. นายราศี	ศรีหาดา	๒๙. นายฝ้าย	คนชื่อ
๑๓. นายเสงี่ยม	ผิวผ่อง	๓๐. นายเลื่อน	ศรีสุโพธิ์
๑๔. นายพันธ์	ไชยชนะ	๓๑. นายชวน	ไชยปัตตา
๑๕. นางกอง	ปะหา	๓๒. นายสุริยา	แสงแก้ว
๑๖. นายมัย	วรบุตร	๓๓. นายเกิดเกียรติ	ยืนยั้ง
๑๗. นางบุญแก้ว	ไชยปัตตา	๓๔. นายมานะ	คำพันธ์

